

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

S. TOHIROV

ARUZ VAZNI QOIDALARI

Количество предельных
Белая

Количество полученных всего	
--------------------------------	--

17
KOR
Polda
Koro

801
7524

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

Snyder.

TOHIROY SOBIRJON QOBILOVICH

"ARUZ VAZNI QOIDALARI"

O'QUV QO'LLANMA

Samangand davlat universiteti
kengashining 2019 yil
28-noyabrdaqi 4 - sonli
qaroriga asosan nashrga
tavsiya etilgan
(Guvohnoma № 108)

-4931-

Samarqand davlat universiteti - 2019 y.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
 OLIV VA OTIRTA MAXSUS TALIMA VAZIRLIGI
 TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
 DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
 AXBOROT RESURS MARKAZI

UDK: 801.731

Tohirov S.Q. Aruz vazni qoidalari. O'quv qo'llanma. Samarqand, SamDU nashri, 2019. – B. 148.

Taniqli adabiyotshunos va aruzshunos olim Tohirov Qobiljon Tohirovichning portret xotirasiga bag'ishlanadi

KIRISH

SHE'RIY VAZN TUSHUNCHASI, ARUZ VA ARUZSHUNOSLIK

Turkiy va fors-tojik mumtoz she'riyatining asosiy o'lchov tizimi bo'lgan aruz, uning nazariyasi va amaliyoti, turkiy aruzning o'ziga xos ritmikasi hamda qonuniyatlarini o'rganish va o'rgatish filologiya sohasining muhim vazifalaridan biridir. Zero vazn she'r badiiyati va jozibasining asosiy unsurlaridan bo'lib, uni o'rganish badiiy asar matnining mukammalligi, undagi shakl va ma'no munosabati, ijodkor mahorati, asarning badiiy barkamolligi haqida tasavvur hosil qilishning asosiy omillaridan biridir.

Ushbu o'quv qo'llamada aruz vaznlar tizimining tarixiy taraqqiyoti, nazariy qonuniyatlari va amaliyotini o'rganish, rang-barang vaznlarida yaratilgan mumtoz nazm namunalarining o'ziga xos ritmikasini tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirishga qaratilgan "Aruz vazni qoidalari" fanining asosiy mazmuni o'z ifodasini topgan.

Qo'llanma "filologiya va tillarni o'qitish" yo'nalishi talabarlari, magistrantlari hamda shu soha yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borayotgan tadqiqotchilarga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir

filologiya fanlari doktori **D.Salohiy**

Tagirizchilar:

filologiya fanlari nomzodi **I.Sulaymonov**
pedagogika fanlari nomzodi **M.Tursunova**

ISBN – 978-9943-6298-1-3

Vazn she'riy nutqning asosiy belgilaridan biridir. Nutq bo'laklarining muayyan o'lchov asosida joylashtirilishi ritmi, bu esa o'z navbatida she'r yoxud nazmni yuzaga keltiradi. Shamsiddin Qays Roziy (XII – XIII asr) "Al-Mo'jam fi ma'oyiri ash'oril ojam" asarida "she'r" so'zining lug'aviy va istilohiy ma'nolari haqida shunday deydi: "Bilgilkim, she'r asli lug'atda bilimdir va so'zning to'g'ri idroki ma'nosini berur va istilohiy jihatdan ma'nosini murattab¹ va mutasoviy² va oxirgi harflari bir – biriga monand keluvchi suxandir. Va shuning uchun murattabi ma'noviyi suxan deyildiki, haqiqiy she'r bilan bema'ni tartibsiz kalom o'rtasida farq bordir".

Darhaqiqat, Sharq xalqlari ma'naviyatida "so'z"ga, uning rubbasi, qudratiga nisbatan alohida ehtirom mavjud bo'lgani sir emas. Zero Hazrat Navoiy aytilganlaridek:

Dahri muqayyad bila ozodasi,

Borcha erur "ko'f" ila "nun" zodasi.³

Shu bilan birga, "kaloni mavzunu muqaffa" deya ta'riflangan nazmning martabasi nasrga nisbatan ulug'roqdir:

Nazm anga gulshanda ochilmog'lig'i,

Nasr qaro yerga sochilmog'lig'i.

Bo'lmasa e'joz⁴ maqomida nazm,

Bo'lmas edi tengri kalomida nazm.⁵

Alisher Navoiy kalomullohda nazm namunalarining mavjudligini, ularning ayrimlari aruz o'lchovlariga mos ekanligini inobatga olib bu ilmiy ("ilmi aruz") "sharif fan" deya ta'riflaydi.

¹ Tartibga solingan.

² Teng qismlarga bo'linuvchi.

³ Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 7-tom ("Hayrat ul-abror"). – T.: Fan, 1991. 57-b.

⁴ Mo'jiza, ya'ni inson tomonidan kashf etilgan hodisa emas, tangri mo'jizalaridan.

⁵ Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 7-tom ("Hayrat ul-abror"). – T.: Fan, 1991. 61-b.

Madoniki, nazm, yoxud she'r o'lovli nutq ekan, uning o'lovli birlilari nima degan savol tug'iladi. Dunyo xalqlari she'riyatining tarqiyotida turli-tuman she'riy vaznlar yoki vaznlar tizimi qo'llanmoqda. Ular hozirgi adabiyotshunoslikda ikkita katta guruhga bo'linadi.

1. Kvantitativ (nemis tilidan olingan bo'lib "miqdor" ma'nosini bildiruvchi so'z) she'riy tizimlar.

2. Kvalitativ (lotin tilidan olingan bo'lib, "sifat, urg'uli" ma'nosini bildiruvchi so'z) she'riy tizimlar.

Kvantitativ she'r tuzilishida misralardagi cho'ziq va qisqa hijolarning muayyan tartibda takrorlanishiga asoslaniladi. Bunday vaznlar manbalarda metrik (metr-o'lov) vaznlar nomi bilan ham yuritiladi. Hind, arab, loton tojik, grek va yunon she'riyatidagi vaznlar, shu jumladan, aruz ham kvantitativ she'riy tizimlar sirasiga kiradi.

Kvalitativ she'riy tizimlarda misralardagi hijolar miqdorining tengligi, urg'ularning muayyan tartibiga asoslaniladi. Shunga ko'ra ular uchta asosiy guruhni tashkil etadi:

1. Silabik (bo'g'in) - bo'g'inlar yoki hijolar sonining tengligiga asoslanuvchi vaznlar.

2. Tonik (urg'u) - urg'uli bo'g'inlarning muayyan tartibiga asoslanuvchi vaznlar.

3. Silabik-tonik (bo'g'in-urg'u) bo'g'in va urg'ularning miqdori hamda muayyan tartibiga asoslanuvchi vaznlar.

Rus, fransuz, polyak, serb va boshqa xalqlar she'riyati, shu jumladan, o'zbek she'riyatidagi barnog she'riy tizimi kvalitativ she'riy tizimlar sirasiga kiradi.

Demak, barcha xalqlar she'riyatida nazmning asosiy o'lovli birlilari harf (tovush), hiyo (bo'g'in yoxud undan kattaroq birlik) va urg'udir.

Aruz vaznlar tizimi haqida dastlabki tushunchaga ega bo'lish uchun uning boshqa she'riy mezonlar bilan musharak va farqi jihatlarini haqida aniq tasavvur hosil qilish lozim bo'ladi. Buning uchun bir necha misolni ko'rib o'tamiz.

Quyidagi misralarni solishtirib, hijolar soni, urg'ular o'tiri hamda hijolarning cho'ziq-qisqaligiga e'tibor bering:

1-misol:

Derazamning / oldida bir tu'p, = 9 ta hiyo
V V - - - / - V - - -

O'zbek o'proq / bo'lib gulladi' = 9 ta hiyo
V - - - / V - - - V -
fotih / q'izga bo'g'in, " - " - cho'ziq bo'g'in, " ' " - urg'u belgisi

Maktab sarfida urg'ularning ham cho'ziq va qisqa bo'g'inlarning muayyan tartibi mavjud emas, ya'ni ikkala misrada ular bir xil emas. Bunday bitta hijolar miqdori (9 ta) hamda bu hijolarning pauza (to'xtash) soni qaratilgan ritmik bo'lak-turolarni (4+5) tashkil qilishiga asoslaniladi.

2-misol:

Vag'itlar maktabin biganda' gonda'n, = 11 ta hiyo
V - - - - -
Kelimlar shoqda'n chekkanda' yohu' = 11 ta hiyo
V - - V - - - - -

Bu sarfida bo'g'inlar soni (11 ta) hamda urg'ularning muayyan tartibi (vakolch, olinchi, to'qizinchi va o'n birinchi hijolarda) mavjud.⁶ Har bir cho'ziq va qisqa hijolarning tartibi doimiy emas. Xususan, 1-sonning 4 hijosi (muk) cho'ziq bo'lsa, keyingi misranning shu hijosi (fi) qisqadi.

3-misol:

Fransuz tilida yolg'iz d'ruy'm, = 8 ta hiyo, urg'u - 2, 4, 8
Bo'yo o'stalo'ch, mne o'stalo'ch = 9 ta hiyo, urg'u - 2, 4, 8
Fon'k mon'o stekla'y'nyy dy'm = 8 ta hiyo, urg'u - 2, 4, 8
H'g'm' o'stalo'ch yasta'lo'ch.⁷ = 9 ta hiyo, urg'u - 2, 4, 8

Bu she'riy bandda bo'g'inlar soni ikki xil (8 va 9), biroq asosiy urg'ular to'rtala misrada ham bir xil tartibda, ya'ni ikkinchi, to'rtinchi va oltinchi bo'g'in yoki hijolarga to'g'ri keladi. Demak, bu she'rda ham bo'g'in va urg'u qoidalariga (silabik-tonik) amal qilingan. Biroq misralardagi bo'g'inlarning cho'ziq va qisqaligi bir xil tartibda emas. Buni to'rtala misranning birinchi bo'g'inlarini solishtirish orqali ham bilib olish bo'ladi.

⁶ Bu o'rinda A.O'rovning mashhur she'ridagi ayman shu misralarning o'zi nazarda tutilgan.
⁷ Keenini G.A. Иностранное. - М.: Просвещение, 1989. стр. 67.

4-misol:

Bahollik	dino-r	ul	biliklik	kishi	= 11 ta hijo
V - -	V - -	V - -	V -		
Bu johil,	bilksiz	bahosiz	bishi		= 11 ta hijo
V - -	V - -	V - -	V -		

Bayda bo'g'inlar soni (11 ta) teng bo'lishidan tashqari, ularning cho'ziq-qisqaligi ham bir xil tartibda takrorlangan. Biroq birinchi misrda "dino" va "ul" so'zlari alohida urg'u ega bo'lsa, ikkinchi misrda "bilksiz" so'zida bitta-oxirgi bo'g'inda urg'u mavjud. Demak, bu baytda hijolar miqdori hamda cho'ziq-qisqaligining muayyan tartibiga e'tibor qaratilgan.

She'riy vaznlar shu tariqa bir-biridan farqlanadi.

E'tibor bergan bo'lsangiz, keltirilgan misollar orasida so'nggi baytning vazn-o'lchov talabi boshqalariga nisbatan murakkabroq. Unda so'zda hijolar soni yoxud birgina hijoda mavjud bo'ladigan urg'uni inobatga olishning o'zi yetarli emas. Balki har bir hijoning sifati, cho'ziq yoki qisqaligini e'tiborga olish va bir xil tartibga qat'iy rioya etish talab qilinadi. Bu esa she'riy ijod etuvchi muallifdan ham, uni o'rganuvchi adabiyotshunos yoxud shunchaki muolaa qiluvchi kitobxondan ham muayyan tayyorgarlik, salohiyat va malaka talab etadi. Vaholanki, ko'rib o'tgan misolimiz aruz she'riy tizimida eng sodda vaznlardan biridir. Siz bilan birga o'zlashtirmoqchi bo'lgan fanimiz ayni shu tayyorgarlik vazifasini o'taydi.

Har bir fanni, sohani o'rganishning eng muhim omillaridan biri, zamonaviy istiloh bilan aytganda motivatsiya, ehtiyoj va maqsad uyg'unligidir. Aruzni o'rganishning bo'lajak adabiyotshunos, pedagog va umuman madaniyati inson uchun qanday ahamiyati bor? Quyida aruzning ayrim ahamiyatli jihatlari keltiriliz. Zora ular motivatsiyani shakllantirish va kuchaytirishga ko'maklashsa.

1. Aruz qoidalarini bilish, murakkab vaznlarda yozilgan baytlarni taqte' qila olish (ritmik bo'laklarga ajrata olish) azaldan salohiyat iqtidor, ta'bir joiz bo'lsa yuksak madaniyat belgisi sanalgan. Mana bir misol. Sayfi Saroyi "Guliston bit-turkiy" asari muqaddimasida shunday voqea keltiradi:

"Ilk yoz kunlarida bir kun, bo'ston ichinda, gullar orasida bir necha zarif olimlar bilan o'turub, insho ilminidan babs qilib, abyoti g'arib va ash'ori ajb o'qudum esa, ul olimlarning ulusi aruz ilmidin bir mushkul baytning tagathu'in savol etti. Filhol javobin eshitib aytti: "Ey adibi g'arib, senga bir muvofiq nasihatim bor. Qabul qilsang, xayr bo'lg'ay". Aytim:

"Buyurung". Aytti: "Shayx Sa'diy "Guliston" in turkiy tarjima qilsang, bir mohbdavlat er olina..."⁸

Bir qarashda "mushkul bayt taqte'si" bilan Sa'diy "Guliston"ning tarjimasini o'rtasida qanday aloqa bor, deb o'ylash mumkin. Biroq ayni shu fazilat - qiyin baytlarning vaznini tahlil qila olishi muallifning "adibi g'arib", yuksak salohiyat va iqtidor egasi ekanligini ko'rsatgan. Tarixiy va adabiy manbalarda bunday mosollar juda ham ko'p. Birobarin, aruz she'riy tizimi qonuniyatlarini o'rganish nafaqat she'r ilmini zabt etish balki, umuman nutq madaniyati, fasohat ilmini egallashga, inson dunyog'arashining kengayishiga ko'maklashadi.

2. Aruzni, uning o'ziga xos ohanglarini bilish, shu vaznda yozilgan asarlarning faqat mazmunidangina emas, ohang jozibasidan ham zavqlana olish, shu mazmunning shakl bilan munosibligini his qilishga ko'maklashadi. Bunday zavqni odatda so'z bilan ifodalab bo'lmaydi.

2. Aruz qonuniyatlarini puxta o'rganish ijodkor badiiy mahoratini to'laroq tasavvur qilish imkonini beradi. O'zbek adabiyoti tarixida vazn imkoniyatlaridan mohirona foydalanadigan, yangi vaznlar ijod eta oladigan, an'anaviy vazn talablarga to'la rioya etadigan hamda an'anaviy vazn qo'llaridan ba'zan chetga chiqadigan shoirlar mavjud. Bu esa sho'r badiiy mahoratni mezonlaridan biridir.

3. Aruz mustahkam o'lchovlarga ega bo'lganligi uchun uning yordamida she'riy matnlaridagi odatiy va tasodifiy xato'larni aniqlash imkoniyati mavjud. Quyidagi misollarga e'tibor bering:

Sano haq/qakim ko'shifi ho'l erur,
V - - - V - - - V - - - V - -
Xirad mush/kiloi/g'a hal(l)o'l erur
V - - - V - - - V - - - V - -
Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 3-tom. - T.: Fan, 1989. 525-b.
Demaki nar/gis ko'zi mas/ti xarob,
- V V - - - V V - - - V ~
Balki (a)dam/gulshanida/masti xob.
- V (V) - - - V V - - - V ~
Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 7-tom. - T.: Fan, 1991. 19-b.

Birinchi baytda "hallo'l" (hal qiluvchi) so'zidagi bitta "l" harfining tushib qolishi cho'ziq bo'g'inni qisqaga aylantirgan bo'lsa, ikkinchi baytdagi "adam" (yo'qlik) so'zidagi "a" harfining tushib qolishi natijasida bitta hijo kamaygan. Bunday nuqsonlar mazmunga jiddiy zarar etkazishini

⁸ Sayfi Saroyi. She'rlar. Guliston. - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1968. 44-45-b.

in^obag'a olganda, vazni bilishning ahamiyati yanada oydinlashadi. Keltirilgan misollar faqat shu nashrlardagina tahririyat tomonidan yo'l qo'yilgan xatolardir. Biroq barcha nashrlarda takrorlanuvchi, odat tusiga kiritilgan nuqsonlar ham yo'q emas. Jumladan, eng ko'p takrorlanuvchi xatolardan biri Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostonidan olingan misollar bayt:

Odami ersang demagil odami,
Onikim yo'q xalq g'ami/din g'ami.

— V V — — V V — — V ~

Ikkinchi misranning uchinchi hijosi qisqa bo'lganligi uchun "onikim" so'ziga "m" tovushini qo'shishning iloji yo'q. Aks holda "mutfailun" rukni "follohn" ga aylanadi. Bu esa "Hayrat ul-abror" dostoni vazniga xilofdir.

4. Aruzni bilish she'riy janrlarni farqlash va to'g'ri tahlil qilish imkonini beradi. Zero, ruboiy, tuyuq, mustazod, noma (yoxud muhabbatnoma), sayohatnoma kabi janrlar uchun vazn asosiy xususiyat sifatida. Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" asarida qayd etilgan turkiy, chingga, aruzvoriy kabi "surud" nav'larini ham shu qatorga qo'shish mumkin.

Aruz ilmini o'rganishning bundan boshqa ham ko'plab foydali jihatlari mavjud bo'lib, ular belgilangan ko'nikma va malakalarni egallash da'vohida oydinlashadi.

"Aruz" atamasining kelib chiqishi haqida turlicha fikrlar mavjud.

1. Alisher Navoiyning ma'lumot berishicha, bu atama vazn asoschisi Xalil Ibn Ahmadning vatani bo'lmish Arabiston yarim orolida jaylashgan bir voqifining nomi bo'lib, u vodiydagi kishilarning asosiy mashg'uloti vaqifning halik uy-chodir tikib sotishdan iborat ekan. Arab tilida uy ma'nosi "bait", so'zi bilan ifodalanganligi uchun, Xalil Ibn Ahmad she'ring eng kichik qismini ham shu so'z bilan nomlagan. Aruz tizimidagi atamalarning ko'pchiligi shu vodiy xalqining urf-odatlari, ashyolari nomidan olingan.

2. "Aruz" so'zi, shuningdek, uyrning (chodirning) asosini tashkil etuvchi ustunlar (ruklar)dan birining nomini ham ifodalay ekan. Ayrim olimlarning fikriga ko'ra vaznning nomi aynan shu so'zdan olingan.

3. Fors-tojik aruzshunosligining asoschilaridan biri bo'lgan Shamsiddin Muhammad Qays Roziyning "Al-Mu'jam" asarida mazkur atamaning etimologiyasi haqida boshqacha fikr keltirilgan: "Bidon, ki aro'z muzoni kalomi manzum ast, hamchunon ki nahv muzoni kalomi mazkur ast. Va onro az bahri on aro'z xonand, ki ma'ro'zi alayhi she'r ast, ya'ne she'rto bar on aruz kunand, to mavzuni on az nomavzun padid oyad

va mutlaqim (sahel) az nomustaqim (nosahel) mumtoz gardad".⁹ (Hilglik, nahv (sintaksis) mansur (nasriy) nutq o'leho'vi bo'lgani kabi, aruz manzum (she'riy) nutq o'leho'vidir. Va uni shuning uchun aruz deb nomlaydirlarki, she'rni unga aruz qiliadi, toki vazni she'r vaznisizdan, to'g'ri noto'g'ridan farqlansin).

Aruzshunos olimlar, xususan Alisher Navoiyning fikriga ko'ra aruz vaznlarini arab she'riyatida ancha qadimdan qo'llangan. Shuningdek, "Qur'oni Karim"dagi ayrim oyatlar, Payg'ambar (s.a.v.) hadislarini ham aruz vaznlariga mos ekanligini ta'kidlab Navoiy bir necha misol ham keltiradi:

"Ammo bilgilikim, aruz fanikim, nazm avzonining¹⁰ mezonidur¹¹, sharoif¹² fandur. Nevehunkim, nazm ilmining rubasi¹³ bag'oyat buyik¹⁴ rubadur. Andoqi, haq subhanahu va taoloning kalomi majidda ko'p yerda nazm voqe bo'lubdurki, aruz gavo'id¹⁵ bila rostdur. Ul jumladin biri bu oyatdurkim "Tan tanova bira hatta tunfuqun"¹⁶dur, "ramali musaddasi mahzuf" voqe bo'lubdur. Va yana budurkim: "Val-mursaloti urfan, fal-olsfoi asfan"¹⁷Kim vazni "maf'uvlu foilotun maf'uvlu foilotun"dur... Va rasul sallallohu alayhi vasallam ahodisida¹⁸ dag'i ham bu tariq tushubdur. Ul jumladin biri budurkim, "man akrama oliman faqad akramani"¹⁹Kim, vazni "maf'uvlu maf'oilun maf'oilun faul"dur va ruboiy vaznida "hazaji akrobi maqbuzi maktufi majub" voqe bo'lubdur" [2. 45].

Ayrim mutafakkirlarning qarashlariga ko'ra ruboiy janrining paydo bo'lishida ham eng mashhur oyatlardan biri "La havla va la quvata illa billah" oyatining vazn-o'leho'vi zamin bo'lgan.

Binobarin, aruz vaznlar tizimi VIII asrda yaratilgan bo'lsa-da, amalda aruz ritmikasi qadimdan mavjud bo'lgan.

Aruz she'riy vaznlar tizimi nazariyasiga milodning VIII asrida yashab o'tgan arab filologi Xalil Ibn Ahmad (vafoti 791 y.) tomonidan asos solingan. Uning "Kitob ul-ayn" asarida mazkur vaznning nazariy

⁹ Shamsi Qaysi Roziy. Al-Mu'jam. — Dushanbe: Adib. 1991. 31-bet.

¹⁰ avzon — vazn so'zining ko'plik shakli, vaznlar.

¹¹ mezon — o'leho'v.

¹² sharif — shara'fi.

¹³ ruba — maraba, daraja.

¹⁴ buyik — yuqori, yuksak.

¹⁵ gavo'id — qoida so'zining ko'plik shakli, qoidalar.

¹⁶ Tarj. "Suygan narsalaringizni infoq-ehson qilib bermagunigizcha hargiz yaxshilikka (jannatga) yetmagaysiz" (Qur'oni Karim, "Oli Imron" surasi, 92-oyat).

¹⁷ Tarj. "Paydar-pay yutiborladigan shamollar va quturadigan bo'ronlar (ga qasam)" (Qur'oni Karim, "Val Mursalo" surasi, 1-2-oyatlar).

¹⁸ ahodis — hadis so'zining ko'plik shakli, hadislar.

¹⁹ Tarj. "Kim olimlarni e'zozlatsa, o'zi ham e'zozlanadi".

qonuniyatlarini o'z ifodasini topgan. Biroq Xalil ibn Ahmadning asari bizga qadar yetib kelmagan. U yaratgan goidalar va misollar keyingi asrlarda yashagan aruziyilar²⁰ning asarlari orqali yetib kelgan. Jumladan, fors-tojik aruzning asoschilaridan biri Nasiruddin Tusiy o'zining «Me'yor ul-ash'or» asarida shunday yozadi: «Aruzilar har bir vazni tushuntirish uchun misol tariqasida bayt keltiradilar. Va arab aruzidan aynan Xalil ibn Ahmad izohlagan baytni keltiradilar. Shu sababli biz ham ushbu baytlarni aynan o'zgarishsiz keltiramiz... Biz ishini Tavil bahrini tahlil qilishdan boshlaymiz, zero, Xalil ibn Ahmad shu yo'ldan borgan va boshqalar ham unga e'gashgan edilar».²¹

Manbalarda qayd etilishicha, Xalil ibn Ahmad aruz ilmidagi juzvlar, sakkizta asl rukn (asllar), 15 ta balr (tavil, madid, basit, voftir, komil, hazaj, rajaz, ramal, sari, munsarih, muzori, xafif, muqtazab, muqtass va mutaqorib) hamda beshta doira (bir-biriga yaqin bahrlarni aks ettirish uchun maxsus chizma) yaratgan.²²

Aruz vazni IX asrdan boshlab fors-tojik she'riyatiga, XI asrdan boshlab esa turkiy she'riyatga ham kirib keldi. Biroq mazkur tillar (arab, fors-tojik va turkiy) fonetik, leksik va grammatik jihatdan tubdan farq qilishi tufayli, har bir tilidagi aruzning o'ziga xos belgilarini yoritish, aruzni boshqa tillarga moslashtirish, yoxud shu tillarni aruzga moslashtirish muammosi yuzaga chiqdi. Natijada, "forsiy aruz", "turkiy aruz" kabi maxsus atamalar vujudga keldi. Shu bilan birga, badiiy ijod, xususan, she'riyatning ravnaq topishi natijasida amalda qo'llangan vaznlar Xalil ibn Ahmad tomonidan ko'rsatilgan bahr va vaznlar doirasidan kengayib kelganligi sababli, aruz nazariyasiga oid yangi asarlarga ehtiyoj sezildi.

Xalil ibn Ahmadan keyin XI-XIII asrlarda bir qator arab va fors-tojik she'riyatos olimlari yuqoridagi muammolar tahliliga bag'ishlangan asarlarni maydonga keltirishdi. Mahmud Zamaxshariyning "Al-qistos", Abu Jaysh Andalusiyning "Aruzi Andalusiy", Abu Zakariyo Xatib Tabreziyning "Al-kafi fil aruz val-qavo'fi", Rashiddin Vatvotning "Hadoyiq us-sehr", Ibn Hojibning "Ilm ul-aruz", Shamsiddin Muhammad ar-Roziyning "Al-Mu'jam fi ma'oyin ash'oril Ajam", Nasiruddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or" kabi asarlari shular jumlasidandir. Bular orasida Shams Qays Roziy va Nasiruddin Tusiy asarlari alohida o'ringa

egga bo'lib, keyingi davr aruzshunoslari o'z fikrlarini asosan shu munbirlarga tayangan holda ifoda etishgan.

Qays Roziy "Al-Mu'jam"²³da she'riy ilmlar uchligi – aruz, qofiya va badiiy san'atlar haqida bahsslashib, she'rning mezonini va uning vazifalari, qofiya va uning turlari, badiiy san'atlar va ularning tushlanishi, xillari haqida chuqur ilmiy-nazariy mulohazalar yuritgan. Ustoz olim H. Valixov²⁴jav bu asarning o'z zamonida va undan keyingi davrdagi ilmiy ahmiyatini haqida fikr yuritib, jumladan shunday yozadilar: "Shamsiddin Qays Roziyning "Kitob ul-mu'jam" asari uzoq yillar davomida she'r va shoirlik bilan shug'ullanuvchilarning dasturulamaliiga aylangan edi. Buning asosiy sababi shundaki, Qays Roziy o'ziga xos mavjud bo'lgan she'riyat tajribasi asosida maydonga kelgan nazariy fikrlarni umumlashtirib bergan edi. Shuning natijasida, muallifning aruz, qofiya va she'riy san'atlar sohasidagi mulohazalari, adabiy janrlar haqidagi fikrlari o'sha zamon sharoitiga nisbatan mukammalligi bilan ajralib turardi".²⁴

Aruzshunoslik tarixida XV-XVI asrning birinchi yarmi, ya'ni temuriylar davri alohida o'ringa ega. Shu davrda, aniqrog'i, 1437-yilda Shayx Xudoydodi Ahmad Taroziyning Mirzo Ulug'bek topshirig'i bilan yozgan "Funun ul-balog'a" asari turkiy tilda mazkur masala tahliliga bag'ishlangan ilk mabha bo'lganligi bilan ahmiyatlidir.

Abdurahmon Jomiyning "Risolayi aruz", Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon", Sayfiy Buxoriyning "Aruz Sayfiy", Zahritdin Boburning "Muxtasar", Avullloh Husayniyning "Bado' us-sanoe" kabi asarlarda ham she'rshunoslikning boshqa jihatlarini (janrlar, badiiy san'atlar) bilan bir qatorda, turkiy va fors aruzining nazariyasi hamda o'z davriga ko'ra amaliyotiga oid fikr-mulohazalar, qonuniyatlar o'z ifodasini topgan. Sanalangan orasida Navoiy va Boburning asarlari turkiy-o'zbek tilida ekanligi hamda shu muammoga maxsus bag'ishlanganligi bilan ahmiyatidir.²⁵ G'iyosiddin Xondamir «Makorim ul-axloq» asarida «Mezon ul-avzon» haqida shunday yozadi: "Hazratning she'riyatining nozik jihatlarini borasidagi katta mahorati va tajribasi ana shu risoladan ("Mezon ul-avzon") ma'lum bo'ladi. Chunki [ul Hazrat ushbu asarda] ilgari yashab o'tgan shoirlarning aql yog'dusi unga tushmagan bir nechta

²⁰ Aruz ilmi bilan mashg'ul bo'lgan olimlarga nisbatan aruziy atamasi ishlatilgan.

²¹ Насируддини Тусий. Мейёр-ул-ашшор. – Душанбе: Ориён, 1992. – С. 52-53.

²² Aruz ilmidagi o'z bo'lagi atamalar: juzv, asl, balr va doiralat haqida keyingi mavzularida chuqurtroq ma'lumotga ega bo'lamiz.

²³ Shamsi Qaysi Roziy. Al-Mu'jam. – Dushanbe: Adib, 1991.

²⁴ Valixov javov B. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. X-XIX asrlar. -Toshkent: O'zbekiston, 1993. 32-b.

²⁵ Temuriylar davrida yaratilgan aruz ilmi o'z asarlar haqida to'liqroq ma'lumot olish uchun qarang: Yusupova D. "Temuriylar davridagi aruzga doir risolalarning g'iyosiy tahlili". Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiya avtoreferati. [www.davoiy-ilmi.uz](http://www.davoiy-ilmi.uz/www.zivoni.uz), www.zivoni.uz.

go'zal bahmni aruz bahrlari gatoriga qo'shganlar".²⁶ XVI asrning yana bir mutafakkir olimi Hasanxoja Nisoriy esa "Muzakkiri abbob" tazkirasida Boburning "Aruz risolasi" ("Muxtasar")ni "durru gavhargha to'la dengiz" deya yuksak baholagan edi.

XVIII asrda boburiylar sulolasidan bo'lgan Mirza Albaxt Azfariy Boburning «Aruz risolasi»ni «Aruzodda» nomi bilan fors tiliga nazm va nasrda tarjima qiladi. XIX asrda Munis Xorazmiy Alisher Navoiyning «Mezon ul-avzon» risolasini kitobat qilgani, Zokirjon Furqat esa shu risola asosida «Ilmi she'rning qoidai avzoni bayoni» kitobini yozganligi ma'lum.

XX asrda adabiyotshunoslik ilmining boshqa yo'nalishlari kabi aruz she'riy tizimini tadqiq etishga bag'ishlangan bir qator ilmiy asarlar, monografiya va dissertatsiyalar maydonga keldi. Bu borada rus olimlari Y.E. Bertels, M. Stebleva, tojik adabiyotshunoslari Bahrom Sirus va M. Zehniy, U. Toirov, R. Musulmonqulov, S. Solihov, A. Nadjibullohi hamda o'zbek olimlaridan Abdurauuf Fitrat, I. Sultonov, S. Mirzayev, Sh. Shomahammedov, E. Talabov, A. Rustamov, U. To'ychiev, S. Hasanov, A. Hojiahmedov, H. Boltaboyev kabilarini alohida qayd etish lozim. Mazkur olimlarning aytimlari (M. Stebleva, I. Sultonov, S. Hasanov) alohida manbalarni tadqiq etish orgali, aytimlari esa aruz she'riy vaznlar tizimini yaxlit o'rganish asosida (Fitrat, Bahrom Sirus, U. To'ychiev, A. Hojiahmedov) o'z tadqiqotlarini yaratishdi.

Sanaab o'rilganlar orasida, ayniqsa, U. To'ychiev va A. Hojiahmedovning ishlarini alohida qayd etish lozim. U. To'ychievning "O'zbek poeziyasida aruz sistemasi" monografiyasi aruzning nazariy asoslari hamda turkiy she'riyatdagi tadrijiy taraqqiyotini o'rganishda qimmatli manba bo'lsa, A. Hojiahmedovning "O'rta maktabda aruzni o'rganish", "O'zbek aruzi lug'ati", "Navoiy aruzi na'fosi" kabi qator kitoblari aruzni o'rganish va o'rgatish uslubiyati borasida qator yillardan beri birinchi manbalar sanaladi.

Yangi asrning o'tgan davri davomida aruz vaznlar tizimini ilmiy tadqiq etish, o'qitish bilan birga, shu vaznlarda ijod etish amaliyoti ham XX asrga nisbatan ma'lum darajada kuchayganligini sezish qiyin emas. Jumladan, M. Olimovning "Risoli aruz" (– T.: Yozuvchi, 2002), A. A'zamovning "Aruz" (– T.: O'zbekiston milliy kutubxonasi, 2006), N. Shodmonovning "Aruz vazni asoslari" (– Qarshi: Nisaf, 2012), D. Zohidovning "Aruz saboqlari" (– T.: MUMTOZ SO'Z, 2016) hamda

qolgan asarlar muallifining "O'zbek she'riyatida aruz" (– Sam.: SamDU nashri, 2010) kabi risola va qo'llamalarini qayd etish mumkin.

Bu borada, ayniqsa, adabiyotshunos D. Yusupovning so'ngi yillar davomida aruz ilmi asoslariga doir olib borgan izlanishlari e'tiborga molik. Xususan, "Alisher Navoiy "Xamsa"sida mazmun va ritmning badiiy uyg'unligi" monografiyasi (– T.: MUMTOZ SO'Z, 2011), Abdurahmon Joniy "Risoli aruz" asari tarjimasining nashri, "Aruz aifbosi" (– T.: Akademnasht, 2015) qo'llamasi hamda "Temuriylar davridagi aruzga doir risolalarning qiyosiy tahlili" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi shular jumlasidan.

Aruz ilmiga doir tadqiqotlarning soni va salmog'idan qat'i nazar, bu masalada hali muammolar yetarlicha topiladi.

Birinchiidan, aruz ilmiga oid manbalarning birontasi hozirga qadar mukammal tanqidiy matnga ega emas.

Aruz nazariyasi va amaliyotiga oid yaratilgan va yaratilayotgan adabiyotlarning aksariyati u yoki bu manba (ko'pincha "Mezon ul-avzon" yoxud "Muxtasar")ga tayanib yozilayotganligi uchun o'sha manbalardagi, ularning nashrlaridagi kamchiliklar takrorlanmoqda. Natijada, qoidalar, nomlanishlardagi tafvuvlar yuzaga kelmoqda.

So'nggi yillarda aruz vaznlarida she'r yozishga ishchiyoq yosh ijodkorlar orasida ancha kuchayib, hatto "yangi vaznlar kashf etish" bo'latlari ham kuzatilmog'da. Shunday paytda aruz ritmikasiga oid fundamental tadqiqot, vaznlarni sanaab o'lishga ega emas, ularning ilbizlarini, poetik mohiyatini yoritishga qaratilgan ilmiy manbalarga ehtiyoj tug'yladi.

Jahon she'riyatidagi vaznlar, xususan, aruz haqidagi ilmiy tushunchalarni boyitish uchun quyidagi manbalarga murojaat etish mumkin:

1. Султонов И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. 287-331-бетлар.
2. Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Тошкент: Фан, 1985. 51-53-бетлар.

Adabiyot va manbalar

1. Абдурахмон Жомий. Рисолайи аруз (Таржимон, шарх ва изоҳлар муаллифи Д. Юсупова). – Т.: Тамaddon, 2014.
2. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-том. – Т.: Фан, 1998.

²⁶ Xondamir G'iyosiddin. Makorim ul-axloq (Fors tilidan Komiljon Rahimov tarjimas). – T.: G'afur G'ulom nomidagi NMU, 2015. 44-bet.

3. Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002 й., 1-6 сонлар; 2003 й., 1-6 сонлар.
4. Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Хасанов). - Т.: Фан, 1971.
5. Болтабоев Х. Шарк муомтоз поэтикаси. -Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. -427 б.
6. Юсупова Д. "Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг киёсий таҳлили". Филология фанлари доктори диссерт. автореферати. -Т., 2019.
7. Шамси Кайси Розй. Ал-Мўъҷам.- Душанбе: Адиб, 1991.

О'з-о'зини назорат қилиш учун топшириқлар

1. "Аруз" атамасининг lug'aviy va islohdagi ma'holarini sharhlab bering ("Mezon ul-avzon", Xalil ibn Ahmad, vadiy, o'lichov, qisqa va cho'ziq hijolar).
2. Aruzshunoslik sohasida turkiy tilda yaratgan qaysi asarlarni bilasiz, ularga qisqacha tavsif bering (Ahmad Taroziy, Navoiy, Bobur, ilk manba, 19, 21, she'riy janrlar, ruboiy vaznlari).
3. XX asr o'zbek adabiyotshunosligida aruz she'riy tizimini o'rganish bo'yicha bajarilgan ishlar haqida nimalarni bilasiz? (Fitrat, A.Sa'diy, U.To'ychiyev, A.Rustamov, A.Hojlahmedov, S.Hasanov, D.Yusupova; aruzga doir asarlarni nashr etirish, ilmiy tadqiqot ishlari, o'quv adabiyotlari).
4. Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" asari haqida ma'lumot bering (aruz vazni, asar tuzilishi, juzvlar, aslilar, rukn o'zgarishlari, taqte', doiralat, ruboiy, tuyuq va mustazod janrlari, "surud" nav'lari).
5. 11 hijodan iborat bo'lgan ushbu she'riy parchalarni o'zaro qiyoslang, cho'ziq va qisqa hijolar ketma-ketligiga e'tibor bering:

Sen qaydan bilasan/, balki yulduzlar
Menga sirlarini / so'ylayotgandir.
Sen qaydan bilasan/, balki bu ko'zlar
Mungli bir qo'shinqi / kuylayotgandir.

Abdulla Oripov.

Jamolidin / ko'rungach far'ri shohi,
Bu fardin yo'rudi mah to / ba mohi.
Qo'yub yuz him/mat-u iqbol/-u davlat,
Hamul far so'yasidin topti / ziyinat.

Alisher Navoiy "Farhod va Shirin".

2-MAVZU: "ARUZ" VA UNING TARKIBIY QISMLARI, JUZV VA RUKNLAR

REJA:

1. Aruzda hijolar va ularning sifati.
2. Harakatlil va sokin harflar, abjad haqida.
3. Juzvlar va ularning tarkibi.
4. Aslilar va ularning vazn tarkibidagi ahamiyati.

Oldingi mavzuda guvoh bo'lganimizdek, aruz vaznlarida misralardagi qisqa va cho'ziq hijolar bir xil tartibda takrorlanishi lozim (Bu borada ayrim istisno holatlar mavjud bo'lib, ular haqida keyinroq ma'lumotga ega bo'lamiz). Binobarin, aruzni o'rganish uchun dastavval hijolarning sifati haqida aniq tasavvurga ega bo'lish talab etiladi. Zamonaviy istiholalar bilan aytganda, aruz vaznida hijolar uch xil qiyomatga ega: qisqa (V²⁷), cho'ziq (-) va o'ta cho'ziq (~). Misol tariqasida quyidagi baytlarning hijolarini bir-biriga qiyoslab ko'ramiz:

Ko'kragimdur subhning pirohanidin chokrok,
Kigritim shabnam to'kulgan sabzadin namnokrok.

Bu ko'ngul g'amnokidin to shodmon ko'rdum seni,
Istaram har damki bo'lg'ay xotirim g'amnokrok.²⁸

Ko'kraga/gim/dur subh/ning pi/ro/ha/ni/din chok/rrok,
- V - - - ~ - - - V - - - ~
Kir/pi/kim shab/nam to'/kul/gan sab/za/din nam/nok/rrok.
- V - - - - V - - - - V - - - ~

Bu ko'ngul g'am/no/ki/din to shod/mon ko'r/dum se/ni,
- V - - - - V - - - ~ - - - V -
Is/ta/ram har dam/ki bo'l/g'ay xo/ti/rim g'am/nok/rrok.
- V - - - - V - - - - V - - - ~

²⁷ Hijoning sifati ni ifodalash uchun zamonaviy aruzshunoslikda qabul qilingan bu shartli belgilar paradigmalari deb nomlanadi.

²⁸ Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 4-tom ("Navodir ush-shabob"). - T.: Fan, 1989. 237-b.

Bayidan quyidagilar ma'lum bo'lmogda:

- yopiq bo'g'inlar cho'ziq sanaladi:

1-misra: ko'k, gim, dur, ning, din;

2-misra: kir, gim, shab, nam, kul, g'an, sab, din, nam;

3-misra: ngul, g'am, din, ko'i, dum;

4-misra: is, ram, har, dam, bo'l, g'ay, rim, g'am.

- ochiq bo'g'inlar odatda qisqa:

1-misra: ra, ha; 2-misra: pu, to', zar;

3-misra: ko', ki, se; 4-misra: ta, ki, ti.

- "o" tovushi bilan tugagan ochiq bo'g'in ham cho'ziq:

3-misra: no, to; 4-misra: xo.

- qator undoshli yoxud "o" tovushidan keyin undosh qatnashgan bo'g'inlar o'ta cho'ziq²⁹:

1-misra: subh, chok, rok;

2-4-misralar: nok, rok;

3-misra: shod.

- 3-misra oxirida kelgan "ni" bo'g'ini misra oxirida bo'lgani uchun co'ziq talaffuz qilinadi, zero misra hech qachon qisqa

hijo bilan tugamaydi.

- ayrim ochiq bo'g'inlar vazn talabiga ko'ra cho'ziq talaffuz etiladi:

1-misra: pi, ni; 3-misra: bu.

Aruzni o'rganishning dastlabki muammosi ayni shu yerda ya'ni

ochiq bo'g'inlarning qisqa va cho'ziq talaffuz etilishida paydo bo'ladi.

Aruzga oid ba'zi qo'llanmalarda unilarni qisqa va cho'ziq unilarga

ajratish holati kuzatiladi. Biroq masalaga bunday yondashish amalda

yordam bera olmaydi. Misol uchun quyidagi misralarning vaznini

qiyoslang (hozircha vaznini mustaqil aniqlash amaliyotiga o'tnaganimiz

uchun keltirilgan paradigmalarni to'g'ri deb qabul qilish kerak):

Meni shaydo / qiladurg'on / bu ko'nguldur, / bu ko'ngul...

- V - - - V V - - - V V - - - V V - - - V V - - -

Meni men is/tagan o'z subh/batig'a ar/juman-d³⁰ etmas...

V - - - - V - - - - V - - - - V - - - -

²⁹ Izoh: o'ta cho'ziq bo'g'inlar mistring boshi va o'tasida ikki hijoga, ya'ni cho'ziq va qisqa (- V) hijoga ajratiladi, misra oxirida esa aslcha qoladi. Bu haqda keyinroq

ma'lumotlarimizni to'ldiramiz.

³⁰ "mand" bo'g'ini o'ta cho'ziq bo'lganligi uchun oxirgi tovusi ("d") keyingi bo'g'ingga ko'chiriladi.

Guvoh bo'lganimizdek, "meni" so'zi ikki misrada ikki xil hijolarni

ifodalarnogda, "bu" bo'g'ini esa yuqoridagi parchadan farqli o'laroq,

qisqa hijo bo'lib kelmogda. Binobarin, aruz vaznini o'rganish uchun unli

va undosh tovushlar, bo'g'in haqidagi zamonaviy ma'lumotlarimizdan

o'rni bilan voz kechishimizga, qanchalik qiyin bo'lmasin, arab yozuvi

qomunyatlariga tayanadigan "juzvar" ta'limotini o'zlashtirishimizga

to'g'ri keladi. Bu ta'limot turkiy-o'zbek tilidagi she'rlarni tahlil qilish

uchun emas, balki aruz qoliplarini o'rganishimiz uchun zarurdir.

Aruz vaznida she'rning eng kichik bo'lagi bayt³¹ hisoblanadi. Bayt

deganda biz, odatda, ikki misrani tushunamiz. Bayt ruknlardan, rukn³²lar

esa juzvlardan tashkil topadi. Juzv (arabcha جُزْء - bo'lak, qism,

parcha)lar arab alifbosidagi harflarning harakati (fatha, kasa, zamma)

yoki sokin tarzda qo'llanishidan hosil bo'ladi. Demak, bayting hosil

bo'lishini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

harf → juzv → rukn → bayt

Binobarin, aruz nazariyasini o'rganish uchun dastlab:

- arab alifbosi, xususan, abjad hisobida ishtirok etadigan 28 ta asl

- arab harflari haqida tasavvur hosil bo'lishi;

- harakati va sokin harflar, ularning hozirgi yozuvimizda

ifodalanish xususiyatlarini bilish zarur.

Abjad hisobi tarixiy sanalarni ifodalashning Sharq xalqlari

orasidagi o'ziga xos usuli bo'lib, unda sanalar raqamlar bilan emas,

harflar yoki harflar ishtirokida hosil bo'luvchi so'z va jumlarlar

vostiasida ifodalanadi. Abjad hisobida harflarning maxsus tartibi mavjud

bo'lib, "abjad" so'zi ham mazkur tartibdagi dastlabki to'rtta harfni (alif,

be, jim va dol) ifodalovchi so'zdir. 28 ta harf jami sakkizta so'zda

jumlanadi. Bular: abjad, havvaz, huttiy, kalaman, sa'fas, qarashat,

saxxaz, zazag'. Demak, shu sakkizta so'zni va ularning arabcha

yo'zlashini yod olgan kishi abjad hisobidagi harflar tartibini eslab qoladi.

Raqamlar 1 dan 9 gacha, 10 dan 90 gacha, 100 dan 1000 gacha har bitta

harfga birtikiriladi. Buni jadvalda quyidagicha ifodalash mumkin:

³¹ "Bayt" so'zi arab tilida uy degan ma'noni ifodalaydi.

³² "Rukn" so'zi arab tilida ustun (uyning asosi) degan ma'noni ifodalaydi.

Arab alifbosining abjad hisobidagi tartibi

Harf	Nomi	Ragami	Harf	Nomi	Ragami
ا	Alif	1	ي	Sin	60
ب	Be	2	ع	Ayn	70
ج	Jim	3	ف	Fe	80
د	Dol	4	ص	Sod	90
ه	He	5	ق	Qof	100
و	Vov	6	ر	Ro	200
ز	Ze	7	ش	Shin	300
ح	Ho	8	ت	Te	400
ط	To	9	ث	Se	500
ي	Yo	10	ذ	Xe	600
ك	Kof	20	ز	Zol	700
ل	Lom	30	ح	Zod	800
م	Mim	40	ط	Zo	900
ن	Nun	50	ع	G'ayn	1000

Masalan, Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub" asarining yozilish tarixini asar so'ngidagi ruboiyning quyidagi misrasida ifodalagan:

Tarixi chu "xush" lafzidin o'ldi hosil...

Bunda "xush" so'zi arab yozuvida uchta harf ya'ni ح و ش harflari bilan ifodalanishi, ularning abjad hisobida 600, 6 va 300 sonlariga teng kelishini inobatga olsa, mazkur sonlar yig'indisi 906 ya'ni hijriy sana bilan asarning yozilgan yilini ifodalaydi.

Yusuf Amiriyning "Dahnoma" dostonida quyidagi bayt tarix sifatida keltirilgan:

Bitidik emdi tarixini kotib,
Erur tarixi uchun "zabti vojib".

"Zabti vojib" birikmasi arab yozuvida quyidagi harflar bilan ifodalanadi (harflar odatiy tartibda – chapdan o'ngga qarab joylashtirildi):

ح ب ط و ج ا ب ح ب

Bu harflar quyidagi ragamlarni ifodalaydi:

$800 + 2 + 9 + 6 + 1 + 3 + 2 = 823$

Demak, asar hijriy 823 yilda yozilgan. Bu melodiylar 1420-yilga to'g'ri keladi.³³

³³ Ma'lumot uchun hijriydan melodiylarga o'tkazish amali: $M = (H - H/33) + 622$. Bunda H - hijriy, M - melodiylar yil.

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, juzv aruzning eng kichik bo'lagi hisoblanadi. Juzvlar arab alifbosidagi harakati va sokin harflarning turi muqolot va tartibda kelishi yordamida hosil qilinadi. Harakatlilar, odatda, qisqa "a", "i" va "u" tovushlarini ifodalaydi. "Sokin" atamasi esa shu harf (tovush)dan keyin qisqa unliylarning yo'qligini yoxud bo'g'in tugashini bildiradi. Misol uchun "maktab" so'zi joriy yozuvimizda olti harf va tovushdan iborat bo'lsa, arab yozuvida to'rtta harf bilan ifodalanadi - م ك ت ب ("mim", "kof", "te", "be").

Bunda "m" harakati ("a"), "k" sokin, "t" harakati ("a") va "b" sokin. Demak, ikki bo'g'indan iborat bo'lgan bu so'zda har bir bo'g'in bitta harakati va bitta sokin harfdan tashkil topgan.

Avvalambor aytish joizki, aruz ilmiqa oid manbalarda juzvlar masalasida ayrim tafovutlar ham mavjud. Jumladan, mazkur tushuncha O'qay Roziyning "Al-Mu'jam" va Boburning "Muxtasar" («Aruz risolasi»)da juzv, Ahmad Taroziyning «Funun ul-balog'a»sida asl, Isomiyning «Risolai aruz», Navoiyning «Mezon ul-avzon», Husayniyning «Badoyi' us-sanoyi'» va «Arzu Sayfi»da rukn tarzida nomlangan. «Funun ul-balog'a» hamda «Mezon ul-avzon»da ularning tartibi quyidagicha:

1. Sabab (arabcha ustunlarni bog'laydigan argon) - ikki harfli juzvlar.

2. Varad (arabcha goziq) - uch harfli juzvlar.

3. Fosila (maydon, tekislik, palos) - to'rt va besh harfli juzvlar.³⁴

Mazkur juzvlarining har biri harflarning harakati yoki sokin bo'lishiga ko'ra ikkiga bo'linadi. Demak jami olti xil juzv bor, deb aytish ham mumkin:

1. Sababi xafif (yengil sabab) - bir harakati va bir sokin harfdan iborat. Masalan: man, gap, kim, gul, ul, uz, ish va hokazo. Mazkur juzv bitta cho'ziq hijoga teng keladi.

2. Sababi saqiyl (og'ir sabab) - ikki harakati harfdan iborat. Masalan: kishi, mana, shuni, qara, ishi, meni va hokazo. Bu juzv ikki qisqa hijoga teng.

3. Vatadi majnu' (jamlangan vatad) - ikki harakati va bir sokin harfdan iborat. Masalan: gulim, qamar, agar, tilim, gular (gavhar), suman va hokazo. Bu juzv bir qisqa va bir cho'ziq hijoga teng.

³⁴ Ayrim manbalarda "fozila" juzvi ham tilga olinadi. Glossariy – izohli lug'atga qarang (130-bet).

4. Vataadi mafnuq (ajratilgan vatadi) - bir harakati, bir sokin va yana bir harakati harfdan iborat. Masalan: gulni, senda, qayda, ancha, ketma va hokazo. Bu juzv bir choziq va bir qisqa hijoga teng keladi.

5. Fosilai sug'ro (kichik fosila) - uch harakati va bir sokin harfdan iborat. Masalan: tilagin, qarasam, kamalak, alaming va hokazo. Bu juzv ikki qisqa va bir cho'ziq hijoga teng keladi.

6. Fosilai kubro (katta fosila) - to'rt harakati va bir sokin harfdan iborat. Masalan: qaramading, tilagamim, so'ramasang, kuladilar va hokazo. Bu juzv uchta qisqa va bitta cho'ziq hijoga teng keladi.

Juzvlar albatta bitta so'zdan iborat bo'lishi shart emas, ikki yoxud uchta so'zdan iborat bo'lishi ham mumkin. Chunonchi, bu tilak (fosilayi sug'ro), bu kishi ham (fosilayi kubro).

Endi ayrim misollar tahlili orqali juzvlar nazariyasining amaliyotdagi ifodasiga doir ko'nikmani mustahkamlashga harakat qilamiz:

1. "Kam" - bu so'z arab yozuvida ikki harf bilan ("kof" - k va "mim" - m) ifodalanadi. Birinchi harf harakati (fatha - qisqa "a"), ikkinchisi esa sokin. Aruzshunoslikning hozirgi holatida bu so'z bitta cho'ziq hijoga teng, deb qaraladi. Aslida esa bu sababi xaffi juzvidir.

2. "Kishi" - bu so'z ikki harakati harf ("kof" - k va "shin" - sh)dan tashkil topgan. Harakatlari (kasa) esa qisqa "i" tovushini ifodalaydi. Ikki qisqa hijodan iborat bo'lgan bu so'z sababi saqiylidir.

3. "Tilim" - bu so'zda uchta harf ("te", "lom" va "mim") mavjud bo'lib, shundan ikitiasi harakati ("te", "lom") va bitasi sokin ("mim"). Harakatlarning ikitisi ham kasa ya'ni qisqa "i". Demak bu bir qisqa va bir cho'ziq hijodan iborat vatadi majmu juzvidir.

4. "Kutma" - Bu so'zda ham uchta harf ("kof", "te" va "mim") mavjud. Shundan ikitiasi harakati ("kof" - zamma - u; "mim" - fatha - a) va bitasi sokin ("te"). Biroq ularning ketma-ketligi oldingi misoldagiday emas. Bunda sokin harf ikki harakati harfning o'rtasida kelgan. Shuning uchun bu so'zning hijolar sifati teskari, ya'ni cho'ziq + qisqa bo'ladi va bu vatadi mafnuqqa misol bo'la oladi.

Quyidagi jadvalda juzvlarining nomi, tartibi, arab va joriy yozuvdagi yozilish shakli hamda paradigmasi (shartli belgilar) o'z ifodasini topgan:

№	Juzv nomi	Juzv tartibi	Misol		Paradigma
			Arab	Lotin	
1	Sababi xaffi	Bir harakati va bir sokin harf	ك	1. Gul, 2. Man	-
2	Sababi saqiyl	Ikki harakati harf	ك	1. Gul, 2. Meni	V V
3	Vatadi majmu	Ikki harakati va bir sokin harf	ك	1. Gulim, 2. Samam	V -
4	Vatadi mafnuq	Bir harakati, bir sokin va yana bir harakati harf	ك	1. Gulmi, 2. Senda	- V
5	Fosilai sug'ro	Uch harakati va bir sokin harf	ك	1. Tilagin, 2. Harakat	V V -
6	Fosilai kubro	To'rt harakati va bir sokin harf	ك	1. Tilagamim, 2. So'ramasang	V V V -

Juzvlarining miqdori va tartibiga oid bir-biridan farq qiluvchi qarashlar ham mavjud. Jumladan, Zahiriddin Boburning "Muxtasar" asarida:

- sababi mutavassit - bir harakati va ikki sokin harf (dard);
- vatadi kasrat - ikki harakati va ikki sokin harf (parast);
- fosilai uzmo - besh harakati va bir sokin harf (tilamaganim) kabi turar ham ko'rsatilgan. Shuningdek, Boburning ta'kidlashicha, "Me'yori ul-ush'or"da faqat ikki juzv: sabab va vatad e'tirof etilgan bo'lib, fosilalarining qo'shilishi natijasidir. Xususan:
- fosilai sug'ro - sababi saqiyl va sababi xaffi qo'shilishi;
- fosilai kubro - sababi saqiyl va vatadi majmu ning qo'shilishi natijasidir. Binobarin, ularni alohida juzv sifatida e'tirof etish shart emas [4, 17-18].³⁵

E'tibor bergan bo'lsangiz juzvlar tartibi doimo ham tovushlar miqdoriga bog'liq bo'layormaydi. Chunonchi, aruziy o'lchovlarga ko'ra "ul" so'zi bilan "shul" yoki "bul"; "agar" so'zi bilan "magar" yoki "qamar" teng vaznli hisoblanadi.

Aruz nazariyasining asoschisi Xalil ibn Ahmad juzvlarini turli tartibda qo'shish vositasida sakkizta rukmi hosil qilgan. Bu rukmlar dastlabki, birlamchi bo'lganligi uchun "asl rukmlar" yoxud "asl"lar (ko'plik shakli "usul") deb nomlanadi. Rukn (ko'plik shakli "arkon")

³⁵ Muntazam murojaat etiladigan manbalar raqam bilan berildi. Katta qavs ichidagi raqamlar manbaning mavzu so'ngida berilgan adabiyotlar ro'yxatidagi tartibi hamda qit'bos olingan sahifa raqamini ifodalaydi.

soʻzi arab tilida “ustun” degan maʼnoni ifodalaydi. Uy (bayt)ning asosi ustunlar boʻlganidek, baytning asosi ruknlardir. Aruz ilmidagi baytning ritmik boʻlaklari ruknlar deyiladi. Barmoq vaznida misralar turoqlarga boʻlganidek, aruz vaznlarida ruknlarga ajraladi. Biroq turoq bilan rukn oʻrtasida jiddiy tafovutlar bor. Jumladan:

Turoq		Rukn
Turoqlar boʻgʻinlar miqdori bilan bir-biridan farq qiladi		Ruknlar hijolarning miqdori bilan birga choʻziq qisqalgan bilan ham farq qiladi
Odatda bir misrada ikkita boʻladi		Misrada ikkita, uchta yoki toʻrtta boʻlishi mumkin (tavil usulida yozilgan sheʼrlar bundan mustasno)
Pauza bilan ajratiladi		Oʻz ritmiga ega boʻlib, pauza bilan ajratilmaydi
Soʻzlar oʻrtasidan turoqlarga boʻlinmaydi		Ruknlarga ajratishda soʻzlar oʻrtasidan boʻlinishi mumkin
Turoqlar ikki boʻgʻindan boʻlgʻingacha boʻlishi mumkin	7-8	Ruknlar 1 boʻgʻindan 4 (baʼzan 5) boʻlgʻingacha boʻlishi mumkin.

Aruz ilmidagi ruknlar ikki xil ifodalanadi.

1. Mumtoz manbalarda ruknlarni ifodalaydigan maxsus oʻlchov (qolip) zoʻrlar qoʻllangan boʻlib, ular “afoʻiy” yoki “tafoʻiy”lar deb atalgan. Ular lugʻaviy maʼnoga ega emas. Masalan: “faʼvulun” degan soʻz (afoʻiy) “samandar”, “biardim”, “koʻnguldan”, soʻzlari yoxud “bu dardim”, “sabab ne” kabi birkimlar va shularga teng nutq birliklari uchun oʻlchov soʻzi vazifasini bajaradi.

2. Zamonaviy aruzshunoslikda ruknlarni ifodalash uchun shartli belgilar – paradigmatlar qoʻllanadi. Masalan faʼvulun uchun V – – va hokazo.

Demak, ruknning afoʻiyli va ruknning paradigmatini farqlashimiz lozim.

Mumtoz manbalarda asl ruknlarning hosil boʻlishiga oid qarashlar deyarli farq qilmaydi. Jumladan, Bobur “Muxtasar”da yozadi: “Fusahbo (fasohati kishilar) ajzoni (juzvlarni) har biri bila tarkib qilib ruknlar eʼtibor qildilar” [4. 18]. Boshqacha qilib aytganda, juzvlarni turli tartibda birlashtirish orqali ruknlar hosil qilinadi. Masalan “sen va “san” soʻzlari bir harakati va bir sokin harfdan iborat boʻlganligi uchun, yuqorida koʻrganimizdek sababi xaff juzviga teng: “gulim” soʻzi esa,

vatadi majmuʼ juzviga teng. Shu soʻzlarni turli tartibda birlashtirish orqali beshta rukn hosil qilish mumkin:

1. Gulim sen - vatadi majmuʼ + sababi xaff.
2. Sen gulim - sababi xaff + vatadi majmuʼ.
3. Gulim sen san - vatadi majmuʼ + sababi xaff + sababi xaff.
4. Sen gulim san - sababi xaff + vatadi majmuʼ + sababi xaff.
5. Sen san gulim - sababi xaff + sababi xaff + vatadi majmuʼ.

Mazkur beshta rukn vazni ifodalovchi soʻzlar – **afoʻiylar** bilan hamda **paradigmatlar** bilan quyidagicha ifodalanadi:

1. Gulim sen - faʼvulun: V – –
2. Sen gulim - foʻilun: – V –
3. Gulim sen san - matoʻiylun: V – – –
4. Sen gulim san - foʻilotun: – V – –
5. Sen san gulim - mustafʼilun: – – V –

Yuqorida qayd etganimizdek, asl ruknlar sakkizta boʻlib, ularning hosil boʻlishida Alisher Navoiyning fikricha sababi xaff, vatadi majmuʼ, vatadi mafuq va fosilayi sugʻro juzvlari; Boburning fikricha esa sababi xaff, sababi saqiyl, vatadi majmuʼ va vatadi mafuq juzvlari ishtirok etadi.

Sakkizta ashning hosil boʻlish usullari, afoʻiyli va paradigmati quyidagi jadvalda misollar bilan koʻrsatilgan.

№	Asllar		Tarkibi	Misol	Paradigma
	Arab	Lotin			
1	فولن yozuvda	Faʼvulun	Vatadi majmuʼ + sababi xaff	Gulim sen Gulim/ sen	V – – V – / –
2	فعلن yozuvda	Foʻilun	Sababi xaff + vatadi majmuʼ	Sen bilan Sen/ bilan	– V – – / V –
3	مفاعيلن yozuvda	Mafoʻiylun	Vatadi majmuʼ + Sababi xaff	Samarqandim Samar/qan/dim	V – – – V – / – / –
4	فاعلن yozuvda	Foʻilotun	Sababi xaff + vatadi majmuʼ + sababi xaff	Soqiyo kel So/qiyo/ kel	– V – – – / – / V –
5	مستقلن yozuvda	Mustafʼilun	Sababi xaff + sababi xaff + vatadi majmuʼ	Tunlar oʻtib Tun/lar/ oʻtib	– – V – – / – / V –
6	مفعولات yozuvda	Mafʼvulotu	Sababi xaff + sababi xaff + vatadi mafuq	Kelmaysannu Kel/may/sannu	– – – V – / – / – V

7	مُتَافِئِلُون	Mutafo' ilun	Sababi saqiyl + sababi xaff + vatadi	O'qiganlarim O'qi'gan/larim	V V - V V V / - / V
8	مُتَافِئِلُون	Mafo' ilatun	Vatadi majimu' + sababi saqiyl + sababi xaff	Jafo'laridan Jafo'laridan	V - V V V - / V V

Izoh: Jadvaldagi ma'lumot Boburning "Muxtasar" asari asosida berildi. Bobur shuningdek, "fojilotun" va "mustaf'ilun" ruknlarining ikki xil yo'l bilan hosil qilinishini ham qayd etadi. Jumladan: fo-ilo-tun hamda foi-lo-tun (vatadi maf'ruq + sababi xaff + sababi xaff).

Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon"da oxirgi ikki ashning juzvlar tarkibi boshqacha berilgan: Mutafo' ilun – fosilayi sug'ro + vatadi maf'ruq. Mafo' ilatun - vatadi maf'ruq + fosilayi sug'ro.

Ogahyning quyidagi baytini ruknlarga ajratib ko'ramiz:

Xokiy taning / barbo-d o'llur / oxir jahon / da necha yil,
 - - V - - - V - - - V - - - V -
 Say-r et Sulay / mondek agar / taxting qurub / bo-d usina.
 - - V - - - V - - - V - - - V -

Demak bayt "mustaf'ilun" ashning sakkiz marta takrorlanishidan hosil bo'lgan.

Aruz ilmiga oid mumtoz manbalarda asl ruknlar asosan uch xil belgilariga ko'ra tasnif qilinadi: harflar miqdori, arab va ajam she'riyatiga xos ekanligi hamda juzvlar tarkibining bir xil ekanligi ("qarindoshlik").

Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" hamda Boburning "Muxtasar asarlarida asl ruknlar harflar miqdoriga ko'ra ikkiga – besh harfli ("xumosiyl") va yetti harfli ("suboi'y") ruknlarga ajratilgan: "Nech rukn besh harflin kamroq va yetti harflin ko'prak kelmaydur... Bas usul xumosiyl bo'lg'ay, yo suboi'y" [4. 18].

Ahmad Taroziy, shuningdek, ushbu ruknlarni tarkibi bo'yicha qarindoshlik nuqtai nazaridan tasnif qiladi. Uning fikricha, sakkiz rukndan yettitasi o'zaro "uxti" ("ora-sing'i"). Xususan, bir sababi xaffi va vatadi majimu'dan tarkib toragan fa'uvlun va fo'ilun; ikki sababi xaffi va bir vatadi majimu'dan tarkib toragan fo'ilotun, mafo'iyun va mustaf'ilun hamda vatadi majimu' va fosilayi sug'ro juzvlaridan tarkib toragan mafo'ilatun va mutafo'ilun o'zaro "qarindosh"dir. Faqatgina maf'uvlotu rukni yolg'iz bo'lib, uning qarindoshi yo'q, chunki faqat

undagina vatadi maf'ruq qatnashadi. Biroq fo'ilotun va mustaf'ilun ruknlari bir shart bilan unga qarindosh sanalishi mumkin, Ya'ni, ularning tarkibi:

fo'i-lo-tun (vatadi maf'ruq + sababi xaff + sababi xaff);
 mus-tafi-lun (sababi xaff + vatadi maf'ruq + sababi xaff)
 bo'lsa,

maf-'uv-lotu (sababi xaff + sababi xaff + vatadi maf'ruq) bilan qarindoshlik hosil qilishi mumkin.

Boburning asarida asl ruknlarning bunday tasnifi uchramaydi. Biroq Bobur ham mafoiyun va mustaf'ilun ashlarining ikki xil tarkibiga e'tibor berib, "Bu arkon suvratla sekkizdur, haqiqatla o'n" deb yozadi [6. 18].

Ashlarning bunday tasnifi aruzda muhim ahamiyatga ega, zero ular mutakkab bahrlarning yuzaga kelishida e'tiborga olinadi (bu haqda keyingi mavzuda to'xtalamiz).

Alisher Navoiyning guvohlik berishicha, mazkur ashlarining beshasi fors-tojik va turkiy she'riyatda qo'llanadi: "Va ulcha bu sekkiz usuldin (ashlardan - S.T.) forsiy she'rda kasirul vuqu'dur - beshdur: mafo'iyun va fo'ilotun va mustaf'ilun va maf'uvlotu va fa'uvlun. Va turkcha she'rda ham ulcha mulohaza qilibdur, bu arkondin (ruknlardan - S.T.) o'zga vuqu'dormas" [2. 47-48].

Binobarin, fo'ilun, mutafo'ilun va mafo'ilatun ashlari arab she'riyatiga xos bo'lgan ruknlardir.

Shundan kelib chiqqan holda, biz ham mazkur besh asl va ularidan hosil bo'ladigan bahrlarga ko'proq e'tibor qaratamiz. Zero asosiy maqsadimiz mumtoz she'riyatimizda qo'llanuvchi vaznlarni chiqqitqoq o'tganishdir.

Adabiyot va manbalar

1. Абдурахмон Жомий. Рисолайи аруз (Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова). – Т.: Тамaddon, 2014.
2. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-том. – Т.: Фан, 1998.
3. Ахмад Тарозий. Фунун ул-балог'а // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002 й., 1-6 сонлар, 2003 й., 1-6 сонлар.
4. Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Хасанов). – Т.: Фан, 1971.
5. Болтабоев Х. Шарҳ муҳтоз поэтикаси. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 427 б.

6. Хожияхмедов А. Ўзбек аруви дугати. – Т.: Шарк, 1998.
7. Tohirov S. O'zbek she'riyatida aruz. – Sam.: SamDU nashri, 2010. B. 66.
8. Yusupova D. Aruz alfbosi. – Toshkent: Akademnashr, 2015.
9. Юсупова Д. "Темуринлар даридаги арузга доир рисолатларнинг киёсий тахлили". Филология фанлари доктори диссерт. автореферати. – Т., 2019.
10. Шамси Қайси Розн. Ал-Мўъам.- Душанбе: Адиб, 1991.

O'zini o'zi nazorat qilish uchun savol va topshiriqlar

1. Quyidagi tarix va chiston she'rlarni abjad yordamida tahlil qiling:

"Zod" edi tarix taqi "he"yu "dol",
Muddati hijratdin o'tub mohnu sol.

Durbe. "Yusuf va Zulayho".

Ul na boshi to'rt, bo'yni olidur, sohib suxan,
Beli to'rt yuz, poyi bir, joni iki yuz rohzan?
Tong emas, dil muddaosi bo'lsa hosil, ey gado,
Bul Azizi Mistrdurkim, Yusufi gulpirahan. *Uvaysiy.*

2. Quyidagi misrani juzvlarga ajrating:

Ul ko'zi qaro dardu g'amidin chidamadim.

"Mezon ul-avzon"dan.

3. "Bayt", "rukn", "juzv" so'zlarining lug'aviy va istilohdagi ma'nolari haqida nimalarni bilasiz? (ustun, uy, qism, harakati va sokin harflar, ritmik bo'lak, asl ruknlar)
4. "Sabab", "Vatad" va "Fosila" juzvlarining tarkibi va turlarini misollar bilan sharhlab bering (harakati va sokin harflar, harflar miqdori, juzv, hiyo va bo'g'in o'rtasidagi munosabat).
5. Quyidagi baytlarni ritmik bo'laklar - ruknlarga to'g'ri taqsimlab, qaysi aslga tegishli ekanligini hamda tarkibini (juzvlarini) izohlab bering:

Sango ul tur'rayi hindu,
Mango solmish / qaro qayg'u.
Navosiz / ulusning / navobaxshi bo'l,
Navoiy / yamon bo'l / sa sen yaxshi bo'l.

Nazmu nasrim / kotibi tax/minshunos,
Yozsa yuz ming / bay-t etar er/di qiyos.
Dayru haram/da sar-basar / ul yuzdin is/tarlar xabar,
Ko'p ham nizo / etma agar / ul der samad / bul der sanam.

6. Quyidagi so'zlar vositasida turli asl ruknlarni hosil qiling:

ko'p, so'z, ham, jaf, chekma, qilasan, bilan.

Masalan: so'z bilan - foilun

7. Navoiyning quyida berilgan baytidagi so'zlarni vaznga qarab to'g'ri tartibda joylashtiring (mistrardagi so'zlarning o'zini almashtiring, vazn, qofiya va radif hamda mazmunga diqqat qiling):

Vatan bor ayolu uzra to joni,

Harb toki kishi etar bor imkoni.

Fa'vulun fa'vulun fa'vulun fa'ul

3-MAVZU: ASL RUKNLARNING O'ZGARISHI, ZIHOV VA FURU'LAR

REJA:

1. "Solim", "zihof" va "furu" atamaları haqida.
2. Asl ruknlarning o'zgarishi, zihof va furu'lar.
3. Mufrad va murakkab zihoflar.
4. Zihof va furu'lar tarkibidagi muammolar.

Yuqorida ko'rib o'tganimiz sakkizta asl rukn ayni holatda solim ruknlar hisoblanadi. "Solim" so'zi arab tilida to'liq, butun degan ma'noni bildiradi. Aruz nazariyotchilari, xususan, Xalil ibn Ahmad, mazkur solim ruknlarni turli tarzda o'zgartirish natijasida qisqargan, aniqrog'i o'zgaragan shakllarini yuzaga keltirishgan. Masalan:

"Fa'uvlun" rukni ayni holatda solim hisoblanadi. Yuqorida ko'rganimizdek, bu rukn bitta vatadi majmu' va bitta sababi xaffidan tashkil topgan.

Fa'uv - ikkita harakatli va bitta sokin harf.

Lun - bitta harakatli va bitta sokin harf.

Ushbu rukn "hazf" usulida qisqartirilganda, uning oxiridagi sababi xaffif (lun) to'laigicha olib tashlanadi. Natijada, fa'uv qoladi. Uning o'rnida talaffuzi qulayroq bo'lgan fa'ul so'zi qo'llanadi. Chunki bu ikki so'z harakatli va sokin harflar tarkibi va paradigmasiga ko'ra tengdir. "Hazf" usuli natijasida hosil bo'lgan rukn "mahzuf" deb aytiladi.

Biz yuqorida "qisqarish usuli" deb nomlagan hodisa aruz tilida "zihof", "qisqarish natijasi" esa "furu" atamasi bilan yuritiladi.

Yana bir misol:

"Fa'uvlun" rukni "qasr" usuli (zihofi)da qisqartirilganda uning oxiridagi sababi xaffif (lun) to'laigicha olib tashlanmaydi. Undagi sokin "nun" harfi olib tashlanib, harakatli "lom" harfi sokinga aylantiriladi. Natijada, fa'uvl qoladi. Bu usul (zihof)ning hosilasi (furu'i) "maqsur" deyiladi.

Demak "zihof" deganda o'zgarish usuli ("hazf", "qasr") "furu" deganda esa o'zgarish natijasi, hosilasi ("mahzuf", "maqsur") tushuniladi.

Alisher Navoiy "zihof"ni quyidagicha ta'riflaydi: "Va bu besh aslning har biriga necha far'dukim tag'ayurlar sababidinki, an'i aruziyalar "zihof" derlar, hosil bo'lur" (Va bu besh aslning har birida

o'zgarishlar sababidan yangi shakllar hosil bo'ladi, aruziyalar uni zihof deb ataydilar) [2. 48].

Bobur esa yanada aniqrog' qilib: "Bilgiki har tag'ayyurkim usulig'a kirar ani "zihof" derlar. Ul rukni mug'ayyarni muzohafu furu' derlar. Bu tag'ayyur yo mufrad bo'lur, yo murakkab. Mufrad uldurkim, bir ruknda bir nav' tag'ayyurdin ko'prak voqi' bo'lmag'ay. Murakkab uldurkim, bir nav'din ziyoda bo'lg'ay", deb yozadi. Shuningdek, "tag'ayyur"ni yanada aniqlashtirib "...rukning mutaharrikini sokin qilmog'dur, yo rukndin o'ksutmak, yo rukng'a ortturmak", deb sharhlaydi.

Aruziyalar (aruzshunoslar) zihof va furu'larni tushuntirishda asosan ikki xil yo'ldan borishadi.

Alisher Navoiy fors-tojik va turkiy she'riyatda amalda qo'llanadigan beshta asl ruknning zihoflarini alohida sanab izohlaydi va furu'larini keltiradi. Bu nisbatan soddada usul bo'lib, aruzga endi kiritibayotgan talabalar uchun qulay.

Bobur esa asl ruknlarning zihoflarini sanab o'tishdan oldin har bir zihofning o'zini izohlaydi va uni asl ruknlarda qo'llash bo'yicha ko'rsatma beradi. Bu usul bir oz murakkab bo'lsa-da, nazariy jihatdan puxta. Zero zihofning o'zini tushunib olgan kishi uni mustaqil tarzda asl ruknlarda amalga oshirishi mumkin bo'ladi. Quyidagi matnga e'tibor berib, uni "zihof va furu'lar" jadvali (2-3-ildovalar) bilan solishturing:

"Xabr" sababi xaffifning sokinini hazf qilmoqchidurkim (olib tashlamog' - S.T.), ruknning ikkinchi harfi bo'lg'ay, nechukkim, fo'ilun-fa'ilun, fo'ilotun-fa'ilotun bo'lur, mustaf'ilun-mutaf'ilun, maf'uvlotun-maf'uvlotu bo'lurkim, maf'oilung'a naql qilurur, mug'ayyar (o'zgaragan - S.T.) rukni maxbun derlar" [6. 19].

Endi Alisher Navoiy uslubidan bir misol olib ko'raylik:

"Maf'oiylun zihofoti o'n birdir va furu'i dag'i o'n birdir. Ammo zihofi:

1. Qabz - maf'oiylun "yo" sinig' isqotidur (olib tashlamog'), to maf'oiylun qolg'ay.
2. "Ka" - maf'oiylun "nun"ining isqotidur, to maf'oiylu qolg'ay.
3. "Xarn" - maf'oiylun "min"ining isqotidur, to fo'iyilun qolg'ay va maf'uvlun aning o'rnig'a bitirlar.
4. "Xarb" - maf'oiylun "min"i va "nun"ining isqotidur, to fo'iyilun qolg'ay va maf'uvlu aning o'rnig'a bitirlar.

5. "Shat" - mafo'iy'lun "min" va "yo" sining isqotidur, to fo'ili qolg'ay.

6. "Haf" - mafo'iy'lunning oxir sababi xaffi isqotidur, bu mafo'iy'lundin mafo'iy qolg'ay va fa'ul aning o'rnig'a qo'yarlar.

7. "Qasr" - oxir juzvining, ya'ni sababi xaffi oxirining isqotidur va maqoblining (undan oldingi harfning) iskon (sokingga aylantirish) bu mafo'iy'lun mafo'iy bo'lg'ay.

8. "Xatn" - "Haf" va "qasr" ijtimoi jamlanishi ya'ni birgalikda qo'llanishi), bas mafo'iy'lunda mafo' qolg'ay va fa'ul aning o'rnig'a qo'yarlar.

9. "Jabb" ikki sababi xaffi isqotidur, bas mafo'iy'lundin mafo' qolg'ay va fa'ul aning o'rnig'a qo'yarlar.

10. "Zalal" - "Xatn" va "xarm" ijtimoidur, mafo'iy'lunda bas fo' qolg'ay.

11. "Batar" - "jabb" va "xarm" ijtimoidur, mafo'iy'lunda bas fo' qolg'ay, fa' aning o'rnig'a qo'yarlar [2. 49].

Alisher Navoiy fors-tojik va turkiy she'riyatida qo'llangan beshta aslning o'zgarish usullarini shu tarzda, nisbatan soddarog' uslubda sanab o'tadi.

Zihof va furu'larning miqdori hamda tarkibi borasida manbalarda ayrim tafovutlar ham kuzatiladi. Shams Qays Roziy o'z asarida ajam aruzidagi 35 zihofni ta'riflaydi. Uning fikricha, bu zihoflarning 22 tasi arab aruziga xos bo'lib, ajam she'riyatida ham foydalaniladi, qolgan 13 tasi esa ajam aruziga xosdir. Bundan tashqari, u alohida faslida oldingi kitoblarga kiritilmagan 16 zihofni ham sharhlaydi: "Va chand laqabi digar hast, ki dar fusuli mutaqaddim zikr va sharhi on naraftast, dar in mavze' bayon kunem va on shonzdah ast: xazmu muogabatu sadru ajzu turfonu bariyu muogabatu solimu sahehu tomu mavfuru vofiyu mo'tadilu muaroyu majzo'u mashturu manhuk".³⁶ (Va yana bir nechta ism (atama) borkim, oldingi faslida ularning zikri va sharhi keltirilmagan edi, bu yerda sharhini keltiraylik. Ular o'n oltidir: xazm, muogabat, sadr, ajz, turfon, bariy, muogabat, solim, saheh, tom, mavfur, vofiy, mo'tadil, muarro, majzu, mashtur va manhuk).

Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a"sida barcha zihoflar miqdori 35 ta deyilgan: "Bilgilkim, aruz ahlining istilohi birla o'tuz besh zihaf kelibtur, bu sakkiz arkoni solimning nafsida amal qilurlar".

Alisher Navoiy zihoflarning umumiy soni haqida ma'lumot bermagan, biroq beshta asl ruknda amal qilinadigan 32 nomdagi zihofni izohlagan.

"Muxtasar"da esa: "jami' zihofot qirq to'rttur", deb yozilgan [6. 19].

Abdulloh Husayniy arab aruziga xos bo'lgan 31 ta hamda ajam aruziga xos bo'lgan 11 ta zihoflarni izohlagan. Tadqiqotchi D.Yusupovaning ayvontlik berishicha, "Temuriylar davri aruzshunosligida jami 45 ta zihof qo'llanilgan bo'lib, ulardan 23 tasi mufrad, 18 tasi murakkab va 4 ta o'ta murakkab zihoflardir... Boburda faqat *taxli'* zihofi keltirilmagan bo'lib, Bobur *taxli'* mohiyatan *kabliga* yaqin bo'lganligi uchun uni alohida zihof sifatida sanamagan, chunki *taxli'* ham kabi singari *qat'* va *kelon* amallarining birikuvidan hosil bo'ladi" [11].

1-ildovadagi jadvalda "Funun ul-balog'a", "Mezon ul-avzon", "Muxtasar" hamda "Badoye' us-sanoye'" asarlarida tilga olingan zihoflar ko'rsatilgan. Bunda istilohiy mazmuniga ko'ra bir xil bo'lgan zihoflar (masalan: *xarm*, *g'azb*, *taxniq* yoki *taxli'*, *kabl*). Shuningdek, ayon bir so'zni ikki xil yozish holati ham mavjud bo'lib, ular ham shu tarzda berildi (*Kashf*, *kasf*; *xazl*, *jazl*).

Zihof va furu'larning mazmun-mohiyatiga doir ta'riflarda ham tafovutlar uchraydi. Jumladan, "Mezon ul-avzon"da **mafoiy'lun** aslning zihoflaridan biri:

2. "**Kaf**" - mafo'iy'lun "nun"ning isqotidur, to mafo'iy lu qolg'ay [2. 48].

Shu manbada foilolun aslning zihoflaridan biri:

2. "**Kaf**" - beshinchi harf isqotidur, bas foilolun foilon bo'lg'ay. [2. 49].

Yana shu yerda "foilatun – **makfur**".

Foilotundan beshinchi harf ("ilo" juzvidagi "alif") olib tashlansa, chindan ham "foilatun" so'zi hosil bo'ladi. Biroq bunday vazndagi rukn "muftailun" bo'lib, u "foilolun"ning zihoflari orasida mavjud emas. Aslida "kaf" beshinchi enas yetinchi harf isqoti. Boburning "Muxtasar"ida shunday berilgan: "Kaf, sababi xaffining yetinchi sokinini hazf qilmog'lig'dur foilolun foilolu bo'lur" [6. 19].

Binobarin, buni "Mezon ul-avzon"ning qo'lyozmasi yoxud nashridagi nuqson sifatida e'tirof etish mumkin.

Shunday holatlar "Muxtasar"ning nashrida ham kuzatiladi. Quyoshlab ko'ring:

³⁶ Shamsi Qaysi Roziy. Al-Mo'jam. – Deshanbe: Adlb, 1991. Sah. 60.

Atoullloh Husayniyning “Badoyi’u-s-snoyi” asarida	Zahiriddin Boburning “Muxtasar” asarida
“Xarm – bayt boshi va ba zan ikkinchi misra boshidagi juzvning <i>vataai-muqimu idin birinchi mutaharrik hafni tushurmaktur</i> ... Agar... mafo iylun bo’lsa-yu xarm vaqtida solim bo’lsa, axram derlar. Xarm qilg’ach, fo iylun bo’lur va aning o’mig’a maf uvlumni qo’yarlar” [3, 17].	“Jazm, <i>vataai muqimu ning avval mutaharrik isqot qilnog’lig’</i> ... Vagu’i mafo iylunda bo’lsa (fo iyl qolur) maf uvlun aning yertga qo’yal ajzam derlar” [6, 20].
“Xazm ersa arab ash’ori zihoflaridandur va ul bayt boshida ma’no e’tibori bila lozim aytilish jihatlin lozim bo’lmagan <i>bir nimani ortirmoq</i> tin iboratdur” [3, 18].	“Xarm, baytning avvalig’a <i>bir ni zyoda qilnog’lig’</i> dur. Bu zoyid bir in bo’lur yo iki harf, ko’prak in topiburlar... arab ash’orini azohifdur ³⁷ ajamda mustamal em (amalda qo’llanmaydi)” [6, 21].

Qiyoslashdan ma’lum bo’ladiki, “Muxtasar”da “xarm” so’z “jazm” deb noto’g’ri yozilgan (yoxud o’qilgan), “xazm” so’zi esa “xarm” deb berilgan.³⁸ “Jazm” nomidagi juzv boshqa biron bi manbada mavjud emas.

Yana bir misol:

“Mafoiyun” asl ruknidan bitta cho’ziq hiyo (sababi xafifning ya’ni “fa”) ruknig qolishi hodisasi uchta manbada uch xil izohlanadi. Xususan,

“Funun ul-balog’a”da:

“Xazz va hazfkim, “mafoiyun”ni xazz qilsoq, “iylun” qolur va hazf qilsoq, “iy” qolur. Aning evazi “fa”ni qo’yduk” (Axazzi mahzuf [4].

“Muxtasar” (“Aruz risolasi”)da:

“fa” (axrami majbub). [6, 23- va 55-betlar].

“Mezon ul-avzon”da:

“Batar” – “jabb” va “xarm” ijmoidur, mafoiyulunda bas fo qolg’ay fa’ aning o’mig’a qo’yarlar [2, 49].

Demak ruboiy vaznlarining to’rtinchi ruknlarida qatnashuvch mazkur hodisa:

- Alisher Navoiyning fikri bo’yichaatar zihofi hamda abtar furu’i;
 - Boburning ma’lumoti bo’yicha faqat furu’ ya’ni axrami majbub;
 - Ahmad Taroziy ma’lumotiga ko’ra esa axazzi mahzuf ya’ni bu ham zihof emas, faqat furu’.³⁹
- Bu kabi muammolarni hal etishning ikki xil yo’li bor:
1. Zihofning istilohiy mazmunini tushungan holda mustaqil tarzda muhokama bajarib ko’rish.
 2. Ikkala asar uchun ham asos bo’lgan manbalar – Shams Qays Roziy, Nasiruddin Tusiy yoxud boshqa mualliflarning asarlariga murojaat etish.
- Asl ruknlarning o’zgarishi natijasida qirg’dan ortiq ruknlar – ritmik bo’laklar yaratiladi.

№	AFOL	PARADIGMA	MISOL
1	FA’	–	Men, gul, dam
2	FO’	~	Dard, zor, fayz
3	FA’UL	v –	Gulim, saning,
4	FA’UVL	v ~	Gi’ubor, bu dard
5	FA’LU	– v	Senda, keldi
6	FA’LUN	– –	Sensan, kelgan
7	FA’LON	– ~	Gulzor, garchand
8	FA’ILUN	v v –	Sanamo, yuragim
9	FA’UVLU	v – v	Ko’zingda, azalda
10	FA’ILON	v v ~	Ko’rubon, mecha xalg
11	FA’UVLUN	v – –	Falaktan, jarohat
12	FA’UVLON	v – ~	Tilakdosh, xabardor
13	FO’ILUN	– v –	Kelmading, ko’lmasam
14	FO’ILON	– v ~	Bardavom, bo’lsa mast
15	MAF’UVLU	– – v	Kelgandi, bir danda
16	MAF’UVLUN	– – –	handardim, sen kelsang
17	MAF’UVLON	– – ~	Maktabdor, bo’ldim mast

³⁹ Bu haqda ko’proq ma’lumotga ega bo’lish uchun qarang: Tohirov S. “Aruz

(terminologiyasidagi “batr” va “abtar” atamaları haqida // Terminologiya va terminografiya masalalari (Ilmiy anjuman materiallari). – Sam.: SamDU nashri, 2011.

116-120-betlar; Tohirov S. “Aruz terminologiyasiga oid bir jumboq xususida”. Alisher Navoiy va XXI asr (Xalgaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari). – T.: Navoiy universiteti NMU, 2019. 197-202 – betlar. Ikkinchi magola matni ilovada berilgan (4-ilova).

³⁷ Azohif – zihof so’zining ko’plik shakli.

³⁸ Bu qo’lyozmani o’qishdagi xatolik bo’lishi ham mumkin. Chunki bu so’zlar nihoyatd o’xshash bo’lib, nuqtalar bilangina farq qiladi.

18	FA'ILLOTUN	V - - -	Tilagimdir, sitamingdan
19	FO'ILLOTU	- V - V	Senda ko'ngli, kelmaganda
20	FA'ILLOTU	V - V - V	Ko'ramannu, bilasanki
21	FO'ILLOTUN	- V - -	Ko'rmagandim, shahsuvorim
22	FO'ILLYON	- V - ~	qilmagin zor, bo'ldi hamdard
23	FA'ILLATUN	V V V -	Qaramading, ba xabarim
24	FA'ILLYON	V V - ~	Necha guzor, qani hamdard
25	MAFO'YILUN	V - - -	Go'zal shahim, karam qilgin
26	MAFO'YILON	V - - ~	O'shal didor, ko'rib harchand
27	MAFO'ILUN	V - V -	Dilindasan, go'zal sanam
28	MAFO'ILON	V - V ~	Go'zal diyor, kelib bu xalq
29	MAFO'YILU	V - - V	Ko'payganda, samandarni
30	MAF'UVLOTU	- - - V	Uchraganda uyg'unlikda
31	MUSTAF'ILUN	- - - V -	Shabnam bilan, faryodkim
32	MUSTAF'ILON	- - - V ~	Gulshanda bor, har dam bu dard
33	MUFTA'ILUN	- V V -	Xalq bilan, kunlariniz
34	MUFTA'ILON	- V V ~	Dabdashor, kuydi bu sham
35	MUSTAF'ILU	- - V V	Ko'rgach seni, holim so'ra
36	MAFO'ILU	V - V V	Shahardagi, galandari
39	MUSTAF'ILLOTUN	- - V - -	Gulchambarimni, har dam ko'zimdan

Zahiriddin Bobur zihoflarni ikki guruhga ajratadi: "Bu tag'ayyu (o'zgarishlar) yo mufrad bo'lur, yo murakkab. Mufrad uldurkim, bi ruknda bir nav' tag'ayyurdin ko'prak voqi' bo'lmag'ay. Murakkat uldurkim, bir nav' din ziyoda bo'lg'ay» [6. 19].

Adabiyotshunos D.Yusupova Boburning zihoflarga oid tasniin "islohot" qilib, zihoflarni ulardagi o'zgarishlar asosida uchga bo'lib tahlil qilgan:

1. Mufrad zihoflar – faqat bir amal bilan o'zgarishga uchraydigan zihoflar. Bularga *qabz, qasr, hazf, salm, qat', xabn, kaff, xarm, hazaz, tash'is, tasbig', tazvil, tayy, asb, tarfil, izmor, vaqf, kashf, ssalm, jabh, raf, jazm (xazm), g'azb* kiradi.

2. Murakkab zihoflar – ikki amal bilan o'zgarishga uchraydigan zihoflar. Bular *sarm, xarb, shatr, hajf (jahf), shakl, kabl, xabl, aql, aql, naq, qaf, xazl, vaqs, xatm, batr, rab', taxi', jad', qasn* zihoflardir.

3. O'ta murakkab zihoflar. Bunday zihoflar murakkab zihofning mufrad zihof bilan birlashtirilgan hosil bo'ladi. Bularga *zadal, jannm, nahr, aqs* kiradi. O'rni bilan ushbu zihoflar o'z ichida yana ikkiga bo'lib tasni qilinadi: 1) misralar boshi va o'rta qismida qo'llaniladigan zihoflar; 2) misr oxirida qo'llaniladigan zihoflar [11. 20].

Bu tasnifga qo'shilgan holda, ta'kidlash joizki, "murakkab" (*murakkab*) so'zi nazarda tutilgan hodisaning birdan ortiq ekanligani (*murakkab*) binoqar, unga "o'ta" aniqlovchisini qo'shish bahsi qaror. Undan ko'ra ikki amalli va uch amalli murakkab zihoflar deb ajratish muqallid.

Quyidagi zihoflarda asl ruknlarning o'zgarishlarini kuzatib:

1. "Kaff" zihofida rukndagi so'nggi sababi xafifning sokin harfi (*homon*) olib tashlanadi. Bu ruknning yetinchi harfiga to'g'ri keladi:

Mafo'iyun → mafo'iyu yoki Fo'ilotun → fo'ilotu
V - - - V - - V - - V - - V - V

2. "Xarm" zihofida "mafo'iyun" rukni boshidagi vatadi (*homon*) olib tashlanadi. Bu ruknning yetinchi harfi ("mim"-ma) olib tashlanadi:

Mafo'iyun → fo'iyun → maf'uvlu⁴⁰
V - - - - - - - - - -

3. "Xarb" zihofida yuqorida ko'rib o'tiganimiz "kaff" va "xarm" usullarini birgalikda qo'llaymiz:

Mafo'iyun → mafo'iyu → fo'iyu → maf'uvlu
V - - - V - - V - - V - - V

Demak, "Xarb" zihof murakkab yoki tarkibli sanaladi. "Zadal" – "xatm" va "xarm"ni birgalikda bajarish amali.

Bunda "xatm"ning o'zi murakkab zihof bo'lib, "hazf" va "qasr"ni birga bajarishni nazarda tutadi (31-yoki 95-betga qarang):

Mafo'iyun → mafo'iy (hazf) → mafo' (qasr) → fo' (xarm)
V - - - V - - V ~ ~

Demak azall furu'ini hosil qilish uchun uchta amalni bajarish ya'ni "hazf", "qasr" va "xarm" amallarini birgalikda (aniqrog'i kema-ke) bajarish lozim bo'ladi.

Shuni inobatga olib, zihoflarni "bir amalli", "ikki amalli" va "uch amalli" zihoflarga ajratish tushunarliroq va maqsadga muvofiqdir.

Til elementlariga doir bugungi qarashlar nuqtai nazaridan bu tasnifni ham islohot qilishga to'g'ri keladi. Chunonchi, *xabn, tayy, qabz* va *kaff* zihoflari ruknning turli o'rinlarida *bitta sokin harfini olib tashlash*ni nazarda tutadi. *Vaqf* zihofi esa *harakatli harfini* (vatadi mufradning ikkinchi harfi) *sokinga aylantirish*ni ifodalaydi. Demak, bu zihofning har biri bitta amal-o'zgarish sanaladi. *Qasr* va *qat'* zihoflari

⁴⁰ Yuqorida eslatilganidek, afo'iyilar ma'noga ega bo'lmagan, faqat vazn ko'rsatkichi sifatida bajarilgan so'zlardir. Shuning uchun ular vazn jihatidan muqobil bo'lgan va inatib qulayroq bo'lgan boshqa afo'iyiga almashiriladi.

esa bir vaqtning o'zida yuqoridagi ikkita o'zgarishni, ya'ni **sokin harfi** (sabab va vatadda) **olib tashlab** (1), undan **oldingi harakati harfi sokinga aylantirish**(2)ni nazarda tutadi. Binobarin, ular amalla miqdoriga ko'ta mutakkar sanalishi mumkin. Biroq bu o'zgarishlarning har biri ayni shu o'rinda alohida zihoflarni hosil qilmagani uchun **"qasr"** va **"qat"** mustoz aruzshunoslikda "muftad zihoflar" qatoriga sanalgan. Agar butlati bugungi tilimiz nuqtai nazaridan "ikki amalli zihoflar qatoriga qo'shsak, unda yuqorida tilga olganimiz **"zalal"** zihof endi "uch amalli" emas, "to't amalli" zihofga aylanadi.

Yuqoridagi mulohazalarni inobatga olib, ilovada berilgan "zihof va furu'lar"ni tahliliy muloaa qiling va ularning tasnifiga doir mustaqil xulosa chiqaring (2-ilova).

Adabiyot va manbalar

1. Абдурахмон Жомий. Рисолайи аруз (Таржимон, шарх ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова). – Т.: Тамaddon, 2014.
2. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-том. – Т.: Фан 1998.
3. Атоуллох Хусайний. Балойибу - с - санойиъ (Форсчадаи А.Рустамов таржимаси). - Т.: Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
4. Ахмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти 2002 й., 1-6 сонлар; 2003 й., 1-6 сонлар.
5. Баҳром Сирус. Арузи тожикӣ. - Душанбе, 1963.
6. Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). - Т.: Фан, 1971.
7. Ҳожиахмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т.: Шарк, 1998.
8. Tohirov S. O'zbek she'riyatida aruz. – Sam.: SamDU nashri, 2010 – B. 66.
9. Tohirov S. "Aruz terminologiyasidagi "batr" va "abtar" atamalar haqida // Terminologiya va terminografiya masalalari (Ilmiy anjuman materiallari). – Sam.: SamDU nashri, 2011.
10. Yusupova D. Aruz alifbosi. – Toshkent: Akademnashr, 2015.
11. Юсупова Д. "Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг киёсий тахлили". Филология фанлари доктори диссерт. автореферати. – Т., 2019.
12. Шамси Кайси Розӣ. Аг-Мўъҷам. – Душанбе: Адиб, 1991.
13. Арабско-русский словарь (Составитель Х.К.Баранов). - М 1962.

14. Фарҳанги забони тоҷикӣ. 2- жилд. - Москва: Советская Энциклопедия, 1969.

O'zini o'zi nazorat qilish uchun savol va topshiriqlar

1. Quyidagi jadvallarni namunaga (1-satr)dagi kabi to'ldiring:

Afo'villar	Paradigma	Misol	Javob
1 FO'	A v -	1 Uchratganda	1 B 5
2 FAUL	B ~	2 Gulchambarinni	
3 MUSTAFLUN	C - - v -	3 Go'zal dalalar,	
4 MAFOILATUN	D - - v - -	4 Shabnam bilan,	
5 MUSTAFLLOTUN	E v - v v -	5 Dard, zor,	
6 MAFUVLOTU	F - - - v	6 Gulm,	

2. Quyidagi afo'llarga mos paradigma va misol yozib jadvalni to'ldiring:

Afo'llar	Paradigma	Misol
1 FA'LON		
2 FA'ILUN		
3 FA'UVLU		
4 FA'ILON		
5 FA'ILYYON		
6 MAFOIYLUN		

3. Aruz ilmidagi "zihof" va "furu'" tushunchalari qanday ma'nolarni ifodalaydi (atamaning lug'aviy va istilohiy ma'nolari, o'zgarish usullari va hosilasi, ularning ahamiyati o'zgarishlarning umumiy belgilari, misol).

4. "Mafoiylun" asl ruknining qanday zihof va furu'larini bilasiz? (zihof va furu' haqida umumiy tushuncha, 11, 12, mahzuf, maqsut, axtab, axtam, maqbul, makfuf, ruboiy vazmlari).

5. 2-3-ilovalarda keltirilgan jadvallar asosida quyidagi baytlarning ruknlari qaysi aslga tegishli ekanligini, zihof va furu'ini aniqlang.⁴¹

⁴¹ Har bir bo'lakning paradigmasini alohida yozing va jadval yordamida afo'ylarni aniqlang. 3-ilovadagi jadvalning birinchi ustunidan shu afo'ylarni toping. Gorizontal chiziq, satr bo'yicha uning qaysi aslga tegishli ekanligini va qaysi zihof (furu') ekanligini aniqlang. Ular bir nechta bo'lishi mumkin, hozircha hatmasini yozing.

Ko'zing ne/ balo qaro/ bo'libtur,
Kim jong'a/ qaro balo/ bo'libtur.
- - - V - - - V - - - V - - -

G'urbatda/ ul oy hajri/ meni pi(y)r/ qilibtur,
Hijron bi/la g'urbat ma/nga ta'si(y)r/ qilibtur.
- - - V - - - V - - - V - - - V - - -

Ishqing/ o'tig'a/ kuygo/li keldim,
Oydek/ yuzungni/ ko'rgo/li keldim.
- - - V - - - - - V - - -

Havo xush er/diyu olim/da bir qadah/ mayi nob,
V - - V - - V - - - V - - - V - - - V - - -
Ichar edim/ vale g'aridin/ qadah-qadah/ xunob.
V - - V - - V - - - - - V - - - V - - - ~

May birla/ yuzung tin-tin/ ahmarnu/ ekin oyo,
Yo shu'la/ aro bir - bir / ahgarnu/ ekin oyo?
- - - V - - - V - - - - - V - - - V - - -

6. Ushbu matnlarni o'zaro qiyoslab fikrlaringizni yozing:

"Mezon ul-avzon"dan	"Muxtasar"dan	Izoh
"Qat" - foilotunda so'ngi sabab isqotidur va vatad sokinining ham isqoti va maqobiling iskonini, bas foil qolg'ay va fa'lun aning o'mig'a qo'yarlar, ammo ba'zi ani salm debdur'lar" [2. 49].	"Qat", vatadi majmu'ning sokinining isqoti va ikkinchi mutaharrtkining nechukim mustaf'ilun - mustaf'il, mutafoilun - mutaf'o'il, foilun - foil bo'lur, maf'uv'lun, fa'ilotun, fa'lun bularning yerlarig'a qo'yarlar". "Batr" - hafz bila qatning jimo'idur (birgalikda qo'llanilishi), nechukim fauv'lun - fa bo'lur va foilun foil bo'lur, fa'lunni foilning eriga qo'yarlar, mug'ayyar(o'zgargan)ni abtar derlar... [6. 20].	1. Qat' atamasini ikki manbad istilohiy ma'nolariga e'til berib. 2. Bir xil hod ya'ni "fa'v'lun" va "fa'lun"ning qoli manbalarda qani nomlanganligini izohlang.

4-MAVZU:
ARUZ BAHRLARI
Reja:

1. "Bahr" atamasini, sodd va murakkab bahrlar.
2. Bahrlar haqida mumtoz manbalardagi fikrlar.
3. O'zbek mumtoz adabiyotida bahrlar taraqqiyoti.
4. Aruz doiralari.

1. Bahr so'zi arab tilida dengiz degan ma'noni ifodalaydi. Aruz tilida bahr deganda muayyan rukn yoki ruknlarning takroridan hosil bo'luvchi vaznlar turkumi tushuniladi. Bahrlarning ko'pligi "buhur" so'zi bilan ifodalanadi.

- Sakkizta ashning yettitasi alohida bahrlarni hosil qiladi. Xususan:
- fa'uv'lun rukni "mutaqorib";
 - fo'itun rukni "mutadorik";
 - mato'iy'lun rukni "hazaj";
 - fo'ilotun rukni "ramal";
 - mustaf'ilun rukni "rajaz";
 - mutaf'o'ilun rukni "komil";
 - mato'ilatun rukni "vofir" bahrini hosil qiladi.

Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asarida "maf'uvlotu" rukni ham alohida bahrni, ya'ni "saqil" bahrini hosil qilishi aytilgan. Huroq bu ma'lumot boshqa biron bir manba bilan tasdiqlanmagan.

Mazkur bahrlar "mutafiq ul-arkon" (bir xil ruknli) yoxud sodd bahrlar deyiladi. Bir baytda ishtirok etadigan ruknlar miqdoriga ko'ra bahrlar uch xil shaklda bo'lishi mumkin, ya'ni murabba' (to'rt), musaddas (olti) va musamman (sakkiz) shakllari. Ahmad Taroziy buni bahrlarning "martaba"si deya, adno, avsat va a'lo kabi qismlarga ajratgan. Jumladan:

- Sango ul tur/rayi hindu,
- Mango solmish / qaro gayg'u.
- V - - - V - - -
- Mato'iy'lun mato'iy'lun. Hajaz bahri, murabba'i solim shakli.
- Navosiz / ulusning / navobax/shi bo'l,
- Navoiy / yamon bo'l / sa sen yax/shi bo'l.
- V - - - V - - - V - - - V - - -
- Fa'uv'lun fa'uv'lun fa'uv'lun fa'ul. Mutaqorib bahri, musammami mahzaf shakli.

Nazmu nasrim / kotibi tax/minshunos,
Yozsa yuz ming / bay-t'etar er/di qiyos.
- V - - - V - - - V ~
Fo'ilotun fo'ilotun fo'ilun
Ramali musaddasi maqsur.

Dayru haram/da sar-basar / ul yuzdin is/tarlar xabar,
Ko'p ham nizo / etma agar / ul der samad/ bul der sanam,
- - V - - - V - - - V - - - V -
Mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun
Rajazi musammami solim.

Arziylar bundan tashqari turti asllarning birga qo'llanishida
yangi bahrlarni hosil qilishadi. Masalan:

- fo'ilun va maf'iyun asllarning qo'shlishidan "madid";
- mustaf'ilun va fo'ilun asllarning qo'shlishidan "basit";
- mustaf'ilun va maf'uvlotu asllarning qo'shlishidan "munsarib" bahri
hosil bo'ladi va hokazo. Bunday bahrlar o'z navbatida "muxtalif" bahri
arkon" yoki murakkab bahrlar deb nomlanadi. Bahrlar miqdori
o'zgaruvchan bo'lib, aruzning tarqiqy etishi barobarida ular ham oshib
borgan. Xalil ibn Ahmad yaratgan aruz tizimida 15 ta bahr mavjud ed
keyinchalik uning izdoshi Abulhasan Axfash Balxiy ushbu bahrlar
gatoriga yana bir bahrni qo'shib, bahrlar sonini 16 taga yetkazgan
Mahmud Zamaxshariyning «Al-qistos», Abu Zakariyo Xatir
Tabriziyning «Al-kafi fil aruz val qavofiy» asarlarida ham shuncha bahrlar
tilga olingan. Manbalarida qayd etilishicha, fors aruzshunoslarida
Bahrom Saraxsiy, Buzurgmehur Qosimiylar aruzning yangi bahrlarini
kashf etishgan. Bizgacha yetib kelgan aruzga doir ilk forsiy asar Sham

Qays Roziyning «Al-mo''jam fi ma'oyiri ash'ori al-jam» asarida aruzda
aruzida mavjud bo'lgan 16 ta bahrga yana uchta bahr (g'arib, qarib
mushokil) qo'shilib, bahrlar soni 19 taga yetkazilgan. Biroq olim aruzda
aruziga xos bo'lgan bahrlarni tavsiflashni foydasiz bilib, ajam aruzid
mavjud bo'lgan 14 bahrmagina ta'rifiyladi: "Va chun bad'in muqaddim
bar ba'ze az tasarrufoti fosidi in jamoat dar taqirri buhur va sabti davoi
vuquf atfod va tafsili xabtu g'alati eshon dar in fann ma'lum shud, savol
on ast, ki dar in abvob ba taqsimoti botilu tatviloti behosili eshon itilfo
nanamoem va jumla buhuri ash'ori ajammo dar chahor doira nihem"⁴
(Bahrlar va doiralar zikrida oldingilarning ba'zi bir me'yor jihatida

hazilgan fikrlariga guvoh bo'lib, bu fan (aruz – S.T.)da ularning xato va
ko'p-ko'rona tavsiflari ma'lum bo'lganligi uchun, bu bobda ularning
foydalanish uzundan-uzoq tasniflariga itifot qilmaslik va barcha ajam
she'riyatining bahrlarini to'rt doiraga joylashtirishni savob (foydali) deb
bilish).

Qays Roziy 4 doiraga 14 ta bahrni joylashtiradi. Jumladan:
- **Muxtalifa** doirasi – munsarib, muzore', muqtazab, mujtass;
- **Mo''talifa** doirasi – hazaj, rajaz va ramal;
- **Muttalifa** doirasi – mutaqorib va mutadorik;
- **Muntazifa** doirasi – sare', g'arib, qarib, xafif, mushokil.
Nasiruddin Tusiyning «Me'yor ul-ash'or» asarida 18 bahr
hisoblanadi. Olim mushokil va g'arib bahrlarini tushirib qoldirib, avvalgi
hisobda tilga olinmagan maqbuli tavi bahrini kiritgan.

Bahrlar borasida, ayniqsa, Shayx Ahmad Tarziyning fikrlari
o'ziga xosdir. Olim bahrlar sonini 40 ta deb ko'rsatadi (bu haqda
19 ta deb hisoblaydilar. Biroq Abdurahmon Jomiy «Risolai aruz»
asarida 14 bahrni misollar bilan izohlagan, ya'ni, arab aruziga xos
bahrlarning «Aruz risolasida» esa ushbu bahrlarga qo'shimcha ravishda
yana ikki bahr (ariz va amiq) tadqiq qilingan. Sayfiy Buxoriyning
«Aruz Sayfiy» risolasida bahrlarning lug'aviy ma'nolari ham
izohlanadi.

Bahrlar va ularning tarkibi quyidagi jadvalda o'z ifodasini topgan:

Bahr nomi	Rukn va afoillari	Paradigmasi
1 Mutaqorib	Fa'uvlun fa'uvlun	V - - / V - -
2 Mutadorik	Fo'ilun fo'ilun	- V - / - V -
3 Hazaj	Maf'iyun maf'iyun	V - - - / V - - -
4 Ramal	Fo'ilotun fo'ilotun	- V - - / - V - -
5 Rajaz	Mustaf'ilun mustaf'ilun	- - V - / - - V -
6 Komil	Mutafo'ilun mutafo'ilun	V V - V - / V V - V -
7 Vofir	Maf'oliatun maf'oliatun	V - V V - / V - V V -
8 Tavi	Fa'uvlun maf'iyun	V - - - / V - - -
9 Madid	Fo'ilotun fo'ilun	- V - - / - V - -
10 Ariz	Maf'iyun fa'uvlun	V - - - / V - - -
11 Hast	Mustaf'ilun fo'ilun	- - V - / - V - -
12 Amiq	Fo'ilun fo'ilotun	- V - / - V - -
13 Munsarib	Mustaf'ilun maf'uvlotu	- - V - / - - - V

⁴Шамси Каёси Рози: "Ал-мўъжам"- Душанбе: Адаб, 1991. Ҷ. 80.

14	Muzore'	Mafo'iyulun fo'ilotun	v - - - / - v
15	Mugtarab	Ma'f uvlotu mustaf'ilun	- - - - v / - - - v
16	Mujtass	Mustaf'ilun fo'ilotun	- - - v - / - - v
17	Sari	Mustaf'ilun mustaf'ilun ma'f uvlotu	- v - - / - v - - /
18	Jadid	Fo'ilotun fo'ilotun mustaf'ilun	- v - - / - v - - /
19	Qarib	Mafo'iyulun mafo'iyulun fo'ilotun	v - - - / v - - - / - v
20	Xafif	Fo'ilotun mustaf'ilun fo'ilotun	- v - - / - - v - / - v
21	Mushokil	Fo'ilotun mafo'iyulun mafo'iyulun	- v - - / v - - - / v

Jadvalda keltirilgan bahrlar orasida sari', jadid, qarib, xafif va mushokil bahrlari boshqalaridan farqli o'laroq faqat musaddas va oltilik (bir misrada uchta, baytda oltita rukn) shaklda qo'llanadi. Aniqrog'i, faqat musaddas shaklda ular aynan shu bahr hisoblanadi. Garchand, Bobur ularning murabba' shakllariga ham misol keltirgan bo'lsa-da, murabba' shaklda ular boshqa bahrga o'tib ketadi. Bu keyingi mashg'ulotlarda misollar tahlili orqali ko'rib o'tamiz.

II. Shayx Ahmad Taroziy bahrlarni ikki katta guruhga ajratish tasnif qiladi:

1. Muttafiq ul-arkon – bir xil asliy rukndan tashkil topgan bahrlar. Masalan, fauvlun rukni baytda sakkiz marta takrorlanib kelsa, bu aynan muttafiqul-arkonga kiruvchi mutaqorib bahridir.

Taroziy mazkur guruhga mutaqorib, mutadork, hazaj, ramal, raija vofir, komil, **sagil** kabi bahrlarni kirigan. Ular orasida so'nggi bahr sifatida keltirilgan sagil bahri temuriylar davrigacha va undan keyin risolalarda uchramaydi, shu ma'noda, ushbu bahrni Shayx Ahmad Taroziyning kashfiyoti deb aytilish mumkin.

2. Muxtalif ul-arkon – ya'ni ikki xil asldan hosil bo'lgan bahrlar. Shayx Ahmad Taroziyda bunday bahrlar soni 32 ta. Ularning hosil bo'lishida bir shartni qo'yadi: «Va shart uldurkim, ul ikki juzvnikin tarkib etib, bahr qilurlar, bir-birining **uxti** kerak. Agar begona bo'lsa, bahr toifaning qoshinda ravo emas» [4]. Shu o'rinda risolada kichik chalkashlik seziladi. Bu holat D.Yusupovanning yuqorida tilga olingan tadqiqotida ham kuzatiladi. E'tibor bering: «Olimning (Ahmad Taroziy – T.S.) fikricha, sakkiz rukndan yettitasi o'zaro qarindoshlik jihatidan birlashadi. Xususan, fauvlun va foilun (har ikkisi bir sababi xafif va vatadi majmu'dan tarkib topgan), foiluton, mafoiyulun va mustaf'ilun (ikkisi sababi xafif va bir vatadi majmu'dan tarkib topgan) hamd mafoilatun va mutafoilun (vatadi majmu' va fosilai sug'ro kal juzvylardan tarkib topgan) o'zaro uxti (opa-singil) ruknlardir. Faqatgina

fo'itil, ya'ni sakkizinchi rukn hisoblanmish *maq'uvlotu* yolg'iz bo'lib, uning qarindoshi yo'q, chunki faqat ugina ikki sababi xafif bilan vatadi majmu'dan iborat» [7. 19]. Agar bu fikrni yuqorida Taroziyning o'zidan keltirilgan fikr bilan birlashtirsak, unda ko'plab bahrlar "bu toifaning qoshinda ravo emas" bo'lib chiqadi. Jumladan, tavil (fa'uvlun mafo'iyulun), madid (fo'ilotun foilun), munsarih (mustaf'ilun ma'f uvlotu) va hokazo.

Ashida "uxti" ("opa-singil", "qarindosh") deganda Ahmad Taroziy bundan qat'i nazar bir xil juzvylardan tashkil topgan asllarni nazarda tutgan. Binobarin, **fa'uvlun, fo'itun, mafo'iyulun, fo'ilotun va mustaf'ilun** ruknlari sababi xafif va vatadi majmu'dan tashkil topganligi uchun "qarindosh" bo'la oladi hamda o'zaro bahr hosil qila oladi. Shuningdek, fo'ilotun va mustaf'ilun ruknlari:

fo'it - lo - tun (vatadi mafuq + sababi xafif + sababi xafif);

mus - ta'fi - lun (sababi xafif + vatadi mafuq + sababi xafif)

bo'lsa,

ma'f - 'uv - lotu (sababi xafif + sababi xafif + vatadi mafuq) bilan qarindoshlik hosil qilishi mumkin. Buni Bobur ham qayd etgan edi. Demak ular ham o'zaro bahr hosil qila oladi.

Ahmad Taroziyning fikricha, ikki solim rukni birgalikda qo'llash natijasida biror bahr hosil qilinsa, undan keyingi bahr ruknlarining aks natijada bo'lishi lozim. Jumladan, birinchi bahr **fauvlun foilun fauvlun foilun** ruknlaridan hosil bo'lib **muqorin** deb nomlanadi. Ikkinchi bahr esa **foilun fauvlun foilun fauvlun** bo'lib **muvofig** deb ataladi. Shu bahrga Ahmad Taroziy o'n olti xil bahrni yana teskari tartibda qo'llab soni o'tiz ikki xil bahr hosil qilgan. Bundan ma'lum bo'ladiki, Ahmad Taroziy bahrlarni sanashda bevosita badiiy ijoddan kelib chiqib emas, uning potensial imkoniyatlaridan kelib chiqib fikr yuritgan. Amalda bo'lgan bahrlar esa uning fikricha o'n oltita (Yuqoridagi jadvalda keltirilgan ariz, amiq, jadid, qarib va mushokil bahrlaridan tashqari).

Hoburning «Arzu risolasi»da ham Taroziy singari bahrlar ikki guruhga ajratiladi, bahrlardagi vaznlarning ishlatilish darajasi va ohang to'ldirishlariga ham e'tibor qaratilib, ular musta'mal (amalda qo'llanadigan) va nomusta'mal (amalda qo'llanmaydigan), mabub (tab'ga yaqin) va nomabub' (tab'ga xilof) kabi guruhlariga ajratilib, tavsif qilinadi.

Temuriylar davridagi qolgan risolalarda muttafiq ul-arkon bahrlari to'rt o'rinlarda, ya'ni doiralarda tarkibi asosida berilgan. Mualliflarning bahrlar ta'rifi va tavsifiga yondashuvlari ham bir-biridan farqlanadi.

Atoullloh Husayniyda aruzga doir fikrlar asar muqaddimasidan o'lingani uchun bahrlar tavsifi ancha qisqa. Abdurahmon Jomiy bahrlar izohlashda dastlab solim ruknli vaznlarga, so'ngra zihofga uchragan vaznlarga to'xtaladi. Alisher Navoiy har bir bahrling avval musammami so'ngra musaddas va murabba' ruknli vaznlarini keltiradi, o'rni bilan mutavval (uzaytirilgan) vaznlarga ham to'xtaladi.

III. O'zbek mumtoz she'riyatidagi bahrlar taraqqiyotiga nazariy asoslash
Tashlaydigan bo'lsak XIII asrga qadar faqat mutaqorib bali qo'llanganligini ko'ramiz ("Qutadg'u bilig", "Hibat ul-haqoyiq" Turkiy tildagi ilk she'riyat namunalari o'zida mujassam etgan Rabg'uziyning "Qisas ul-anbiyo" asarida bir necha bahr qo'llangan). Jumladan, musallas (uchlik) shaklidagi Nosiruddin To'qbug'a madhiyasi **rajazi** murabba' solim bahrida, bahor madhiiga bag'ishlangan ilk g'azal **ramali** musammami mahzuf vaznida, ushbu parcha **mutaqorib** musammami mahzuf vaznida bitilgan:

Sabo esnayuru yig'och yeng solar,
Bulut yig'layuru chechaklar kular,
Bu mundog' chechaklikda ko'nglum bu kun,
Saning birla bo'lub ovunmoq tilar.⁴³

Sayfi Saroyining "Guliston bi-turkiy" asaridagi 332 ta she'r parcha aruzning 7 bahriga tegishi bo'lgan 24 vaznda bitilgan. Bular hazaj, ramal, muzore', mujass, mutaqorib, xaffi. Shundan, 264 ta she'r hazaj, 87 tasi ramal bahrida.

Tapulmas husn mulkinda sanga teng bir qamar manzar,
Na manzar manzari shohid, na shohid shohidi dilbar.
Maf'oiylun maf'oiylun maf'oiylun maf'oiylun
Hazaji musammami solim

Qamar yuzingdin / bo'lur munavvar,
Shakar so'zingdin / bo'lur mukarrar.
Gunash yuzingni / ko'rub xaloyiq,
Bo'lubdururlar / sanga musaxxar.
Fa'uvlu fa'vlu fa'uvlu fa'vlu
Mutaqoribi murabba'i maqbuzi aslam

⁴³ Rabg'uziy Nosiruddin. Qisas Rabg'uziy. 1-kitob. – Toshkent: Yozuvchi, 1990. 121-bet.

Bo'ldi g'idiyi ruhu ko'ngullar mufarriri,
Ko'rtki sifatining bila devonu daf'ari,
– V/- V – V/V – – V/- V –
Maf'uvlu foilotu maf'oiylu foilun
Muzore'i musammami axrabi makfu' mahzuf
Sayfi Sa'royi nazmi/ husnang si'foi birla,
Doim bu/ el tilinda/ xush dilsil'on ko'rinar.
– V/- V – – / – – V/- V – –
Maf'uvlu foilotun maf'uvlu foilotun
Muzore'i musammami axrabu solim

Sakkoki devonida aruzning 5 xil bahriga (hazaj, ramal, rajaz, mujass, muzore') tegishi 11 xil vazndagi g'azal va qasidalar mavjud.

Ne nozu bu ne ishvadur ey jodu ko'zduk sho'xshang,
Kabki daryi tovusda yo'q albatta bu raftoru rang.
Mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun

Rajazi musammami solim

Agar qoshimda o'shal guluzor bo'lsa edi,
G'ame yo'q erdi, g'amim gar hazor bo'lsa edi.
V – V – V – V/V – – / V – V – V/V –

Maf'oiylun failotun maf'oiylun failun
Mujtassi musammami maxbuni mahzuf

Atoyi devoni faqat g'azallardan iborat bo'lsa-da, ularda aruzning olti bahridagi (hazaj, ramal, rajaz, mujass, muzore', xaffi) 18 xil vazn qo'llangan.

Kim ko'rdi yuzing hasratida men kibi bemor,
Jon g'amzada, bag'ri to'la gon, ko'ngli giriftor.
Maf'uvlu maf'oiylu maf'oiylu maf'oiyl.

Hazaji musammami axrabi makfu' maqsur.

Ey begim, ushbu yuz degul/ shams bila qamarmudur?
Ey begim, ushbu so'z degul/ shahd bila shakarmudur?
Muf'ailun maf'oiylun, muf'ailun maf'oiylun.

Rajazi musammami matviyi maxbun

Hofiz Xorazmiyning devonida to'g'uz bahrga (hazaj, ramal, rajaz, mujass, muzore', munsarih, sari', xaffi, mutaqorib) tegishi bo'lgan 53 vazndagi she'riyat namunalari mavjud. Alisher Navoiy esa "Xazoyin ul-maoniyy" kulliyotida 13 xil bahrdagi (hazaj, ramal, rajaz, mujass,

muzore', munsarih, sari', xafif, mutaqorib, mutadirik, tavil, komil, anfi
vaznlardan foydalangan.

IV. Aruz metodikasida bahrlarni yaxshi tushunish va eslab qolish uchun **doiralardan** foydalanishadi. Bunda bir-biriga yaqin bo'lgan bahrlar bir doiraga joylashtirilib, ularning afo'iyli hamda mutadirikligida bir misra kiritiladi. Misrani qaysi so'zdan boshlab o'qishga ko'ra turli bahrlar hosil bo'ladi. Masalan:

1. **Doirai muttafaqa** - mutaqorib (fa'uvlun), mutadirik (fo'ilun), Yuzy rashki xurshidi anvar bo'lubtur

Yuqoridagi misra ayni shu holatda o'qilganda mutaqorib musammami solim (fa'uvlun fa'uvlun fa'uvlun fa'uvlun) vazni kelib chiqadi. Biroq misra:

Rashki xurshidi anvar bo'lubtur yuzi

- tarzida o'qilganda, mutadirik musammami solim (fo'ilun fo'ilun fo'ilun fo'ilun) vazni kelib chiqadi.

Quyidagi misralarni navbat bilan belgi (!) qo'yilgan joylarda o'qib, vazniga e'tibor bering.

2. **Doirai mujtaliba** - hazaj (mafo'iyun), rajaz (mustaf'ilun ramal (fo'ilotun).

Jafo'l ko'p qilma, ey mahvash, jaf sendin erur noxush.

3. **Doirai muxtalifa**: tavil (fa'uvlun mafo'iyun), madid (fo'ilotun), arz (mafo'iyun fa'uvlun), basit (mustaf'ilun fo'ilun), amir (fo'ilun fo'ilotun)

Mango'l qil! guzar! sen! kel, mango qil nazar sen kel

Yuqoridagi doiralarda bahrlarning solim shakllari ifodalangan Qolgan bahrlarning solim (to'liq) shakllarini doirada ifodalash imkon bo'lmaganligi uchun aruziyalar ularning o'zgarigan shakllari, zihoflarini joylashtirishgan. Xususan:

5. **Doirai muntazi'a**: sari' (mustaf'ilun mustaf'ilun maf'uvlun) jadid (fo'ilotun fo'ilotun mustaf'ilun), qarib (mafo'iyun mafo'iyun fo'ilotun), xafif (fo'ilotun mustaf'ilun fo'ilotun), mushokil (fo'ilotun mafo'iyun mafo'iyun).

Sen! de! hikoyat! sanamo bizgal bot

- sari' i matviy (mutfa'ilun mutfa'ilun fo'ilotun);

- jadidi maxbun (fa'ilotun fa'ilotun mafo'iyun);
- qaribi makruf (mafo'iyun mafo'iyun fo'ilotun);
- xafifi maxbun (fa'ilotun mafo'iyun fa'ilotun);
- mushokili makruf (fo'ilotun mafo'iyun mafo'iyun).

Doira chizmalarining o'zini "Mezon ul-avzon" va "Muxtasar" asarlarida ko'rish mumkin.

Manbalarda Xalil ibn Ahmad beshta doira kashf etgani haqida ma'lumot beriladi. Uning aruzga bag'ishlangan asari bizgacha yetib kelmagani uchun biz bu doiralarni bilan uning izdoshlari asarlari orqali tanibmiz. Xalil ibn Ahmad yaratgan birinchi doira «Doirai muxtalifa» (matlofi) deb nomlanib, **tavil**, **madid** va **basit** bahrlarini o'z ichiga olgan. Nasriddin Tusiy bu doiraga tavil, madid va basit bahrlariga qo'shimcha tarzda yana ikki bahr: **maqlubi tavil** (tavilning teskarisi, **avil**) hamda **maqlubi madid** (madidning aksi, **amig**) bahrlarini ham kiritgan.

Xalil ibn Ahmad keltirgan ikkinchi doira «Doirai muttalifa» deb nomlanib, **vofir** va **komil** bahrlarini o'z ichiga olgan.

Xalil ibn Ahmadga nisbat beriladigan uchinchi doira «Doirai mujtaliba» (jalb etuvchi, o'ziga tortuvchi) deb atalib, **hazaj**, **ramal** va **rajaz** bahrlaridan tuzilgan. To'rtinchi doira «Doirai mushlabiha» (o'shash) bo'lib, olti bahrni o'z ichiga olgan. Bular: **sari'**, **munsarih**, **kafif**, **muzori'**, **muqtazab**, **mujass** bahrlaridir. Shams Qays Roziyning «Al-mo'jam» asarida bunday nom bilan doira uchramaydi. Muallif Xalil ibn Ahmad doirasidagi **munsarih**, **muzori'**, **muqtazab** va **mujass** bahrlarini alohida doiraga kiritib, uni «Doirai muxtalifa» deb ataydi. Undagi ruknlar solim emas, balki zihofga kirgan ruknlardir. Shams Qays Roziyning fikricha, **sari'** va **xafif** bahrlari musammam ruknli holatda mustamal va xush ohangga ega emas, shu sababli u ushbu bahrlarni musaddas holatda **g'arib**, **qarib** va **mushokil** bahrlari bilan birga «Doirai muntazi'a» deb nomlaydi.

Xalil ibn Ahmad yaratgan beshinchi doira «Doirai munfarida» (yulka, yolg'iz, yagona) deb atalib, faqat bir, ya'ni **mutaqorib** bahridan tashkil topgan.

Xalil ibn Ahmaddan so'ng uning izdoshi Abulhasan Axfash Balxiy ushbu doiraga yana bir bahr, ya'ni **mutadirikni** qo'shib, uni «Doirai muttafaqa» (birlashgan, hamroh bo'lgan) deb ataydi. Bu doiradagi misra musammam, ya'ni sakkiz ruknli vazndan iborat. Shams Qays Roziy fioliasida ham ushbu doira nomi va uning tarkibi xuddi shunday.

Shayx Ahmad Taroziy doiralarni ilmiy nuqtai nazaridan ahamiyat emas deb hisoblaydi: «Mutraqaddimlar o'p oli' bahrim, butun ta'lim qilibtur, taqi so'ngra ziyoda qilg'ay. Bahrlardin ba'zining aslin ba'zining sho'basin bir doirada qo'yubtur. Biz doirani tark qilduk il sababinkim, alardin hech foyda yo'qtur. Va yana ulkim, bir doirani ba'zi asl bahr rost kelur, ba'zi sho'banin hech lutfi yo'qtur».

«Mezon ul-avzon»da 7 ta doira izohlangan bo'lib, ulardan to'rtta Navoiygacha yaratilgan fors-tojik tisolatni, jumladan, «Al-mo'jam» «Risolai aruz»da mavjud edi. Alisher Navoiy aruz doiralari qatoriga o'qitilgan "Doirai mujtami"ni qo'shgan haqida kamtarlik bil shunday yozadi:

"Bu mazkur bo'lgan to'qquz asl bahrning (sare', jaded, qar' munsareh, xafif, muzore', muqtazab, mujtass, mushokil) solimini... doirai azimada jam' qilib, har birining o'ng' a alohida misol kelturi to'qqiztasini yana bir mistra din ham istixroj qilib, ul "Doirai mujtami deyildi va bu doira rasmi zamon zurafosidin ba'zining xayoli'ga kel erdi, ammo faqir anga tartib berdim va ul bu nav' surat biladur" [2. 57]. Biroq Boburning fikricha, bu doirani Xo'ja Nosir "Me'yor u ash'or"da "Doirai mushabihai solim" nomi bilan keltirgan.

Boburning "Muxtasar" asarida jami to'qqizta doira keltirilgan Bular:

1. Doirai mutafiq – mutaqorib, mutadotik.
 2. Doirai mujtalba - hazaj, rajaz, ramal.
 3. Doirai mujtalbai muzohafa - hazaj, rajaz, ramal (ziho'flari).
 4. Doirai mujtalbai muxtari'a - hazaj, rajaz, ramal (ziho'flari).
 5. Doirai mu'talifa – volfir, komil.
 6. Doirai muxtalifa - tavil, madid, ariz, basit, amiq.
 7. Doirai mushabihai - munsaril, muzori', muqtazab, mujtass.
 8. Doirai mutlaz'i'a - qarib, xafif, mushokil, sar'i, jaded.
 9. Doirai mushabihai solim - qarib, munsaril, xafif, muzori muqtazab, mujtass, mushokil, sar'i, jaded.
- Shulardan "Doirai mujtalbai muxtari'a" Boburning o'qitomonidan yaratilgan.

Adabiyot va manbalar

1. Абдурахмон Жомий. Рисолайи арӯз (Таржумон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова). – Т.: Tamaddun, 2014.
2. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-том. – Т.: Фан 1998.

1. Авоуллоҳ Хусейний. Бадойиу - с - санойиъ (Форечадан А.Русамов таржумаси). - Т.: F.Fulom номидати адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
2. Ahmad Taroziy. Fuzun ul-balo'ga // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002 й., 1-6 сонлар; 2003 й., 1-6 сонлар.
3. Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Хасанов). - Т.: Фан, 1971.
4. Болтабоев Х. Шарҳ мумтоз поэтикаси. Манба ва таъкидлар. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
5. Юсупова Д. "Темурийлар давридаги арӯзга доир рисолаларнинг киёсий таҳлили". Филология фанлари доктори диссерт. автореферати. –Т., 2019.
6. Шамси Кайси Розӣ. Ал-Муъҷам- Душанбе: Адиб, 1991.
7. Ходжахмедов А. Навоий арӯзи нафосати. – Т.: Фан, 2006.

O'zini o'zi nazorat qilish uchun savol va topshiriqlar

1. Bahr tushunchasini izohlang (lug'avu va istilohdagi ma'olati, tuklarning takrorlanishi, sodd va mukkab bahrlar, anavay bahrlar).
2. Ahmad Taroziyning "qarindosh" ruknlar haqidagi fikrlarini izohlang ("uxti", bir xil juzlar, bahrlarning hosil bo'lishi, yangilish fikrlari).
3. Bahrlarni tasnif qilishga doir qanday qarashlar bor (mutafiq ul-arkon, muxtalif ul-arkon; a'lo, avsat, adno; musta'mal, nomusta'mal; mabru', nomabru'; arab, ajam).
4. Aruz doiralari deganda nimani tushunasiz, uning ahamiyati (o'xshash bahrlar, aruz metodikasi, mistrani turlicha o'qish, yangi doiralarni kashf etish).
5. "Muxtasar"da keltirilgan to'qqizta doirga haqida glossariy (izohli lug'at) tuzing (lug'avu ma'nosini, asoschisi, tarkibi).
6. Fa'vulun, Mafo'iyun, Fo'ilotun, Mustaf'itun va Ma'uvlotu asl ruknlari qaysi bahrlarni hosil qilishda ishltok etishiga oid alohida jadval tuzing.
7. A.Navoiyning "Navoiy aruzi na'fosi" kitobidan I-bob. "Navoiygacha bo'lgan o'zbek aruzi" mavzusini o'qib konspetsiyaning.

8. Quyidagi baytlarning paradigma va afo'yllarini topib qaytahrang bahrga tegishli ekanligini aniqlang:

Ashrafat min aksi shamsil ka'si anvorul hudo,
Yor aksin mayda ko'r deb jomdin chiqdi sado.

Mushkin qoshining hay'ati ul chashmi jallod ustina,
Qatlim uchun "nas" keltirur "nun" eltibon "sod" ustina.

Qaro zulfiing firoqinda parishon ro'zgorim bor,
Yuzingning ishtivoqinda ne sabru ne qarorim bor.

Istidim sayr aylamoqni men g'azal bo'stonida,
Kulmangiz ne bor senga deb Mir Alisher yonida.

Mengiz yo ravzayi rizvomnudur bu,
Og'iz yo g'unchayi xandomnudur bu.

Gul uzra xatti mushkin birla to'g'iding raqam paydo,
Manga jon safnasida bo'ldi yuz xatti alam paydo.

Zaxmim achitqan dam-badam ul la'i shakkarxand erur,
Vah-vah tuz ermish ulki men qildim gumonkim qand erur.

5-MAVZU:

TAQTE' - ARUZ AMALIYOTINING ASOSI SIFATIDA

REJA:

1. Taqte' haqida umumiy tushuncha.
2. Taqte' haqida mumtoz manbalardagi ma'lumotlar.
3. Taqte' bosqichlari:
 - baytdagi hijolarning miqdori va sifatini aniqlash;
 - baytni ritmik bo'laklar – ruknlariga ajratish;
 - hosil bo'lgan ruknlarining zihof va furu'larini aniqlash.
4. Baytdagi ruknlarining maxsus nomlari.
5. Aruzda "mutalavvun", "zubahravn", "zulbuhur" tushunchalari.

1. "Taqte'" so'zi arabcha "qata'a" fe'lidan yasalgan bo'lib, bo'limoq, parchalamoq degan ma'noni ifodalaydi. "Bo'lak, parcha" ma'nosini bildiruvchi "qit'a" atamasi ham shu o'zakkidan hosil bo'lgan.

Aruz istilohlaridan biri sifatida taqte' baytni ritmik bo'laklar-ruknlarga ajratish qonuniyatlarini ifodalovchi yoxud o'rgatuvchi fasldir. O'rta asr va zamonaviy aruzshunoslarning fikriga ko'ra taqte' aruz amaliyotining asosini tashkil etadi. Zero usiz barcha nazariy bilimlar hech qanday kuchga ega bo'lmay qoladi. Bu haqda Ahmad Taroziy yozadi: "Ilmning muhimi taqte' bilmaktur va taqte' uldurkim, baytni juzv-juzv va taqsim etib, har juzvni o'z muqobalasindagi'ri to'qn birla harakat va sakanotin muvofiq qilmoqtur va munda e'tibor latfgadur, kitobatga'ra ermas" [4].

Ahmad Taroziyning fikriga ko'ra taqte' baytni juzvlarga taqsimlab, ulardan hosil bo'luvchi ruknlarni aniqlash, buning uchun esa harakati va to'qn harflar (boshqacha qilib aytganda cho'ziq va qisqa hijolar)ni yozuv (kitobat) asosida emas, talaffuzga (lafz) tayangan holda to'g'ri bo'ylashdir.

Qiyoslash uchun Alisher Navoiy hamda Zahiriddin Boburning ham taqte' haqidagi fikrlarini keltiramiz:

"She'r taqte'i iborat aningdurkim, bayt alfozini bir-biridin o'ylag'aylar, ul nav'kim, baytning har miqdori teng tushgay ul bahorning afo'iyildin birigakim, ul bayt ul baharda voqedur... molituz e'tibor qilg'ay, yo'qki maktab va har harfki lafzda kelgay, og'irchi kitobatda bo'lmag'ay, taqte'da hisobga kirgay". [2. 59].

"Taqte' aruziylarning istilohida baytning tahlilidir ul nav'kim, baytning bir miqdor vaznda barobar bo'lg'ay, ul baharning afo'iyilu to'fo'iyli bilakim bu bayt ul bahrdadur. Hurufikim malfuzdur, agarchi

maktub emas, taq'ida mo'tabardur va huru'fikim malfuz em

agarchi maktubdur, mo'tabar emas" [5. 31].

E'tibor bergan bo'lsangiz, ikkala muallifning fikri aynan bir xil. Yuqoridagi Taroziyning ta'rifidan farqli o'laroq, bunda bahmni af'o'yllariga yoxud zihof va furu'lariga e'tibor qaratiladi. Ya'ni bunda baytni har qanday ritmik bo'laklarga emas, muayyan bir bahmni af'o'yllariga mos tushadigan holda ruknlariga ajratish nazarda tutiladi. Demak, bayt yoki she'riy asar vaznini aniqlash uchun quyidagi ishlatilgan bajartish lozim bo'ladi:

1. Misralardagi hijolar miqdori va har bir hijoning qisqa, cho'zi yoki o'ta cho'ziq ekanligini aniqlash.

2. Hijolarni birlashtirish natijasida muayyan bir bahr tarkibiga kiruvchi ruknlarini yuzaga keltirish.

3. Ruknlar asosida bahr va vaznning nomini aniqlash.

Bu amallarning har biri murakkab jarayon bo'lib, o'zigagina xohil bo'lgan muammoli vaziyatlarga ega.

Aruzga oid manbalarda taq'te'nning qonun qoidalarini arab yozuvi va uning o'ziga xos grafik xususiyatlarini asosida tushuntiriladi. Buni yozuvda ifodalanib talaffuz etilmaydigan harflar va aksincha yozuvda ifodalannasa-da, talaffuz etiladigan tovushlarga e'tibor qaratiladi. Barcha aruziy-larning yakdili fikriga ko'ra taq'te'da yozuv yoki kitob ("maktub") emas talaffuzga ("malfuz") e'tibor beriladi.

Bundan oldingi mavzularda o'rganilgan nazariy qoidalar: yozuv va ni harakati va sokin harflar bilan bog'liq bo'lgan juvz va asllar, zhih va furu'lar bekor bo'ladi degan xulosaga bormaslik lozim, albatta. Yuqoridagi nazariy qoidalar arab tili va yozuvi xususiyatlarini asosida ishlab chiqilgan. Ular fors-tojik va turkiy tirlarga o'tganda ayrim o'zgarishlarga uchraydi. Demak, turkiy tildagi jumla vaznini yuqoridagi nazariy mezonlar asosida aniqlash uchun dastlab ularni sof arab grafikasi qoidalarini asosida yozish lozim bo'ladi.

Masalan: "Gulim sen" jumlasini eski o'zbek yozuvida ba'zan yozilgan ba'zan olti harf bilan ifodalanadi: g, u, l, m, s, n گ, ل, م, س, ن

Biroq uning juvzlar tarkibini aniqlash uchun arab tili grafikasi qoidalarini asosida (garchand bular forsiy va turkiy so'zlar bo'lib, arab tilidagi umuman mavjud bo'lmasa ham) yozilishi lozim. Ya'ni bunda "u", "r", "e" qisqa unilari harakat hisoblanib yozuvda ifodalannasligi kerak: گ, ل, م, س, ن گ, ل, م, س, ن

Shu tariqa "gu-lim sen" jumlasini uchta bo'g'indan iborat bo'lib birinchi bo'g'in bitta harfdan, ikkinchi va uchinchi bo'g'inlar esa ikkita

harfdan iborat ekanligi ma'lum bo'ladi. Bu esa birinchi bo'g'inning qisqa, qolganlarining esa cho'ziq ekanligini bildiradi. Demak qisqa, cho'ziq va o'ta cho'ziq bo'g'inlar arab yozuvidagi harflar miqdoriga bog'liq bo'lmaydi. Ya'ni:

- bitta harf ishtirok etgan bo'g'inlar qisqa;
- ikkita harf ishtirok etgan bo'g'inlar cho'ziq;
- uchta harf ishtirok etgan bo'g'inlar esa o'ta cho'ziq bo'g'in bo'ladi.

Huroq, takror bo'lsa-da aytish lozimki, bunda so'z va jumlaning harflar qoidalariga ko'ra yozilish shakli nazarda tutiladi.

1. Baytdagi hijolarning miqdori va sifatini aniqlash.

Dastlabki mavzuda ko'rib o'tganimizdek, aruzda yozilgan hijolarning hijolari tarkibini aniqlashda o'zgarmas va o'zgaruvchan qonuniyatlardan mavjud. Vaznini belgilashda o'quvchini qiyin ahvolda qoldirilgan narsa o'zgaruvchan qonuniyatlardir. Jumladan:

- ochiq bo'g'inlar o'rni bilan qisqa yoki cho'ziq hijo sifatida talaffuz etilishi mumkin;
- yopiq bo'g'in tarkibidagi unli tovush cho'ziq talaffuz etilib⁴⁴, o'ta cho'ziq bo'g'inga, ya'ni bir cho'ziq va bir qisqa hijoga aylanishi mumkin;
- Yopiq bo'g'in oxiridagi undosh tovush⁴⁵ vazn talabiga ko'ra keyingi bo'g'inga ko'chib⁴⁵, qisqa hijoga aylanishi mumkin.

Shu holatlarga oid ayrim misollarni ko'rib o'tamiz:
Nedur ahvoling ey zoru g'arbm,

Visolim davlatidin benasibim.

"Farhod va Shirin" dostonidan olingan bu bayt aruzning hazaji qonunlariga muvofiq vaznida yozilganligini, binobarin, mato'iyun mato'iyun fa'uvun ruknlariga mos kelishini bilasiz.

Ne/dur/ ah/vo // li/ng ey zo/ru // g'a/ri/bin,

V - - - - - V - - - - - V - - -
Vi/so/lim/ dav//la/ti/din/ be//na/si/bin.

Ikkinchi misradagi "davlatidin" so'zining uchunchi bo'g'ini shu kontekstda cho'ziq hijo bo'lib kelgan. Birinchi misradagi "ahvoling" so'zining oxirgi bo'g'ini qisqa hijo o'rinda kelganligi uchun "ng" tovushi keyingi bo'g'inga ("ey") ko'chirilgan ("ngey").

⁴⁴ Ayrim manbalarda bu hodisa "imola" deb nomlangan.
⁴⁵ Bu hodisa "vasi" (ulash) deb nomlanadi.

Dedi: "Nedur sanga olamda pesha",

Dedi: "Ishq ichra majnunluq hamesha".

Oldingi baytda "nedur" so'zi qisqa va cho'ziq hiyo (V -, va majmu') o'rinda kelgan bo'lsa, bu baytda ikkita cho'ziq hiyo (- -, ikki sababi xafif) o'rinda kelgan. "Ishq ichra" birikmasi ikki xil taqde qilinishi mumkin:

Ish/q/ ich/ra - - V - V

Ish/q ich/ra - - - V

Bu vaznda to'rtinchi hiyo cho'ziq bo'lishi lozimligi ("mafo'iyuln sababli ikkinchi variant to'g'ri sanaladi:

Dedi: "Ishq ich/ra majnunluq/ hamesha".

V - - - V - - - V - - -

Ushbu baytdagi "kasb" so'zi taqde'lariga e'tibor bering:

Dedi: "Bu ish/di-n o'lmas kas/b ro'zi,

V - - - V - - - V - - -

Dedi: "Kas-b o'l/sa basdur ish/q so'zi.

V - - - V - - - V - - -

Savol tug'iladi. She'ming vazni noma'lum bo'lsa, qisqa va cho'ziq hijolar qanday aniqlanadi?

Bunday holatda tagma-tag tahlil qilish usuli qo'l keladi. Masalan: Alisher Navoiyning "kelmad" radifli mashhur g'azali:

Hijolar													
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Dastlab odatdagi tamoyillar asosida cho'ziq va qisqa hijolarni belgilaymiz.													
So'ngira ikkala misradagi mos hijolarni solishtirib, ularni uyg'unlashtirishga harakat qilamiz.													
Misra	Ke	cha	kel	gum	dur	de	bon	ul	sar	vi	gul	ru	kel
Parad	V	-	-	-	-	V	-	-	V	-	-	V	-
Misra	Ko'z	la	rim	g'a	ke	cha	tong	ot	qun	cha	uy	qu	kel
Parad	-	V	-	V	V	V	-	-	V	-	-	V	-
1. Cho'ziq hiyo ostidagi hiyo ham cho'ziq bo'lishi lozim (1, 4, 5 - hijolarga qarang).													
2. Oxirgi bo'g'in doim cho'ziq yoki o'ta cho'ziq hiyo sanaladi (1,5-hiyo).													
Misra	Kc	cha	kel	gum	dur	de	bo	nul	sar	vi	gul	ru	kel
Parad	-	V	-	-	-	V	-	-	V	-	-	V	-
Misra	Ko'z	la	rim	g'a	ke	cha	to	ngot	qun	cha	uy	qu	kel
Parad	-	V	-	-	-	V	-	-	V	-	-	V	-
Ishonch hosil qilish uchun yana bir baytni ko'ramiz.													
Misra	To	li	bi	so	dig	to	pil	mas	yoq	sa	kim	qo'y	di
Parad	-	V	-	-	-	V	-	-	V	-	-	V	-
Misra	Yo'l	g'a	kim	av	val	qa	dann	ma'	shu	qa	o't	ru	kel
Parad	-	V	-	-	-	V	-	-	V	-	-	V	-
12-hiyo cho'ziq bo'lar ekan (1-misrada -qo'y).													
Afoil	Fo	i	lo	tun	fo	i	lo	tun	fo	i	lo	tun	fo
Vazn	Ramali musammami mahzuti												

3. Baytni ritmik bo'laklar - ruknlariga ajratish.

Cho'ziq va qisqa hijolar aniqlangandan keyin, taqde'ning eng murakkab bosqichi boshlanadi. Uning murakkabligi shundaki, muayyan baytdagi qisqa va cho'ziq hijolar nazariy jihatdan bir nechta xil taqde qilinishi mumkin.

Masalan:

Navosiz ulusning navobaxshi bo'l.

V - - V - - V - - V -

Bu misrani hijolar tartibiga ko'ra yigirmadan ziyod variantda ruknlariga ajratish mumkin. Masalan:

1. Mafo'iyul mustaf'ilun fo'ilun.

V - - V/ - - V - / - V -

2. Mafo'iyul maf'uvlu mustaf'ilun

V - - V/ - - V/ - - V -

3. Mafo'iyul maf'uvlu maf'uvlu fa'.

V - - V/ - - V/ - - V/ -

4. Fa'uvlun mafo'iyul mustaf'ilun.

V - - / V - - V/ - - V -

5. Fa'ul fo'ilun fo'ilun fo'ilun

V - / - V - / - V - / - V -

6. Fa'uvlun fa'uvlun mafo'iyul fa'.

V - - / V - - / V - - V/ -

7. Fa'ul fo'ilotun fa'ul fo'ilun.

V - / - V - - / V - / - V -

8. Fa'uvlun fa'uvlun fa'uvlun fa'ul va hokazo.

V - - / V - - / V - - / V -

Sanab o'tilgan afo'iyllarning barchasi bir xil paradigмага ega. Shulardan qaysi biri aynan shu misraga tegishli yoxud yuqoridagi misra berilgan afo'iyllarning qaysi birida yozilganligini aniqlashda taqde' muayyan rol o'ynaydi.

Zahiriddin Bobur "Muxtasar"da bu masalaga alohida to'xtalib, bir nechta misollar keltiradi. Jumladan, ushbu baytlar ayni bir g'azaldan olingan bo'lib, ikki xil taqde' qilinishi mumkin:

G'o'fil o'l/ma, ey soqiy/, gul chog'in/ g'animat tut,

Vaqti ay/sh erur boqiy/, ol chog'ir/ ketur, bot tut.

Fo'ilon maf'oylun fo'ilon maf'oylun.

Bu nasihatim angla, ne bilur ki/shi yongla,

Ne bo'lar e/kin tongla, sen bugun g'a/nimat tut.

Fo'ilotu maf'uvlun foilotu maf'uvlun.

Birinchi taqte'da vazning nomi **hazaji musammami ashtu** solim bo'lsa, ikkinchi taqte'da vazning nomi yana ikki xil chiqadi:

1. Ramali musammami makfu'u musha'as.
 2. Muqtazabi musammami matviyi maqtu'.⁴⁶ Demak, ayni g'azalning vazni uch xil nomlanishi mumkin [5. 110].
- Bobur bunday holatlarda ikki xil tamoyilga tayanishni tavsiya etadi: "Har bahrdinkim, **kamroq zihof bila ul vazn hosil bo'lg'ay** bahrdin tutul'ay. To (Yo) har **bahrning solimdin ul vaznda bo'lsa** bahrdin tutul'ay" [5. 110].

Bu tamoyillar asosida yuqoridagi g'azalni tahlil qilsak, dastlabki variant – **hazaji musammami ashtar solim** to'g'ri ekanligi ma'lum bo'ladi. Zero unda faqat bitta zihof va furu' (shar-ashtar) mavjud shuningdek, baytda solim rukn (mafo'iyun) bor.

IV. Aruzda baytdagi har bir rukning o'z maxsus nomi bor. Ruknlarda yuz beradigan hodisalar: o'zgarishlar, takror kabiylarni an nomlash imkonini beradi.

Masalan:

Zihi husnung/ zuhuridin / tushub har kim/ga bir savdo,

Bu savdolar / bila kavmay/n bozori/da yuz g'avg'o, - baytning ikkala misrasida "savdo" so'zi takrorlangan. Biroq so'z misralarning aynan qaysi qismida takrorlanganligini aniq aytilmagan uchun ruknlar nomidan foydalanamiz.

1. Birinchi misranning birinchi rukni "**sadr**" deb nomlanadi.
2. Birinchi misranning oxirgi rukni "**aruz**" deb nomlanadi.
3. Ikkinchi misranning birinchi rukni "**ibtido**" deb nomlanadi.
4. Ikkinchi misranning oxirgi rukni "**zarb**" yoki "**ajuz**" deb nomlanadi.
5. O'rtadagi ruknlar "**hashv**" (agar misrada ikkita bo'lsa "**hashvayn**") deb nomlanadi.

Bayt musammami ya'ni sakkizlik shaklida bo'lsa (misrada to'rtta baytda sakkizta rukn ishtirok etsa), ruknlar nomlanishi quyidagicha bo'ladi:

Sadr	Hashv	Hashv	Aruz
Hashvayn			
Ibtido	Hashv	Hashv	Zarb, Ajuz

⁴⁶ Eslang: Muqtazab bahri **Ma'uvlotu mustafilun** ruknlaridan hosil bo'lgan Ma'uvlotuning matviy furu'i fo'ilotu, mustafiluning maqtu' furu'i esa, **ma'uvlu** bo'ladi (2-3-ilovadagi jadvalarga qarang). Demak, fo'ilotu **ma'uvlun** ruknlaridan hosil bo'lgan vazn muqtazabi matviyi maqtu'.

Murabba' (to'rtlik):

Sadr	Hashv	Aruz
Ibtido	Hashv	Zarb, Ajuz

Murabba' (to'rtlik):

Sadr	Aruz
Ibtido	Zarb, Ajuz

Demak **sadr**, **ibtido**, **aruz** va **zarb** asosiy ruknlar, hashvlar esa ikkinchi darajali ruknlardir.

Yuqoridagi baytni quyidagicha ruknlarga ajratamiz:

Zihi husnung	zuhuridin	tushub har kim-	-ga bir savdo
Sadr	Hashv	Hashv	Aruz
Hashvayn			
Ibtido	bila kavmay-Hashv	-n bozori-Hashv	-da yuz g'avg'o Zarb yoki ajuz

Demak baytda "**aruz**"dagi so'z "**ibtido**"da takrorlanmoqda.

Ruknlarning maxsus nomlari vazni aniq nomlashga yordam beradi. Masalan:

Qoshi yosin/mu deyin ko'zi qarosin/mu deyin,

Ko'ng'luma har/birining dar/du balosin/mu deyin.

– V – – / V V – – / V V – – / V V

Fo'ilotun fa'ilotun fa'ilotun fa'ilun

Fo'ilotun fa'ilotun fa'ilotun fa'ilun

Baytdagi sakkizta rukndan ikkitasi solim, to'rttasi maxbun, ikkitasi maxbuni mahzuf. Bu ruknlar qaysi ekanligini aniq ko'rsatish uchun ularning maxsus nomlaridan foydalaniladi. Ya'ni:

Ramali musammami sadru ibtido solim, hashvayn maxbun, aruz va **zarb** maxbuni mahzuf.

V. Rejaning dastlabki bandida muhokama etilgan masala, ya'ni hijolarning turlicha talaffuz etilishi va taqte' qilinishi bir tomondan vazni belgilashda muammolarni yuzaga keltirsa, ikkinchi tomondan, muayyan baytni turli vaznlarda o'qish, binobarin, shu yo'nalishda mahorat va san'at namoyish etish imkonini ham beradi. Rashiddin Vatvotning «Hadoyiq us-sehr fi daqoyiq ush-she'r» asarida ma'lumot berilishicha, Ahmad Manshury Samarqandiy bir muxtasar yaratgan bo'lib, uni Xurshidiy sharhlagan hamda «Kanz ul-g'aroyib»

(«Ajoyibotlar xazinası») deb nomlangan. Mazkur asardagi barcha bayt mutalavvin sanʼati asosida yozilgan boʻlib, uch vaznda oʻqish mumkin boʻlgan. Bobur bu haqda maʼlumot berib Husaynidan shunday iqtibos keltiradi: «Va dar on jo bayte ovarda, ki base donad vazni on metavonad xond. Ammo Rashid baytro nayovarda. Agar meyo avvale mebuvar, to mardumro tavahlumi gazaf nashavard» (Oʻsha yeti «Kanz ul-gʻaroyib» asarida – S.I.) bir bayt keltirganki uni istalgan vaznda oʻqish mumkin. Biroq Rashid (Rashiddin Vatvot – S.I) baytning oʻzini keltirmadi. Agar keltirsa, xalq (aruzga daxldor kishilar) vahimaga tushar edi.

Aruzga oid risolalarda vaznning nazariy asoslari bayon qilinib berilishi bilan birga mazkur ilmda sanʼat darajasiga koʻtarilgan istilohlar haqida ham soʻz boradi. Shunday istilohlardan biri **mutalavv** (talavvun, zubahravn, zulbuhur) boʻlib, u haqda «Funun ul-balogʻ» «Badoyiʼ us-sanoyiʼ» hamda Boburning «Muxtasar» asarlarida maʼlumotlar keltirilgan. «**Mutalavvun**» arabcha soʻz boʻlib, «rang barang», «turlanuvchi» maʼnolarini ifodalaydi. «**Zulbuhur**» esa arab tilida «bir necha bahr egasi» degan maʼnoni bildiradi. Istiloh sifatida u bu atamalar sheʼri bir necha vaznda oʻqish sanʼatini nazarda tutadi. Bunga bayt tarkibidagi hijolarni choʻziq yoki qisqa talaffuz etish hijolarni ajratib yoki qoʻshib oʻqish orqali erishiladi. Shuningdek, for tojik mumtoz shoirlari Saʼdiy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Sayido Nasafi, Abdurahmon Jomiy kabilarning baʼzi gʻazallari ikki bahr doirasida yozilgan boʻlib, bu usul «**zubahravn**» («ikki bahr egasi») deb atalgan.

Mutalavvun sanʼati haqida maʼlumot beruvchi asarlardan biri «Funun ul-balogʻ» boʻlib, muallif bu sanʼatga risolaning ilmi badiiyan bogʻliq qismida toʻxtalib oʻtgan. Unda aytilishicha, «bu aning boʻlurkim, sheʼre ayitlarkim, ikki vazn birla oʻqusa boʻlur». Muallif quyidagi baytni misol tariqasida keltiradi:

Yuzungni koʻrgali hargiz koʻngulda qolmadi hasrat,
Soʻzningni eshgali bori tanimda qolmadi mehnat.
Taroziyning aytilishicha, baytni **hazaji musammami solim** va **mujtassasi musammami maxbun** vaznlariga solib oʻqish mumkin.

Qiyoslab koʻring:
Mafoʻiylun mafoʻiylun mafoʻiylun mafoʻiylun – hazaji musammami solim;

V – – – / V – – – / V – – – / V – – –

Mafoʻiylun faʼilotun mafoʻiylun faʼilotun – mujtassasi musammami maxbun.

V – V – / V V – – / V – V – / V V – –

Demak har ikkala misradagi **-ni, -li, -da, -di** hijolarni choʻziq va qisqa talaffuz qilish orqali ikki xil vazn yaratilgan.

Bobur «Muxtasar»da mutalavvun sanʼatiga daxldor boʻlgan baytning voqeani eslab: «Aning istibʼodidin mutaajjib boʻlib bu baytni qildi»:

Qoshigʻa borgʻali koʻngul oʻziga kelmadi netay,
Yuzini koʻrgali koʻzum koʻziga ilmadi ul oy.

Har kimning istilohdin vuqufi boʻlsa bilgaykim necha vaznda oʻqilur» [5. 44], deb yozadi hamda shu baytni hazaj, ramal, rajaz, muvzone va mujtass bahrlariga oid yigirmadan ortiq vaznga misol tariqasida keltiradi.

Eʼtibor bersak, Boburning bayti Ahmad Taroziy baytga uslub jihatidan oʻxshash. Biroq Ahmad Taroziyning baytida qisqa talaffuz qilish mumkin boʻlmagan baytlar (undosh tovushini koʻchirish mumkin boʻlmagan yopiq boʻgʻinlar) miqdori oʻn oltita (misrada sakkizita). Boburning baytida esa bunday hijolarning miqdori sakkizita (misrada toʻrtita). Bunga proporsional tarzda Boburning baytida qisqa yoki choʻziq oʻqish mumkin boʻlgan hijolarning soni ikki barobar koʻp. Baytning «sadr»i boʻlgan «Qoshigʻa bor» ritmik boʻlagining dastlabki uchta hijosini qisqa yoki choʻziq talaffuz qilish mumkin. Shunga koʻra u «mafoʻiylun», «mafoʻiylun», «faʼilotun», «mustafʼilun» kabi ruknlarga moslashtirib oʻqilishi mumkin. Jumladan:

1. Hazaji musommami solim

Mafoʻiylun mafoʻiylun mafoʻiylun mafoʻiylun.

2. Hazaji musammami maqbuz.

Mafoʻiylun mafoʻiylun mafoʻiylun mafoʻiylun

3. Ramali musammami maxbun.

Faʼilotun faʼilotun faʼilotun faʼilotun

4. Ramali musammami solim.

Foʼilotun foʼilotun foʼilotun foʼilotun

5. Rajazi musammami solim.

Mustafʼilun mustafʼilun mustafʼilun mustafʼilun

6. Rajazi musammami matviy.

Mufʼiaʼilun mufʼiaʼilun mufʼiaʼilun mufʼiaʼilun

Aruzniy talaffuzning bu kabi o'ziga xosliklari urg'uning ahamiy haqida mulohaza yuritishga asos bo'lgan. Jumladan, eron olimi P. Xonlatiy, tojik aruzshunosi Bahrom Sirus, o'zbek olimasi D. Yusupova tadqiqotlarida buni kuzatishimiz mumkin.

Chumonchi, B. Sirus yozadi: "...dar rukni "faUlu" zadai asosiy boloi hijoi "U" qaror giriftast va kalimoti she'riy niz, ki az jihati ritm "faUlu" muvofiqat doda shudaand, boyad ba hamn sifat mol boshand. Tag'yir dodani joi zada dar yake az rukhoi aruziy, sabab vayroni ohangi manzuri nazari shoir megardad" ("faUlu" rukni asosiy urg'u "U" hijosi ustiga tushadi, she'riy jumla ham ritm jihatida "faUlu"ga moslashadi. Aruz ruknlarining bitronasida urg'uning o'zi o'zgartirish shoir nazarda tutgan ohangning buzilishiga olib keladi).⁴⁷

Avvalambor, ta'kidlash joizki, "fa'uvlu" ruknini "faUlu" tarzda yozish va tushunish ("v" tovushini "u"ning davomi sifatida) to'g'ri emas. Zero arab tilida "fa'uvlu" so'zi tarkibidagi ikkinchi va uchinchi unli tovushlar (harakalar) qiyamat jihatidan mutlaqo farq qilmaydi. Agar bu tarzda yondashilsa "mafo'iyulu" ruknini "mafolulu" ("mafoIllyu" tarzda yozib, urg'u uchinchi hijoga tushadi deb o'ylash mumkin. Bu xato bo'ladi. She'riy matnlarda ochiq bo'g'in cho'ziq hijo o'riniga kelgan bo'lsa, vazn talabiga ko'ra unli cho'ziq talaffuz qilish, ya'ni "all" (a yoki o), "vov" (u yoki v) hamda "uoy" (i, e yoxud y) harflari qo'shilgandek talaffuz etish kerak bo'ladi. Bu esa urg'u aynan shu hijoga tushgan kabi taassurot qoldiradi. Biroq bu hodisa ruknida istalgan cho'ziq bo'g'inda yuz berishi mumkin. "Fa'uvlu" ruknida asosida yozilgan (mutaqotib bahri) quyidagi misallarga e'tibor qaratib Ulnda ajratilgan bo'g'inlar ruknining ikkinchi hijolari:

Xudoyo musalam xudoliq sango,

Birav shahki da'bi gadoliq sango.

Xudovandi bemislu monand sen,

Xudovandlar'g'a xudovand sen.

Matnda urg'u aynan shu hijolarga tushgandek taassurot uyg'onadi. Biroq bu yolg'onchi taassurot. Buning sababi mazkur hijolar qisq bo'g'indan keyin joylashgan. Agar bu tarzda yondashsak, "shahki" so'zida imtilan urg'u bo'lmaydi, "xudovandlar'g'a" so'zida ikkita urg'u (aslida bu so'zda eng cho'ziq talaffuz qilinadigan unli so'nggi "d" tovushi) mavjud bo'ladi. Binobatin, "cho'ziq va qisqa hijo

talaffuzlashini "urg'uli va urg'usiz hijo" bilan almashtirish aruzda xatoga olib bo'lish mumkin.

Tadqiqotchi D. Yusupova mutalavvun hodisasiga tayanib aruz hodisasini kvalitativ vaznlar, ya'ni urg'uli vaznlar qatoriga qo'shish hodisasini ham o'rtaga tashlagan. "Yuqorida keltirilgan fikrlar mutalavvun san'atining urg'u bilan aloqador hodisa ekanini ko'rsatadi. Aruz bu hodisaning aruz ilmi bilan bog'liqligi nazarda tutilsa, aruz hodisasining ham urg'u asosidagi ta'limot ekani oydinlashadi. Chunki mutalavvun asosida yaratilgan bayt tarkibidagi hijolar urg'u asosida talaffuz qilinadi, bir necha vazn haqida fikr yuritish mumkin bo'ladi. [8]. Biroq bu bahsalar masala. Zero "urg'u" mohiyatan til birligidagi hodisadan bitning boshqalariga ko'ra kuchliroq talaffuz etilishini nazarda tutadi. Aruzda esa rukndagi cho'ziq hijolar miqdori birlan ortiq bo'lishi mumkin. Qolaversa, vaznning rang-barangligini yuzaga keltirgan omil urg'uli bo'g'in (cho'ziq hijo) emas, aksincha, qisqa hijolar miqdori.

Adabiyot va manbalar

1. Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз (Таржимон, шарҳ ва ишхлар муаллифи Д. Юсупова). – Т.: Тамaddon, 2014.
2. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-том. – Т.: Фан, 1998.
3. Атоуллох Хусайний. Бадойику - с - санойи (Форсчадан А. Рустамов таржимаси). - Т.: F.Tulom номидати адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
4. Ахмад Тарозий. Фулун ул-багоға // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002 й., 1-6 сонлар; 2003 й., 1-6 сонлар.
5. Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Хасанов). - Т.: Фан, 1971.
6. Болтабоев Х. Шарк мумтоз поэтикаси. Манба ва талқинлар. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
7. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X-XIX асрлар. - Тошкент: Ўзбекистон, 1993.
8. Юсупова Д. "Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг киёсий таҳлили". Филология фанлари доктори диссерт. автореферати. –Т., 2019.
9. Шамси Кайси Розӣ. Ал-Мўъҷам. - Душанбе: Адиб, 1991.
10. Ходжахмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т.: Фан, 2006.

⁴⁷ Bahrom Sirus. Aro'zi tojiki. – Dushanbe: Nashriyoti davlati Tojikiston, 1963. 276-bet

O'zini o'zi nazorat qilish uchun savol va topshiriqlar

1. Aruz ilimida "taqte'" atamasi qanday ma'nolarni ifodalaydi? "taqte'" bilimak" ahamiyati haqida tushuncha bering (qat'iy bo'lmog, parchalamog, tahlil, ruknlar, talaffuz va yozuv, taqte' haqida Navoiy va bobur fikrlari, bir bayt taqte'si).
2. Ahmad Taroziy, Alisher Navoiy va Boburning taqte' haqidagi fikrlarida qanday muhtarak va farqli jihatar borligini izohlang (ruknlariga bo'lish tamoyillari).
3. Baytdagi ruknlarning aruzdagi maxsus nomlarini misol asosida yozing (misralardagi birinchi, o'rtadagi va oxirgi ruknlarning maxsus nomlari, ularni nomlashning ahamiyati).
4. Ruknlarning har biriga nom berishning qanday ahamiyati bo'lgan (vazni nomlash, radd-qaytarish san'ati, baytdagi xatolikni aniqlash)?
5. "Mutalavvun", "zubahravn", "zulbuhur" tushunchalarini izohlang (hijolarni qisqa va cho'ziq talaffuz etish, bir necha vazn va bahrlar yaratish, Bobur fikr va ma'lumotlari).
6. "Muxtasar"da keltirilgan ushbu parchani izohlang: «Kanz ul g'aroyib» asarida bir bayt keltirganki uni istagan vaznda o'qish mumkin. Biroq Rashid (Rashiddiddin Vatrot – S.T.) baytning o'zini keltirmadi. Agar keltirsa, xalq (aruzga daxldor kishilar) vahimaga tushar edi". Sizningcha, nima uchun "vahimaga tushadi"?
7. "Muxtasar" kitobidan olingan ushbu baytda qanday xat borligini aniqlashga harakat qiling (hashv, ortiqcha hijo, teskari mazmun):
Ayirg'il meni jumla hamrohdin,
Yuzimni evurma mo sivo-l-lohdin. [5. 110]
8. Quyidagi baytlarni taqte' qiling:
Ishqing o'tig'a kuygoli keldim,
Oydek yuzungni ko'rgoli keldim.
Savdoyi ishqing tushdi boshing'a,
Sendin davosin so'rgoli keldim...

Isiq mazhabiga taqvi-yu toat chidayolmas,
Tasbi-u sano, zuhd-u ibodat chidayolmas.
Kim ko'rsa o'shal dilbari ra'noni bayakbor,
Betogat o'lub, aysli-u farog'at chidayolmas...

Boborahim Mashrai

Lab uyur takallung'a, zulfini parishon qil,
Qand qimmatin sindur, narxi anbar arzon qil.
Husn shohisen, jono, bu hazin gadolarg'a,
Ko'z uchi bila boqib, xayr ayla ehson qil...

Amiriy

Kuyma deb aylamadi hech kishi parvonag'a bahs,
Oqil ersang na qilusan meni devonag'a bahs.
Shisha sarshori mayi nob erur so'rma sabab,
La'lidin nash'a topar aylama paymonag'a bahs...

Yor munga g'ayri jalo aylamas,
Va'da qilib, anga vato aylamas.
Shun raqibiki adovat qilur,
Kofir erur, yodi xudo aylamas...

Nodira

Kulbann sari jononim kelmasmu ekin oyo,
Hayrida yomon holim, bilmasmu ekin oyo?
So'rmogga borur yorim oshiqdari ahvolin,
Deb ul meni ham oshiq, kelmasmu ekin oyo?...

Munis

Bizki bukun jahon aro kishvari faqr shohimiz,
Boshimiz uzra ohimiz shu lasidur kulohimiz.
Qasri rafi'imiz buzug kulbeyi ko'hnimiz bo'lub,
Go'shayi ajz-u maskanat tufrog'i taxt-u johimimiz...

Ogahiy

6-MAVZU:
TURKIY SHERIYATNING ASOSIY BAHRLARI: HAZAJ
(MAFO'YILUN), RAMAL (FOILOTLUN) VA RAJAZ
(MUSTAFILUN).

REJA:

1. Mafo'iylun aslning zihof va furu'lari.
2. Foilotun aslning zihof va furu'lari.
3. Mustaf'ilun aslning zihof va furu'lari.
4. Hazaj, ramal va rajaz bahrlarida yozilgan she'rlar tahlili.

Alisher Navoiy ta'kidlaganidek, aruz she'riy tizimida mavjud bo'lgan sakkizta asldan turkiy she'riyatda qo'llanadiganlari beshta. Bular: **fa'uvlun**, **mafo'iylun**, **fo'ilotun**, **mustaf'ilun** va **maf'uvlotu**.

Bulardan birinchisi ya'ni **fa'uvlun** asli **mutaqorib** bahrini hosil qilib, asosan masnaviy va masnaviy-dostonlarda qo'llanadi (bu ba'zi haqida keyingi darslarda alohida to'xtalamiz). **Maf'uvlotu** asli alohida bahrni hosil qilmaydi, balki **munsareh**, **muqtazab**, **sari** kabi murakkab bahrlarni hosil qilishda ishtirok etadi. Bu bahrlar ham turk she'riyatida nisbatan kam qo'llanadi. Demak yuqorida tilgan olingan asllar orasida bizning mumtoz she'riyatimizda eng ko'p qo'llanadiganlari uchta: **mafo'iylun**, **fo'ilotun**, **mustaf'ilun**.

Oldingi mavzularda guvoh bo'lganimizdek, bu uchala aruz juvzlarning tarkibiga ko'ra bir-biriga yaqin (Ahmad Taroziy ta'bir bilan aytganda "uxti" – opa-singil) bo'lib, ikki sababi xaff va bir vatadi majmu'dan tashkil topgan. Biroq ularning tartibiga ko'ra bir-biridan farqlanadi:

- **mafo'iylun** – vatadi majmu', sababi xaff, sababi xaff;
 - **fo'ilotun** – sababi xaff, vatadi majmu', sababi xaff;
 - **mustaf'ilun** – sababi xaff, sababi xaff, vatadi majmu'.
- Shu tufayli ushbu ruknlardan hosil bo'luvchi bahrlar – hazaj, ramal va rajaz aruz ilmining ilk davrlaridanoq, bitta doiraga – "Doiray mujtaliba" (jalb etuvchi doira)ga kiritilgan.

1. Hazaj bahri **mafo'iylun** ruknining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Mazkur ruknning solim shaklidan tashqari 11 ta zihof hamda 1 ta furu'i mavjud.

№	Zihof	Furu'	Rukn, paradigma	№	zihof	Furu'	Rukn, paradigma
1	Zalal	Azall	fo' ~	7	Xarb	Axrab	Maf'uvlu –
2	Ajabb	Majbub	Fa'ul v –	8	Xarn	Axram	Maf'uvlu –
3	Xatm	Ahtam	Fa'uvl v ~	9	Qabz	Maqbuz	Mafo'ylun v –
4	Hazf	Manzuf	Fa'uvlun v –	10	Kaif	Makuf	Mafo'ylun v –

Maqsur	Mafo'iyul v – ~	11	Tasbiq'	Musabbag'	Mafo'iyulun v – ~
Ashar	Fo'ilotun v –	12	Axrami	majbub	fa' –

Izoh: 2-ilovadagi jadval asosida har bir furu'ning hosil bo'lishini ko'rsatib berilgan.

Buydagi ruknlar soniga ko'ra vazn murabba' (to'rtta rukn), murabba' (oltita rukn) va musammam (sakkizta rukn) bo'lishi mumkin. Quyida hazaj bahrida yozilgan baytlarni taqte' qilib vaznini aniqlashga harakat qilamiz:

1. Takalluf har / necha suvat/ta bo'lsa, an/di-n ortugsen,
v - - - v - - - v - - - v - - -
Seni jon der/la-r, ammo be/takalluf jon/di-n ortugsen.
v - - - v - - - v - - - v - - -
Mafo'iylun mafo'iylun mafo'iylun mafo'iylun
Hazaji musammami solimul arkon (barcha ruknlari solim).
Qaro zulfing/ firoqinda /parishon ro'z-gorim bor,
v - - - v - - - v - - - v - - -
Yuzungning ish/tiyoginda /ne sabru ne/ qarorim bor.
v - - - v - - - v - - - v - - -
Mafo'iylun mafo'iylun mafo'iylun mafo'iylun
Hazaji musammami aruz va zarb musabbag'.
- Izoh: Bu bayt vaznining to'liq nomi "Hazaji musammami sadru lailo, hashvayn solim, aruz va zarb musabbag'" bo'lishi lozim. Biroq quyida baytdagi ruknlardan sadr, ibtido, hashv'lar to'liq ya'ni solim bo'lib, faqat aruz va zarb o'zgargan bo'lsa, solim ruknlarni aynaslik ham mumkin.
3. Qading sarvi/ xitromon/, xading mohi/ dilafro'z,
v - - - v - - - v - - - v - - -
Yisoling jon/g'a orom, /g'arni hajring/ jahonso'z.
v - - - v - - - v - - - v - - -
Mafo'iylun mafo'iyul mafo'iyul mafo'iyul
Hazaji musammami bir rukn solim bir rukn maqsur.
Ko'zingdek bor/mu nargis/, yuzungdek bor/mu gulshan,
v - - - v - - - v - - - v - - -
Engingdek bor/mu nasrin/, qadingdek bor/mu savsan.
v - - - v - - - v - - - v - - -
Mafo'iylun fa'uvlun mafo'iylun fa'uvlun
Hazaji musammami bir rukn solim bir rukn mahzuf.

Keyingi baytlarning paradigmasini aniqlab taqte' qiling

5. Mening g'amim bilmaysen, sening bila netgumdur, Jafoni kam qilmaysen, boshim olib ketgumdur.
Mafo'ilon maf'uvlun mafo'ilon maf'uvlun
Hazaji musammami bir rukn maqbuz, bir rukn axram.
Kel ey nigorim manga nazar qil,
Tarahun aylab beri guzar qil.
Mafo'ilon fa' mafo'ilon fa'.
6. **Hazaji musammami bir rukn maqbuz, bir rukn axram.**
7. Kam bo'lg'ay bir sendek olamda pariro'ye,
Bedarde, bemehre, berahme jafajo'ye.
Maf'uvlun maf'uvlun maf'uvlu mafo'iyun.
Hazaji musammami axrami axrabi aruz va zarb solim.
O'tar meni hayrat gar aning husnig'a ko'z solsam,
Maf'uvlu mafo'iyu mafo'iyu mafo'iyun.
Hazaji musammami axrabi makfuf, aruz va zarb solim.
Sensan sevarim xoh inan xoh inanno,
Qondur jigatim xoh inan xoh inanno.
Maf'uvlu mafo'iyu mafo'iyu fa'uvlun.
Hazaji musammami axrabi makfuf, mahzuz.

Ramal bahri fo'ilotun asl ruknining takrorlanishidan hosil bo'ladigan mavjud

№ zihof	Furu'	Rukn, paradigma	№	Zihof	Furu'	Rukn, paradigma
1 Jaf	Maifu'	fa' -	9	Shakl	Mashkul	Rukn, paradigma
2 Rab'	Marbu'	Fa'ul v -	10	Tasbiq'	Musabbag'	Fo'iliyyon -
3 Batar	Abtar	Fa'lan -	11	Maifu'	musabbag'	Fo' -
4 Hazf	Mahzur	Fo'ilon - v -	12	Maxbuni musabbag'	Fo'iliyyon v	
5 Qasr	Magzur	Fo'ilon - v -	13	Abtari musabbag'	Fa'lon -	
6 Tash'is	Musha'as	Maf'uvlun - - -	14	Maxbuni mahzur	Fa'ilon v v	
7 Xabn	Maxbun	Fa'ilotun v v -	15	Maxbuni magzur	Fa'lon v v	
8 Kaff	Makfuf	Fo'ilotu - v - v				

Izoh: 2-ilovadagi jadval asosida har bir furu'ning hosil bo'lishini kuzatib.

Baytdagi ruknlar soniga ko'ra vazn murabba' (to'rtta rukn) musaddas (oltita rukn) va musammam (sakkizita rukn) bo'lishi mumkin. Quyida hazaj bahrida yozilgan baytlarni taqte' qilib vaznini aniqlashni harakat qilamiz:

1. Ey jalolu/rahmatingdin/gar zalilu/gar muazzaz,
- v - - - v - - - v - - - v - -

2. Saffay'i kav'nayn o'lib o'ning tirozi/din mutarraz.
- v - - - v - - - v - - - v - -
Fo'ilotun fo'ilotun fo'ilotun fo'ilotun
Ramali musammami solimul arkon.
Qaysi bir o/zori-n-aytay/ jonina ag'yorning,
- v - - - v - - - v - - - v - -

Qaysi bir og'ritqanin ko'nglimni dey dil/dorning.

Fo'ilotun fo'ilotun fo'ilotun fo'ilotun

Ramali musammami aruz va zarb mahzuz.

Vahki ul oy hasrati dardu dog'i furga'ti,
Ham erur jonimg'a o't, ham hayotim ofati.
Fo'ilotun fo'ilon fo'ilotun fo'ilon

Ramali musammami bir rukn solim, bir rukn mahzuz.

Lolaning g'unchasidek bag'rim o'libtur to'la qon,
Vahki, el g'ofili kuydardi meni dog'i nihon.
Fo'ilotun fa'ilotun fa'ilotun fa'ilon

Ramali musammami maxbuni, maxbuni magzur.

Yetti jon og'zimakim, chiqmas uyidin ul hur,
"Chiqmag'an jong'a umid" usbu masaldur mashhur.
Fo'ilotun fa'ilotun fa'ilotun fa'ilon

Ramali musammami maxbuni, aruz va zarb abtari

musabbag'.

6. Gam cherigi behaddur, chorasi budur Bobur,
Bodani ko'mak keltur, jomini himoyat tut.
Fo'ilotu maf'uvlun fo'ilotu maf'uvlun

Ramali musammami bir rukn makfuf, bir rukn musha'as.

Rajaz bahri mustaf'ilon asl ruknining takrorlanishidan hosil bo'ladigan mavjud.

№ zihof	Furu'	Rukn, paradigma	№	Zihof	Furu'	Rukn, paradigma
1 Jaf	Maifu'	fa' -	9	Tarfil	Mustaf'ilotun	
2 Rab'	Marbu'	Fa'ul v -	10	Matviyi muzoll	Mufa'ilon - v v ~	
3 Batar	Abtar	Fa'lan -	11	Maxbuni muzoll	Mufa'ilon v - v ~	
4 Hazf	Mahzur	Fa'lon - - -	12	Maxbuni mahzur	Fa'ul v -	
5 Qasr	Magzur	Fo'ilon - v -	13	Maxbuni mura'fal	Mufa'ilotun v - v -	
6 Tash'is	Musha'as	Fa'lon - v v -	14	Matviyi mura'fal	Mufa'ilotun - v v -	
7 Xabn	Maxbun	Fa'lotun v v -				
8 Kaff	Makfuf	Fo'ilotu - v - v				

Izoh: 2-ilovadagi jadval asosida har bir furu'ning hosil bo'lishini kuzatib.

Baytdagi ruknlar soniga ko'ra vazn murabba' (to'rtta musaddas (olita rukn) va musammam (sakizita rukn) bo'lishi mumkin. Quyida rajaz bahrida yozilgan baytlarni taqte' qilib vaznini aniqlash harakat qilamiz:

1. Soqiy etur/ ishrat chog'i /afsurda bo' l/ma may bila,
 - - V - - - V - - - V - - - V -
 O'tek chag'ir/ keltur dag'iy/ subhat tutash/tur nay bila.
 - - V - - - V - - - V - - - V -
 Mustaf' ilun mustaf' ilun mustaf' ilun mustaf' ilun
Rajazi musammami solim.
2. Kel ey pariy /ruxsorkim /haddin itib/tur ishtitoyq,
 - - V - - - V - - - V - - - V -
 Gar vashlingga/ yetkurtmasang/ o'lturgusi/dur bu firoq.
 - - V - - - V - - - V - - - V -
 Mustaf' ilun mustaf' ilun mustaf' ilun mustaf' ilon
Rajazi musammami muzoll.
3. Onsiz bu jomni ne qilay, jonsiz jahonni ne qilay,
 jonsiz jahonni ne qilay, onsiz bu jomni ne qilay.
 Mustaf' ilun mafo' ilun mustaf' ilun mafo' ilun
Rajazi musammami solimu maxbun.
4. Kelursa yuz baloni o' shal bevafo manga,
 Kelsun agar yuzummi evursan balo manga.
 Mustaf' ilun mafo' ilu mustaf' ilun fa' ul
Rajazi musammami solimi mashkuli maxbuni axazz.
5. Holimni sanga aytib hajr o' tig'a o' rtandim,
 Ey yor yamon qildim har neki dedim tondim.
 Mustaf' ilu maf' uvlun mustaf' ilu maf' uvlun
Rajazi musammami makfufi maqtu'.
6. Yetishsa bo' lmas vaslig'a firoqdin afgotmen,
 Agar tiriklik budur bu umdin bezotmen.
 Mafo' ilun mustaf' ilun mafo' ilun mustaf' ilun
Rajazi musammami maxbuni solim.

Bu dardima chora netay chu yor dardimni bilur,
 Ishingga ne fikr etay chu yor fikrimni qitur.
 Mafo' ilun mufta' ilun mafo' ilun mufta' ilun
Rajazi musammami bir rukn maxbun, bir rukn matviy.

Javru jafoni qo' y, dag'i bizga vafo qil, ey nigot,
 Luftu karom qilib bu darding'a davo qil, ey nigot.
 Mufta' ilun mafo' ilun mufta' ilun mafo' ilon
Rajazi musammami matviyi maxbuni muzoll.

Adabiyot va manbalar

1. Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик, 1-том. – Т.: Фан, 1987.
2. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-том. – Т.: Фан, 1998.
3. Ахмад Тарозий. Фунун ул-балота // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002 й., 1-6 сонлар; 2003 й., 1-6 сонлар.
4. Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Хасанов). - Т.: Фан, 1971.
5. Широжидinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. – Т.: Tamaddun, 2018. 366-387-betlar.
6. Tohirov S. O'zbek she'riyatida aruz. – Sam.: SamDU nashri, 2010. – B. 66.
7. Yusupova D. Aruz alifbosi. – Toshkent: Akademnashr, 2015.
8. Хожиахмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т.: Фан, 2006.
9. Хожиахмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т.: Шарк, 1998.

O'zini o'zi nazorat qilish uchun savol va topshiriqlar

1. "Mafo'iyun", "Fo'lotun" va "Mustaf'ilun" asrlarining harflar va juzvlar tarkibini tushuntirib bering (yetti harf, harakati va sokin, uchta juzv, juzvlar tarkibi, ikki xil tarkib).
2. Ahmad Taroziyning "qarindosh" ruknlar haqidagi fikrlarini izohlang ("uxti", bir xil juzvlar, bahrlarning hosil bo'lishi, yangilish fikrlar).
3. 2-3-illovalardagi jadvallar asosida "fa'ul", "fo'llun" va "maf'uvlun" o'zgarigan ruknlarining hosil bo'lishini uchala asl misolida tushuntirib bering (mafo'iyunning majbub, ashtar, va axtram furu'lari; fo'lotunning marbu', mahzuf va musha'as furu'lari; mustaf'ilunning maxbuni axazz, matvu' va maqtu' furu'lari).

4. A.Hojjahmedovning “Navoiy aruzi nafosati” kitobining ilov qismidagi ko‘rsatkichlar asosida “Xazoyin ul-maoniyy”da harflaral ramal va rajaz bahrlarining qaysi shakllari qo‘llanganligini ro‘yxat shaklida tuzing.

5. Ushbu jadvallarni to‘ldiring (“Javob” ustunining birinchi satrini bo‘lganidek o‘zaro mos keladigan afo‘iyl, paradigm va misolning raqam va harflarini bir qator qilib yozing):

Afo‘iylar	Paradigma	Misol	Javob
1 FA’	A v –	1 Xunor	1 B 2
2 FO’	B –	2 May	
3 FAUL	D ~	3 Samandar	
4 FAUVL	E v –	4 Xabardor	
5 FAUVLUN	F – v –	5 Go‘zal	
6 FAUVLON	G v ~	6 Rind	
7 FOILUN	H v – ~	7 Qanchalar	
8 MAF‘UVLU	I – – –	8 Xayolimdan	
9 MAF‘UVLUN	J v – v –	9 G‘urbatda	
10 MAFO‘IYLUN	K v – – –	10 Qalbmndan	
11 MAFO‘IYLU	L – – v	11 Saxovating	
12 MAFO‘IYLUN	M v – – ~	12 Bo‘lib hamdard	
13 MAFO‘IYLON	N v – – v	13 Saxovatda	

Afo‘iylar	Paradigma	Misol	Javob
1 FA‘LON	A v –	1 Hamdard	1 B 1
2 FA‘LAN	B – ~	2 Shabnam	
3 FAUL	D – –	3 Sarbaland	
4 FAUVL	E v ~	4 Xunor	
5 FAILUN	F – v –	5 Go‘zal	
6 FAILON	G – v ~	6 Darbadar	
7 FOILUN	H v v –	7 Ko‘imaganlar	
8 FOILON	I v v ~	8 Tilagim	
9 FA‘ILOTON	J – v – –	9 Xaridor	
10 FO‘ILOTON	K – v – ~	10 Bashariyyat	
11 FO‘ILOTU	L v v – –	11 Tilagimni	
12 FA‘ILOTU	M v v – v	12 Bilmaganda	
13 FO‘ILIYYON	N – v – v	13 Bo‘ldi hamdard	

6. Quyidagi baytlarning paradigma va afoyillarini topib vaznning ilov nomini aniqlang:

Zilhe husnning zuhuridin tushub har kimga bir savdo.
Bu savdolar bila kavmayn bozorida yuz g‘avg‘o. [G‘.S. 2]⁴⁸

Ey saflayi ruxsoring azal xatidin insho,
Debochayi husnunga abad nuqtasi tug‘ro. [G‘.S. 3]

Iloho, podshoho, kirdigoro,
Sanga ochug‘ nihonu oshkoro. [G‘.S. 5]

Ey nubuvvat xaylig‘a xotam bani Odam aro,
Gar alar xotam, sen ul otkim bo‘lur xotam aro. [G‘.S. 6]

Davr el sog‘arini qildi mayi nob to‘lo,
Juz mening eski safolinniki, xunob to‘lo. [G‘.S. 32]

Bo‘lsa ikimizning yuzi aksi suda paydo,
Ul suv ne taraf borsa, ochilg‘ay guli ra‘no. [G‘.S. 35]

May birila yuzung tim-tim ahmarmu ekin oyo,
Yo shu‘la aro bir-bir ahgarmu ekin oyo? [G‘.S. 36]

Mahvasho, sarvgado, lolaruxo, siymtano,
Chorakim, qolmadi sabrim g‘ami hajringda yano. [G‘.S. 39]

Subhi davlat yuzung, ey tavsani gardun sanga ashab,
Boshing ustidagi dur o‘ylaki, tong boshida kavkab.
[G‘.S. 46]

⁴⁸ “G‘ aroyib us-sig‘ar” devoni, 2-g‘ azal.

7-MAVZU:

MASNAVIY VAZNLARI VA VARIATSIYALARI

REJA:

1. Turkiy adabiyotda masnaviyar va ularning vazn tarkibi.
2. Xamsanavislilikning asosiy vaznlari.
3. Vazn variatsiyalari haqida umumiy tushuncha.
4. Navoiy "Xamsa" sida vazn variatsiyalari.

"Masnaviy" so'zi arabcha "ikki" sanog sonini bildiruvchi "ism" so'zidan yasalgan bo'lib iktilik ma'nosini ifodalaydi. Sharq mumto she'riyatida har juft misra o'zaro butunlikni hosil qiluvchi, ya'ni qo'fiyalanuvchi she'riy shakl masnaviy deb nomlanadi. O'rta asrlarda yirik hajmli dostonlarga nisbatan ham, iktilik shaklida yozilgan kichikroq hajmdagi she'rlarga nisbatan ham masnaviy atamasini qo'llash odatiy hol edi. Hozirgi adabiyotshunoslikda esa bu atama ikki xil ma'noda ya'ni janr va she'riy shakl ma'nosida qo'llanadi.

1. Mavzu jihatdan rang-barang bo'lib, iktilik shaklida yozilgan dostonlarga nisbatan masnaviy atamasi **she'riy shakl** ma'nosida qo'llanadi. Masalan: "Lison ut-tayr"ning janri doston, shakli esa masnaviydir.

2. Lirik asarlar majmuasi, xususan, devonlar tarkibiga kiritilgan va iktilik shaklida yozilgan lirik she'rlarga nisbatan masnaviy **janr** nomi sifatida qo'llanadi.

Masnaviyning muhim jihataridan biri vazn bo'lib, bu borada o'rta asrlarda ham, keyingi davr, xususan, hozirgi adabiyotshunoslikda ham ko'plab fikr-mulohazalar aytilgan. Aruzshunoslikka oid yaratilgan devarlari barcha asarlarda masnaviyarga xos bo'lgan vaznlar va bu boradagi an'analarda masnaviyarga xos bo'lgan vaznlar va bu "Funun ul-balog'a", "Mezon ul-avzon", "Muxtasar" kabi turkiy tilidagi manbalardan bu masalaga oid ma'lumotlar olish mumkin. Jumladan, Bobur "Muxtasar"da yozadi:

"Bilimak kerakkim, aksar masnaviyning iyrodi qisasu hikoyat... bayonida voqe' bo'lurkim, qasida va g'azal amsolig'ga gunjo'yish ul yo'qtur, bu jihardindurkim necha maxsus vaznda-o'q' masnaviy ayibuturlar. Ul jumladin besh vazni mashhurdurkim "Xamsa"lar ul avzondadur. Yana bir vazn agarchi "Xamsa"da yo'qtur fil jumla shuhrati bor. "Mantiq-ut tayr" va "Masnaviy" bu ikki kitobning qoyili azizlarning aksar masnaviyarlari bu vaznda voqe' bo'lubuturlar. Yana bir vazndurkim, agarchi shuhrati kamdur

lati ko'yl latif vazndur. Mavlono Abdurahmon Jomiy "Sabha"si ul vazndur" [5. 118].

Masnaviynavislilikda qo'llanuvchi vaznlar jami to'qqizta bo'lib, ular Amir Xusrav Dehlaviyning "No'h spehr" dostonida o'z ifodasini topgan. Har bir spehr (falak) alohida vaznda yozilgan. Mazkur to'qqiz vazndan ettitasi Abdurahmon Jomiyning "Haft avrang" dostonlar turkumida qo'llangan:

1. Sari'i musaddasi matviyi maksuf.

Muftra ilun muftra ilun fo' ilun

- v v - - v v - - v -

Sadr, ibtido matviy, hashv matviy, aruz va zarb matviyi maksuf.

Nizomiyning "Maxzan ul-asror" dostoni tufayli bu vazn xamsanavislilikdagi dastlabki doston vazni sifatida qat'iy maqomga ega bo'ldi. "Matla' ul-anvor" (Amir Xusrav), "Tuhfat ul-Ahror" (Jomiy) va "Hayrat ul-abror" (Navoiy) dostonlari ham shu vaznda. Turkiy adabiyotda yaratilgan mashhur dostonlardan Mavlono Haydar Xorazmiyning "Maxzan ul-asror" hamda Durbekning "Yusuf va Zulayho"si shu vaznda yaratilgandir.

Mazkur vazn falsafy-didaktik mavzularni ifodalash uchun qulay deb hisoblanadi.

2. Hazaji musaddasi mahzuf (magsur).

Mafo' iylun mafo' iylun fa' uvlun (mafo' iyl)

v - - - v - - - v - -

Sadr, ibtido solim, hashv solim, aruz va zarb mahzuf (magsur).

Nizomiyning "Xusrav va Shirin" dostoni tufayli shuhrat qozongan bu vazn "Xamsa"lardagi ikkinchi dostonlarga xos bo'lib, unda ishqiy-moruzasht suje'tlar bayon etiladi. Amir Xusrav Dehlaviyning "Shirin va Xusrav", Jomiyning "Yusuf va Zulayho", Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonlari ham shu vaznda yozilgan. Mazkur vazn turkiy adabiyotda keng iste'molda bo'lgan. Jumladan, Xorazmiy "Muhabbatnoma"si va uning nazirlari, Sayfi Saroyning "Suhayl va Guldursun", Haydar Xorazmiyning "Gul va Navro'z" dostonlari buning yorqin misollaridir.

3. Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf (magsur).

Mafo' uvlun mafo' ilun fa' uvlun (mafo' iyl).

- - v v - - v - -

Sadr, ibtido axrab, hashv maqbuz, aruz va zarb mahzuf.

Xamsalarning uchinchi dostonlari shu vaznda bo'lib, ko'proq ishqiy-erotic, dard va mahzun ohanglarni ifodalashga mo'ljallangan.

Nizomiy, Amir Xusrav, Jomiy va Alisher Navoiyning Layli va Majnun haqidagi dostonlari, Hoju Kimmoniyning "Gavharnoma"si shu vaznida yozilgan.

4. Xaffi musaddasi maxbuni abtar.

Fo'ilotun mafo'ilon fa'lan

- v - - v - - v - - -

Sadr, ibtido solim, hashv maxbun, aruz va zarb abtar.

Ta'kidlash lozimki, ushbu vaznda yozilgan masnaviylarda so'ngi rukn turli shaklda aralash qo'llanadi. Shunga ko'ra vazn nomi ham farqlanadi. Jumladan:

fa'lan - abtar;

- -

fa'lon - abtari musabbag';

fa'ilon - maxbuni mahzuf;

fa'ilon - maxbuni maqsur.

v v -

v v ~

Bu vaznda yozilgan ilk masnaviylerden biri mashhur so'fiy shoir Sanoyining "Hadikat ul-haqoyiq" dostonidir.

In kitobe /ki guftam /dar pand,

- v - - v - - v - - ~

Chun ruxi hu'r dilbaru /diband.

- v - - v - - v - - ~

Fo'ilotun mafo'ilon fa'lon

Falsafiy-tasavvufiy pandnoma ruhida bu doston Nizomiyning "Maxzan ul-asror" dostoniga ilhom bag'ishlagan deb aytiladi. Biroq bu vaznda Nizomiy o'zining to'rtinchi dostoni "Haft paykar"ni yaratdi. Shundan boshlab, Bahrom haqidagi ishqiy-sarguzasht dostonlar shu vaznda yoziladigan bo'ldi. Xususan, "Hasht bihisht" (Amir Xusrav) "Sab'ayi sayyor" (Navoiy), "Haft avrang" (Ashraf) vahokazo Abdurahmon Jomiy esa Sanoiy izidan borib, bu vaznda yana bir falsafiy-didaktik dostoni "Silsilat uz-zahab"ni yaratdi.

5. Mutagoribi musammami mahzuf (maqsur).

Fa'uvlun fa'uvlun fa'uvlun fa'ul (fa'uvl)

v - - - v - - - v - - - v -

Sadr, ibtido, hashvayn solim, aruz va zarb mahzuf (maqsur).

Bu vazn Firdavsiyning "Shohnoma" asari tufayli mashhur bo'lib, keyinchalik, Nizomiyning "Iskandarnoma" dostonidan boshlab "Xamsa"lardagi beshinchi doston vazni maqomiga ega bo'ldi. Amir Xusravning "Oinai Iskandariy", Jomiyning "Xiradnomai Iskandariy", Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonlari ham shu vaznda yaratilgan.

Mazkur vazn jangnoma dostonlarga xos deb qaraladi. Biroq didaktik ruhida qator asarlar ham shu vaznda yaratilgan. Xususan, turkiy adabiyotidagi ilk dostonlar - "Qutadg'u bilig" (Yusuf Xos Hojib) va "Ibtid ul-haqoyiq" (Ahmad Yugnakiy), Sa'diyning mashhur asari "Guliston" shular jumlasidan.

6. Ramali musaddasi mahzuf (maqsur).

Fo'ilotun fo'ilotun fo'ilon (fo'ilon)

- v - - - v - - - v - - (- v ~)

Sadr, ibtido, hashv solim, aruz va zarb mahzuf (maqsur).

Xamsalarning tarkibiga kirmaydigan bu vazn ko'proq tasavvufiy dostonlarda qo'llanadi. Uning shuhrat qozonishi Fariddin Attorning dostonlarida qo'llanadi. Uning shuhrat qozonishi Fariddin Attorning "Mantiq ut-tayr" hamda Jaloliddin Rumiyning "Masnaviyi ma'naviy" dostonlari bilan bog'liq. Alisher Navoiy ham o'zining shu ruhda yozilgan "Lison-ut-tayr" dostonini mazkur vaznda yaratdi. Jomiy esa bu vazni "Salomon va Absol" dostonida qo'lladi.

7. Ramali musaddasi maxbuni abtar.

Fo'ilotun fa'ilotun fa'lan (fa'lon, fa'ilon, fa'ilon).

- v - - v - - v - - -

Sadr, ibtido solim, hashv maxbun, aruz va zarb abtar (abtari musabbag', maxbuni mahzuf, maxbuni mahzuf).

Yuqorida to'rtinchi vaznda bo'lgani kabi bu vaznda ham so'ngi ruknlar (aruz va zarb) turli zihof va furu'larda qo'llanishi mumkin. Hozirning qayd etishicha bu vazn "g'oyat latif" bo'lsa-da, masnaviyalarda ko'p qo'llanmaydi. Xusrav Dehaviyning "No'h spehr" dostonidagi bir fasl (spehr) hamda Jomiyning "Sabhat ul-abror" dostoni shu vaznda yozilgan.

III. O'zbek muntaz adabiyotidagi dastlabki doston Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig"i bo'lib unda to'rt xil vazn qo'llangan:

1. Mutagoribi musammami sadru ibtido, hashvayn solim, aruz va zarb mahzuf:

O'kush o'gdi birila tuman ming sano,

v - - - v - - - v - - - v -

O'g'an bir bayatga, angar yo'q fano.

v - - - v - - - v - - - v -

fa'uvlun fa'uvlun fa'uvlun fa'ul

2. Mutagoribi musammami sadru ibtido, hashvayn solim, aruz va zarb maqsur:

Ko'shish tut yigilik kechar senda terk,

v - - - v - - - v - - - v ~

Qachar bu tiriklik necha tutsa berk.

v - - v - - v - - v ~
fa`uvlun fa`uvlun fa`uvlun fa`uvl

3. Mutagoribi musammami sadru ibtido, hashvayn, aruz va zarb solim:

Turayi barayi ajunug' kezayi.

v - - v - - v - - v - -

Vafolig' kim erkin ajunda tilayi.

v - - v - - v - - v - -

fa`uvlun fa`uvlun fa`uvlun fa`uvlun

4. Mutagoribi musammami sadru ibtido, hashvayn, solim aruz va zarb musabbag':

Bu kun ko'rsa erdi bu o'ngdi to'ru xalq,

v - - v - - v - - v - -

Ular qo'zmish ersa sevuuchlug bo'layi

v - - v - - v - - v - -

Izoh: birinchi misra berilgan vaznda (fa`uvlun fa`uvlun fa`uvlun fa`uvlun) yozilgan.

"Qutadg'u bilig'dan keyinroq yaratilgan Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" dostonida ikki xil vazn ya`ni yuqoridagi 1- va 2- vazn qo'llangan:

1. Ilahiy o'kush hamd ayuman sango,
Saning rahmatiningdin umarman o'ngo

v - - v - - v - - v - -

2. Ayo molg'a suq er yaqin bil bu mol,
Bu kun qadg'u saqinch yarin yuk vubol

v - - v - - v - - v - -

Xorazmiy "Muhabbatnoma"si va uning barcha nazirali **hazaji musaddasi maqsur** (5) va **hazaji musaddasi mahzuf** (6) vaznida yozilgan:

5. Kel ey sogiy keturgil bodayi nob,
Kula o'ynoyu ichsunlar bu as'hob.

v - - v - - v - - v - -

6. Saburdin yaxshi yo'qtur pesha qilsam,
Bu yo'lda sabr yo'q andesha qilsam.

v - - v - - v - - v - -

Mafo`iylun mafo`iylun fa`uvlun.

Durbekning "Yusuf va Zulayho" dostoni sari'i musaddasi matviyi **maqsuf** (7) hamda **sari'i musaddasi matviyi mavquf** (8) vaznlarida yozilgan:

7. Nasr edi, bu qissa dag'iy porsii,
Erdi anga jon ko'zi nazzorasi.

- v v - - v v - - v -

Mufta`ilun mufta`ilun fo`ilon

8. Bor edi ko'ngulda burundin bu azm,
Turki tili birlam qilsam bu nazm.

- v v - - v v - - v ~

Mufta`ilun mufta`ilun fo`ilon

Turkiy adabiyotga xamsanavislik an'anasining kirib kelguniga qadar dostonchilikda mazkur sakkiz vazn yoxud to'rt vaznning sakkiz varianti mavjud edi:

1. Mutagoribi musammami mahzuf (maqsur).

2. Mutagoribi musammami solim (musabbag').

3. Hazaji musaddasi mahzuf (maqsur).

4. Sari'i musaddasi matviyi mavquf (matviyi maqsuf).

Vazn variatsiyasi tushunchasi haqida. Variatsiya variantlanish, ya'ni bir-biriga o'xshash hodisalarning yonma-yon kelishi yoxud omuvyan hodisaning kichik, juz'iy o'zgarishga uchrashi kabi ma'nolarni anglatadi. Variatsiya adabiyotshunoslik ilmi doirasidagi ko'plab adabiy hodisalarda (jumladan, folklorda) mavjud ekanligi sir emas. She'riy vaznlar, shu jumladan, aruz vaznlar tizimida variatsiya deganda omuvyan asar doirasida u yoki bu vaznning kichik o'zgarishlarga uchrashi tushuniladi. Buning asosiy sabablaridan biri shundaki, aruz tizimining nazariy qonuniyatlari arab olimlari (xususan, Xalil ibn Ahmad) tomonidan arab tili morfologiyasi (sarf) asosida ishlab chiqilgan bo'lib, unda so'zlarning tovuash tarkibidan ko'ra harflar miqdori va sifatii (harakatli yoki sokin) ahamiyatli sanaladi. Misol uchun o'zbek tilida "zar" va "zor" so'zlari vazn nuqtai nazaridan teng (CVVC) bo'lsa, aruz nuqsoniga ko'ra esa "zar" – 2 harfli, "zor" esa 3 harfli so'z sanaladi.

Yoxud:

Ul parivash hajridinkin, yig'ladim devonavor,

Kimsa bormukim, anga ko'riganda kulg'u kelmadi, - baytidagi misralarning oxirgi bo'g'inlari: "vor" ota cho'ziq (3 harfli), "di" esa cho'ziq (2 harfli) hijodir. Talaffuzda bunday farq deyarli sezilmasa-da, vaznning nomida tafovut yuzaga keladi. Birinchi misra *ramali musammami maqsur* vaznida bo'lsa, ikkinchi misra *ramali musammami*

mahzuf vaznidadir. Bunday kichik tafovutlar vazndagi xatolik sifatida emas, vazn variantlari yoki variatsiyalari sifatida qaratiladi. Bu haqda Bobur "Muxtasar"da shunday yozadi: "Bilmak kerakkim, mahzuf bila maqsumi, solim bila musabbag'ni va maxbun bila maxbuni musabbag'ni va solim bila muzoll va maxbun bila maxbuni muzollni va majbub bila axtami azallni va axtami majbub bila axtami azallni va abtar bila abtari musabbag'ni va maxbuni mahzun bila maxbuni maqsumu abtari mahzunni aruz va zarbda jam' qilsa bo'lar. Bu shart bilakim, boyi muqaffo bo'lmag'ay... Ba'zi vaznlarda sadr va ibtidoada axtam va axrabni jam' qilsa bo'lar. Ramal bahrining avzonida ba'zi mahaldakim, to'rt vazni ruboiyni bir-biri birla jam' qilsa bo'lar" [5. 111]. Demak variatsiya bir asar doirasida bir-biriga yaqin bo'lgan turi vaznlarning qo'llanilishidir.

Vazn variatsiyalarining yuzaga kelish omillari. Vazn variatsiyalari quyidagi asosiy omillar natijasida vujudga keladi:

1. Misralardagi so'nggi cho'ziq hijoning o'ta cho'ziq jiyo bilan almashishi.

Masalan: fo'ilun – fo'ilon, fauv'lun – mafoiyl, fa'lan – fa'lon, failun – failon, faul – fauyl.

2. Rukndagi ikki qisqa hijoni (sababi saqiyl) bitta cho'ziq hijo (sababi xaff) bilan almashishi.

Dastlabki mashg'ulotlardan bilib oldingizki, aruz ilmidagi bitta cho'ziq hijo (bir harakati va bir sokin harf) sababi xaff deb nomlanadi (masalan: kam, dam, men). Ikki qisqa hijo esa (ikkita harakati harf) sababi saqiyl deb nomlanadi (masalan: seni, dala, biri). Demak ularning ikkalasi ham aslida bir xil juzv, ya'ni sababdir. Binobarin, she'riy matnlarda ular bir-birini almashishi mumkin. Mujaass bahrida yozilgan ushbu g'azal matla'iga, aniqrog'i, uning aruz va zarb ruknlariga e'tibor berib:

Zilhe muzo/hir aro meh/ri orazing/**din** nur,
v – v – / v v – – / v – v – / – –
Quyoshdin o'y/laki zarro/t xayli ich/**ra** zuhur.
v – v – / v v – – / v – v – / v v –

Birinchi misradagi bitta cho'ziq hijo ("din") o'rinda ikkinchi misrada ikkita qisqa hijo ("–ra zu–") kelgan. Bu, albatta, vaznning nomini o'zgartiradi. Birinchi misra mujaass musammami maxbuni abtar

(aruz) vaznida yozilgan bo'lsa, ikkinchi misra mujaass musammami maxbuni va maxbuni mahzuf (zarb) vaznida yozilgan. Biroq talaffuzda bu farq deyarli sezilmaydi. Shu tariqa she'riy matnlarda:

muftailun – maf'uv'lun bilan;
fa'lan – failun bilan;
mafuv'lun mafo'lun – maf'uv'lun fo'ilun bilan almashinishi mumkin bo'lakazo.

Bunday o'zgarishlar asosan so'nggi ruknlarda (aruz va zarb), hatman esa birinchi (sadr va ibtido) va o'rtdagi (hashv) ruknlarda yuz beradi. Bu o'zgarishlarning har biri o'z nomiga (zihof va furu') ega, binobarin, vaznning nomi ham turlicha bo'ladi.

3. Ayrim holatlarda cho'ziq hijo bilan qisqa hijo almashinishi mumkin. Jumladan, **fo'lotun** o'rinda **failotun**, **mustaf'ilun** orinda **muftailun**, **mafoylun** o'rinda **mafo'lun** ruknining qo'llanilishi hodisalari uchraydi. Buni ham variantlar qatoriga qo'shishimiz mumkin.

Masnaviy-dostonlarda vazn variatsiyalari. "Xamsa" dostonlari doirasida qo'llangan vazn variatsiyalari quyidagilar:

1. Sari bahrining musaddas shakli doirasida.

Sari bahrining solim shakli quyidagicha:

Mustaf'ilun mustaf'ilun maf'uv'lun

– v – – – v – – – – v

Dostonlarda birinchi, ikkinchi ruknlar (sadr, ibtido va hashvlar) mav (matviy) usulida qisqaradi (muftailun – v v –), oxirgi ruknlar esa (aruz va zarb) tayy va kasf (matviy maksuf – fo'ilun) hamda tayy va vaqf (matviy mavquf – fo'ilon) usullarida qisqaradi.

Odami er/sang demagil/ odami,

Oniki yo'q/ xalqi g'anniy/din g'anni.

– v v – – v v – – v –

Mufta'ilun mufta'ilun fo'ilun

Keldi rayv/yat galavul/ sen shubon,
Ul shajari/ musmuru, sen/ bog'bon.

– v v – – v v – – v –

Mufta'ilun mufta'ilun fo'ilun

Bundan tashqari, birinchi (sadr, ibtido) yoki ikkinchi (hashv) yoxud har ikkala ruknlarda ikki qisqa hijoning bitta cho'ziq hijoga almashishi (sababi saqiyl o'miga sababi xaffning qo'llanishi) natijasida muftailun (- v v -) rukni maf'uv'lun (- - -) rukniga aylanishi mumkin. Bunday o'zgarish qat' (maqul') deb nomlanadi. Masalan:

Bismillo/hir rahmo/hir rahim,
 - - - / - - - - / - - - v ~

maqtu' maqtu' matviyi mavquf
 Rishlag'a chek/di necha dur/ri yaim.
 - v v - / - - v v - / - - v ~

matviy matviy matviyi mavquf

Subhona/Iloh, bu ne nafi laim,
 - - - / - - v v - / - - v ~

maqtu' matviy matviyi mavquf
 Nafsi qo'y/g'il, ne azo/bi alim.
 - v v - / - - v v - / - - v ~

matviy matviy matviyi mavquf

Olloh-ol/Iloh ne Hiri/ bu Hiri,
 - - - / - - v v - / - - v ~

maqtu' matviy matviyi makshuf
 Bir-biridin/ turfa aning/ har biri.
 - v v - / - - v v - / - - v ~

matviy matviy matviyi makshuf

Buki bayo'n aylading er/mas yiroq,
 - v v - / - - v v - / - - v ~

matviy matviy matviyi mavquf
 Kim de olur/sen mundin/ yaxshiroq.
 - v v - / - - v v - / - - v ~

matviy maqtu' matviyi mavquf

Demak, mazkur vazn doirasida jami sakkiz xil variatsiya imkoniyatlari mavjud bo'lib, Navoiy ulardan mohirova foydalangan.

2. "Farhod va Shirin". Hazaj bahrining musaddas shakllari

Bahrning solim shakli quyidagicha:
 Mafo'iy'lun mafo'iy'lun mafo'iy'lun

v - - - - v - - - - v - - - -

Dostonlarda so'nggi ruknlarining hazf (mahzuf) va qasr (maqsur) qilinishi asosida ikki xil variatsiya yuzaga keladi:

Dedi: Qaydin/ sen, ey majnu/ni gumrah?
 Dedi: Majnun/ vatandin qay/da ogah.

v - - - - / v - - - - / v - - - -

Mafo'iy'lun mafo'iy'lun fa'uvun
solim solim mahzuf

Dedi: Qay chog'/din o'lding ishq aro mast?
 Dedi: Ruh er/mas erdi tan/g'a payvast.
 v - - - - / v - - - - / v - - - -

Mafo'iy'lun mafo'iy'lun mafo'iy'l
solim solim maqsur

3. "Layli va Majnun". Hazaj bahrining musaddas shakllari doirasida.

Dostonda birinchi rukn (sadr va ibtido) xarb (axrab-maf'uvlu), ikkinchi rukn (hashv) qabz (maqbul-maf'oilun) so'nggi ruknlar esa (mu'uz va zarb) hazf (mahzuf-fa'uvlu) va qasr (maqsur-maf'iy'l) usulida o'zgarishga uchraydi:

Ey yaxshi/ oting bila/ sarog'oz,
 Anjomi/g'akim yetar/ har og'oz.
 - - v / v - - v - / v - - ~

Ma'uvlu mafo'iy'lun mafo'iy'l
axrab maqbul maqsur

Yozmoqda/ bu ishq jo'/vidona,
 Maqsudu/m emas edi/ fasona.
 - - v / v - - v - / v - -

Ma'uvlu mafo'iy'lun fa'uvlu
axrab maqbul mahzuf

Biroq, yuqorida qayd etilganidek, vazndagi yonma-yon kelgan ikki qisqa hijo (birinchi rukn so'ngidagi va ikkinchi rukn boshidagi) bitta cho'ziq hijoga almashinishi mumkin (maf'uvlu foilun fa'uvlu).

Bunda maf'uvlu - mafo'iy'lunning xarm (axram) usulida qisqarishi natijasi bo'lsa, foilun - shatr (ashtar) usulida qisqarishi natijasidir. Masalan:

"Layli", "Layli" debon / chekib un,
 - - - - / - - v - / v - - ~

El deb "Maj/nundur ush/bu Majnun".

- - - - / - - v - / v - - ~
 Ma'uvlu foilun mafo'iy'l

axram ashtar maqsur

Dediki: "Nedin misol ekin bu?
Subhonol/loh, ne ho/1 ekin bu?"

- - - / - v - / v - -
Ma'uvlun foilun fa'uvlun
axram ashtar mahzuf

Demak dostonlarda jami to'rt xil variatsiyani uchratish mumkin.

4. "Sab'ayi sayyor". Xa'ff bahrlning musaddas shakli doirasida.

Xa'ff bahrlning solim shakli quyidagicha:
Fo'ilotun mustafilotun fo'ilotun

- v - - - v - - v - -

Dostonlarda doimo baytdagi ikkinchi ruknlar (hashv) maxbun shaklda (mafo'ilotun v - v -) qo'llanadi.

Asosiy variatsiyalar so'nggi ruknlar (aruz va zarb) turi shakllarda qo'llanishi natijasida yuzaga keladi. Shunga ko'ra vazn nomlari ham farqlanadi. Jumladan:

fa'lan - maqtu'; fa'lon - maqtu'i musabbag';
- - - - -

fa'itun - maxbuni mahzuf; fa'ilon - maxbuni maqsur.
v v -

Bundan tashqari mazkur dostonlarda dastlabki rukn (fo'ilotun - v -)ning xabn qilinishi, ya'ni maxbun shakli (fa'ilotun v v -) ham uchraydi. Bu esa variantlarni yana ikki barobar ko'paytiradi. Demak, jami sakkiz xil vazni uchratish mumkin.

5. "Saddi Iskandariy". Mutaqorib bahrlning musamman shakli doirasida.

Dostonlarda baytlarning so'nggi ruknlari (aruz va zarb) hazl (mahzuf) va qasr (maqsur) qilinishi natijasida vazn variatsiyalari (2 xil) yuzaga keladi.

Kel ey to/le'i sa'du baxti/baland,
Ki sizdin/bo'lur o/daniy ar/jumand.
v - - / v - - / v - - - / v ~
fa'uvlun fa'uvlun fa'uvlun fa'uvl
solim solim solim maqsur

Kichik er/kanimdin/bo'lub qo/shima,
Ulug' mud/dao sol/dingiz bo/shima.
v - - / v - - / v - - / v -
fa'uvlun fa'uvlun fa'uvlun fa'uvl
solim solim solim mahzuf

Demak, "Hayrat ul-abror" va "Sab'ayi sayyor" dostonlarida 8, 11 ayli va Majnun'da 4, "Farhod va Shirin" va "Saddi Iskandariy" dostonlarida 2 xil, "Xamsa"da esa jami 24 xil variatsiyani uchratish mumkin.

Haydar Xorazmiy va Alisher Navoiy dostonlaridan olingan quyidagi baytlar vaznini mustaqil aniqlashga harakat qiling:

Menki pishirdim bu laziz oshni,
Shayx Nizomiydin olib choshni.
Har neki sotsang bu kun, ey hushyor,
Ham senga-o'q solqay ani ro'zgor.

Haydar Xorazmiy "Maxzan ul-astor".

O'shul kunlarki vaqtin erdi darham,
Buzul'g'on bu ko'ngulda yuz tuman g'am.
Ayoq tulquchi bandu hammadim oh,
Ayoqlig' qon yutub shomu sahargoh.

Haydar Xorazmiy "Gul va Navro'z".

Majnun ko'rgach bo'lub mushavvash,
Ko'nglig'a bu zulm keldi noxush...
Yetgach Navfal salom qildi,
Majnun anga ehtirov qildi...
Ul nav'ki hotif etti irshod,
Men ham qildim fasona bunyod.

Alisher Navoiy "Layli va Majnun".

Ey siposing demakda el tili lol,
Elga til sendin o'ldi, tilga maqol.
Sendin insong'a toru pudi jasad,
Jasad ichra ko'ngul, ko'ngulda xirad.
Sen qilib farq uyida pinhoniy,
Korgohi dimog'i insoniy.
Yeti afsona barchasi diltband,
Ikki bir-biriga yo'q monand.

Alisher Navoiy "Sab'ayi sayyor".

Nadomat ko'zin ashknok aylabon,
Hamul suv bila g'ushi pok aylabon...
Safar qil va lek in vatan ichra bo'l,
Tila xilvatu anjuman ichra bo'l.

Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy"

Turk nazmida chu men tortib alam,
Ayladim ul mamlakatni yakqalam.
To'rt devon bir la nazmi ranj ganj,
Dast bergi chekmayin andu bu ranj.

Alisher Navoiy "Lison ul-tayr".

Adabiyot va manbalar

1. Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 7-11-томлар ("Хамса"). Тошкент: Фан, 1992-94.
2. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-том. – Т.: Фан, 1998.
3. Ахмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти. 2002 й, 1-6 сонлар; 2003 й, 1-6 сонлар.
4. Бообур. Мухтасар (Наштра тайёрловчи С.Хасанов). – Т.: Фан, 1971.
5. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. – T.: Tamaddun, 2018. 388-403-betlar.
6. Tohirov S. O'zbek she'riyatida aruz. – Sam.: SamDU nashri, 2010.
7. Юсупова Д. Алишер Навоий "Хамса"сида мазмун ва ритмининг бадиий уйғунлиги. – Тошкент: МУМТОЗ SO'Z, 2011
8. Yusupova D. Aruz alifbosi. – T., 2015.
9. Хожиахмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т.: Фан, 2006.
10. Хожиахмедов А. Ўзбек арузи лутати. – Т.: Шарк, 1998.

- O'zini o'zi nazorat qilish uchun savol va topshiriqlar**
1. "Xamsa" tarkibidagi dostonlarning vazni haqida nimalarni bilasiz? (an'ana, Nizomiy, hazaj, mutaqarib, sare', xaff bahrlari, vazning to'liq nomi, afoil va paradigma).
 2. Vazn variatsiyalari deganda nimani tushunasiz? (variantlar, biriga yaqin vaznlar, cho'ziq va o'ta cho'ziq hiyo, mahzuf va maqsut, ikki qisqa va bir cho'ziq hiyo, cho'ziq va qisqa hiyo, "Xamsa"da variatsiyalar).

Aholimmedovning "Navoiy aruzi na'fosi" kitobi ilovasidagi ko'rsatkichlar asosida ikki va undan ortiq vazn qo'llangan g'azallarni aniqlang va tekshirib ko'ring.

Sh. Sirojiddinov, D. Yusupova, O. Davlatovning "Navoiyshunoslik" dastlabki kitobidan "Navoiy "Xamsa"sining vazn xususiyatlari" mavzusini o'qib konspektlashiring [5. 388-403-betlar].

Alisher Navoiy dostonlaridan olingan ushbu baytlar, paradigmatlar va afo'ylardan o'zaro mos keladiganini aniqlang hamda vazn nomi va qaybi asarga tegishli ekanligini toping:

	Baytlar	Paradigmatlar
1	Manja xamsa takmil bir yon edi,	v - - - - / v - - - - / v - - -
2	bu maqsud tashli bir yon edi.	v - - - - / v - - - - / v - - -
3	Mafo ma'donig'a har dam surub ot,	v - - - - / v - - - - / v - - -
4	kechi andin nechuk qilg'ay mubohot.	- v - - - / - v - - - / - v - -
5	bir na shg'a soldilar ikovni,	- v - - - / - v - - - / - v - -
6	lonisr kelnu o'lk kuyovni.	- v - - - / - v - - - / - v - -
7	Ulki kishi o'lmagidin shod etur,	- v - - - / - v - - - / - v - -
8	Go'rkanu g'oslu jallod etur.	- - - v / v - - v - / v - - -
9	Birida biridin hosil o'ldi bir adad.	- - - v / v - - v - / v - - -
10	Yo'q xiradg'a munda dam urmogqa had.	- - - v / v - - v - / v - - -
11	Bu g'atalkim alar dag'iy dedilar,	- v - - - / v - - v - / v - - -
12	Magaram qissaxon qizi edilar.	- v - - - / v - - v - / v - - -

	Afo'ylar	Dostonlar
1	Fo'liotun mafo'itun fa'ilun,	"Hayrat ul-abror"
2	Fa'uvlun fa'uvlun fa'uvlun fa'ul,	"Farhod va Shirin"
3	Ma'fuvlu mafo'itun fa'uvlun,	"Layli va Majnun"
4	Mafo'itun mafo'itun fa'uvlun,	"Sab'ayi sayyor"
5	Mufta'itun mufta'itun fo'ilun,	"Saddi Iskandariy"
6	Fo'liotun fo'liotun fo'ilun.	"Lison ul-tayr"

Indivalmi namunadagi kabi (1-sat) to'ldiring

Bayt	Paradig-	Afoil	Doston	Vazn nomi
1	ma	2	5	Mutaqaribi musammami mahzuf
2				
3				
4				
5				
6				

ARUZ VA MUMTOZ SHE'RIY JANRLAR

REJA:

1. Mumtoz shе'riy jamrlar tarkibida vazning ahamiyati.
2. Mustazod jamrining vazn xususiyatlari.
3. Tuyuq va ruboii jamrlarining vazn xususiyatlari.
4. "Mezon ul-avzon"da turkiy "surud" nav'lari.

I. Mumtoz she'riy janrlar odatda to'rt xil xususiyatiga ko'ra bittiridan farqlanadi:

1. She`ming hajimi, mista, bayt yoki bandlar soni.
2. Bayt va bandlarning qoʻfiyalanish tartibi.
3. She`ming vazni.
4. She`ming mavzu va mazmuni.

Demak, she'riy janrlarni farqlashda boshqa belgilar qatorida vazning ham ahamiyati bor. She'ming hajmi, qo'iyasi va mavzusidagi ko'ta vaznini tahlil qilish murakkabroq, qiyinroq sanaladi. Binobarin, bu masala alohida e'tibor talab etadi.

Quyidagi misralarni qoʻfiylanish, mavzu va vaznga koʻra tahlil qilishga harakat qilamiz:

Qarilar xotiri nozuktur, ey tiff,
Shikastidin qilib vahm, o'lma gustoh.
Unuttingmuki, atfol o'ynag'anda,
Sinar oz mayl ko'rgandin qurug' shox.
No'sh aylar emish qadahnı jonona to'lla,
Soqiy, manga tut jomi harifona to'lla,
Quy, gar xud erur sipehr paymona to'lla,
Har nechaki, xoli etsam, et yona to'lla.
Ul pairy ishqida bu devonani,
Eyki istarsen, kelib gulxanda ko'r.
Bir qadad ul gulni xandon ayladi,
Ey ko'ngul, nazzora qil, gul xanda ko'r.

1. Dastlabki to'rt misra hazaji musaddasi maqsur (3-misra mahzuli)
vaznida yozilgan:

Qarilar xo/tiri nozuk/tu-r, ey tifi,
V - - - V - - - V - - ~
mafo 'iy'lun mafo 'iy'lun mafo 'iy'l

98

Ilkinchi va to'rtinchi misralarda qo'fiya qo'llangan (gustoh, shox).

IV. Mazmuni: Mazmuni ko'ra ijtimoiy-didaktik mazmunga ega. Mazmuni:

Ey bola, keksalarning ko'ngli nozik bo'ladi, sindirib qo'yish, ozor chikarishdan ehtiyot bo'l. O'yin paytida qurigan shox o'zgina kuch bilan chikarishni vodingdan chikarma.

5-8-misralarning vazni oldingilaridan farq qiladi:

No'sh ayla/r emish qadah/ni jonona/ to'la,

- Λ Λ - Λ - Λ -

Maf^uuvlu maho`ilun maho`iy^ulu fa`ul

Hazajî musammani axrabi maqbuzi makfuf.

lonona, harifona, paymona, yona soʻzlari oʻzaro qoʻfiyalangan.

Mazmunica ko'tra ishaiv-rindona (may haqida) she'r. Mazmuni:

(b) *pehlik bilan ichiladigan*) qadagini to'ldirib uzat. Falakday paymona Jonona qadagini to'ldirib ichar ekan, ey soqiy, menga ham harifona qadagini to'ldirib ber. Har qancha bo'shatsam, yana to'ldirgin.

3 9-12 - misralar ramali musaddasi mahzof (magsur) vaznida

Yozilgan:

Ul pariy ish/qida bu de/vonani,

- - - V - - -

Fo'ilotun fo'ilotun fo'ilotun

Ikkinchi va to'rtinchi misralarda qofiya, aniqrog'i qofiya o'lmidagi so'zlar qo'llanigan (gul xanda-kulib turgun gul).

Ushbu rishtiy mavzuda. Mazmuni:

U! pari ishqida yonyotgan bu devonani topishni istasang
mulkimga qara. Bitta qadah u gulni (yorni) kuldirdi. Ey ko'nglin, nazar
tushla, kulib turgan gulni ko'r.

Demak, matnda uchta alohida she'r mavjud bo'lib, ular hajmiga

ko'ra teng bo'lsa-da, mavzusi, qo'fiyasi va eng muhimi vazniga ko'ra tarq qilladi. Yuqoridagi tavsiflardan kelib chiqib ularni qit'a, ruboiy va tuyuq janrlariga mansubligini ayitish mumkin. Agar dastlabki she'rning janrini aniqlashda qo'fiyalanish tartibi asosiy mezon bo'lsa, keyingi misralar inmi asosan vaznga ko'ra aniqlanadi.

Turkiy va fors-tojik mumtoz she'riyatida ayrim janrlar o'zlarining nos vaznlariga ega. Bular tuyuq, ruboiy va mustazoddir. Qolgan she'riy janrlarda vazn erkin tarzda qo'llanadi. Biroq shuni ham qayd etish lozimki, aruzga oid manbalar, xususan, Navoiyning "Mezon ul-navon"ida **ramali musammami mahzof (maqsur)** vaznida yozilgan p'azallarga nisbatan **"turkiy"**, **hazaji musammami solim** vaznida yozilgan g'azallarga nisbatan **"aruzoriy"** atamalari qo'llangan.

Mustazod. Alisher Navoiy mustazod janri haqida quyidagicha ma'lumot beradi: "Va yana bu xalq orasida bir surud bor ekandurkim, hazaji musammami axrabi makfufi mahzuf vaznida anga bayt bitib bog'lab, aning misraidin so'ngra hamul bahrinig ikki rukni bila ado qilib, surud nag'amotig'a rost ketururila ermish va ani "mustazod" derlar ermish" [2. 93].

Demak mustazodning bir misrasi g'azalning bir yarim misrasiga teng bo'lib, yagona vaznida yozilishi bilan xarakterlanadi. Uning to'liq misralari **hazaji musammami sadru ibtido axrab, hashvayn makfuf, aruz va zarb mahzuf** yoki **maqsur** vaznida yozilsa, o'ttirilgan misralari esa **hazaji murabbai sadru ibtido axrab, aruz va zarb mahzuf** yoki **maqsur** vaznida yoziladi. Boshqacha qilib aytganda, misradagi **sadr** va **ibtido, aruz** va **zarb** o'ttiriladi:

Ey husnunga zarroti jahon ichra tajalli,
Maf'uvlu mafo'iyu mafo'iyu fa'uvlun

Mazhar sanga ashyo,
Maf'uvlu fa'uvlun,
Sen lutf bila kavnu makon ichra muvalli,
Maf'uvlu mafo'iyu mafo'iyu fa'uvlun

Olam sanga mavlo,
Maf'uvlu fa'uvlun,

Ushbu misralarni jadvalda quyidagi tarzda ko'rsatish mumkin:

1-misra	Ey husnu	ga zarroti	jahon ichra	tajalli
Paradigma	- - V	V - - V	V - - V	V - -
Afoil	maf'uvlu	mafo'iyu	mafo'iyu	fa'uvlun
O'ttirilgan	Mazhar sa			nga ashyo
Paradigma	- - V			V - -
Afoil	maf'uvlu			fa'uvlun
Vazn nomi	sadr-axrab	hashvayn-makfuf	aruz-makfuf	
2-misra	Sen lutf	bila kavnu	makon ichra	muvalli
Paradigma	- - V	V - - V	V - - V	V - -
Afoil	maf'uvlu	mafo'iyu	mafo'iyu	fa'uvlun
O'ttirilgan	Olam sa			nga mavlo
Paradigma	- - V			V - -
Afoil	maf'uvlu			fa'uvlun
Vazn nomi	ibtido-axrab	hashvayn-makfuf	zarb-mahzuf	

Demak, vaznning to'liq nomi **hazaji musammami sadru ibtido axrab, hashvayn makfuf, aruz va zarb mahzuf**.

Fors-tojik va turkiy she'riyatning g'azaldan keyingi o'rinda turuvchi eng sarmahsul va sevimli janrlardan biri ruboiydir. Abu Abdullo Ro'dakiy, Ibn Sino, Nosir Xusrav, Umar Xayyom kabi muhtafakir shoirlarning o'lmas merosi tufayli shakllanib, kamolga yetgan mazkur janr XIV asr oxiri va XV asr boshlariga kelib turkiy adabiyotga ham kirib keldi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, turkiy tildagi dastlabki ruboiy Sayfi Saroyi asarlarining Leyden universitetida (Gollandiya) saqlanadigan yagona qo'lyozmasida uchraydi. Mazkur to'rtlikning janri ko'rsatilmagan bo'lsa-da, to'rt misradan iborat ekanligi, qo'fiyalanishi (a, a, b, a), falsafiy-didaktik mazmuni va eng muhim vazniga ko'ra ruboiy janri talablariga javob beradi:

Kim keldi / esa jahon/da, shak yo'qki / ketar,
- - V / V - V - / V - - V / V -

Maf'uvlu mafo'ilun mafo'iyu fa'ul
Oqil ke/ibon bu yer/da ko'p xayr / etar.

- - V / V - V - / V - - V / V -

Maf'uvlu mafo'ilun mafo'iyu fa'ul
Sen eygu/lu-k et dag'i / tengizg'a sol/g'il,

- - V / V - V - / V - - - / -

Maf'uvlu mafo'ilun mafo'iyun fa'
Yozida / senga yaqin / bi-l ul xayr / yetar.⁴⁹

- - V / V - V - / V - - V / V -

Maf'uvlu mafo'ilun mafo'iyu fa'ul

Ko'rinish turbidiki, to'rtlikning 1-, 2- va 4-misralari bir xil - **hazaji musammami axrabi maqbuzi makfufi majbub** vaznida, uchinchi misra esa **hazaji musammami axrabi (1) maqbuzi (2) solimi (3) axrami majbub (4)** vaznida yozilgan.

O'zbek adabiyotshunosligi, she'rishunosligi ilmining dastlabki manbai bo'lmish Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asarida to'rtlik shaklida yozilgan she'rilar vaznidan va mazmunidan qat'i nazar "ruboiy" atamasi bilan yuritilgan: "Ruboiy to'rt misra bo'lur. Avvalgi va ikkinchi va to'rtinchi misraida qofiya ketururlar. Va uchinchi misrai ixtiyoridur". Shu bilan birga, Taroziy tuyuqni ruboiyning bir turi sifatida ko'rsatadi:

⁴⁹ Sayfi Saroyi. She'rilar. Guliston. - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1968. 34-bet.

"Va ruboiyning bir nav'i taqi bo'lur. Oni mujannas derlar. Aningdek bo'lurkim, ruboiyning qofiyasida tajnis rioyat qilurlar".

Bu holatlar XV asrning boshlarida hali ruboiy janri nazariy hamda amaliy jihatdan turkiy she'riyatga to'liq singib ketmaganligidan, to'rtlik shaklida yozilgan sherlarning janriy rang-barangligi aniq ajratib olinmaganligidan dalolat beradi. Shu tufayli bo'lsa kerak, Mavlono Gadoyi va Mavlono Lutfiy qalamiga mansub bo'lgan she'rlar, garcham qofiyasi va tajnis qo'llanishi, ba'zan esa vazniga ko'ra farqlansa-da, umumiy nom bilan **"to'rtlik"** sifatida tilga olinadi, gohida esa noto'g'ri tasnif etiladi.

Alisher Navoiy tuyuq haqida "sa'y qilurlarkim, tajnis aytilg'ay va ul vazn ramali musaddasi maqsurdur", deb yozadi.

Bobur "Muxtasar"da o'ziga qadar o'zbek she'riyatida yaratilgan tuyuqlarni tasnif qilib to'rt tur yoki "nav"ga ajratadi:

1. "Biri ulkim har uch qofiyada tajnis rioyat qilurlar".
2. "Yana biri ulkim qit'adek burung'i bayting avvalqi misrasida qofiya rioyat qilmay baytlarning qofiyasida tajnis keltururlar (ya'ni ikkinchi va to'rtinchi misrada tajnis qo'llanadi)".
3. "Yana biri ulkim tajnis rioyat qilmay, uch qofiya bila ayturlar".
4. "Yana biri ulkim tajnis rioyat qilmay ikki qofiya bila ayturlar" [5. 163].

Bundan tashqari, Bobur tuyuqning "hech yerda ko'rulmay"digani yangi "nav"larini ham kashf etgan:

- "biri ulkim, har to'rt qofiyada tajnis rioyat qilinibtur";
- "yana biri ulkim, uch yerda tajnis radif o'rimda bo'lubtur, tajnisdan yuqori dag'i qofiya rioyat qilinibtur";
- "yana biri ulkim, tajnisdin burn uch yerda hojib (qofiyadan oldin takrorlanadigan so'z - T.S.) rioyat qilinibtur [5. 164].

Denak, Navoiy ham Bobur ham tuyuq janrining asosiy belgisi sifatida aruzning ramali musaddasi maqsur (mahzuf) yoki foilotun, foilotun, foilon (foilun) vaznida yozilishini ko'rsatadi. Tajnis qo'llanishi, qo'llanmasligi yoki ularning soni tuyuqning alohida xillarini tashkil etadi.

Vaslidin so'z/derga yo'q yo/ro munga,
Hajr aro rahm ayila kel, yo/ro munga.⁵⁰

⁵⁰ "Hajr" va "rahm" so'zlaridagi qator undoshlarning ikkinchisi keyingi bo'g'ingga ko'chadi.

O'qung etti /ko'b yomon yo/ro munga,
Marhami lut/fung bila yo/ro munga.

- V - - / - V - - / - V -

Fo'ilotun fo'ilotun fo'ilun.

Mavlono Lutfiyning "Sensan sevarim" nomi bilan nashr ettirilgan devonida "to'rtlik" janri bilan nomlangan quyidagi she'rga e'tibor bering:

To boshim tush/ti bir og'zi **tor ila**.

Ko'nglumi asror g'ami bir **tor ila**,

Ko'z tutarmenkim, ko'zunning suyiddin,

Ko'ngli, vah tuxmi muhabbat **torila** [9. 336].

To boshim tush/ti bir og'zi/ tor ila⁵¹,
- V - - / - V - - / - V -

Foilotun foilotun foilun

Zoti pokingni ko'rib aytur falak,

«Husn daryosida yo'qtur **bo'yla dur**».

Chun tishning vasfni durga so'zlasam,

Boshini teb/radi durkim:/ **«Bo'yladur»** [9. 351].

Foilotun foilotun foilun

Bu ikkala to'rtlik ham aruzning ramali musaddasi mahzuf vaznida yozilgan. Binobarin, ular aslida uch tajnisi va ikki tajnisi tuyuq namunalardir.

Qizig'i shundaki, Lutfiy devonida ikki dona ruboiy mavjud bo'lib, uning ham bittasi "ruboiylar" orasida emas, "to'rtliklar" orasida keltirilgan:

Ey avji / malohat us / tida oy yuz / luk,
Gulzori / latotaf o / ra nargis ko'z / luk,
Qoshingda / agarchi eg / rilk bor, / vale,
Ul sarv / kibi qading/g'a bordur tuz / luk [9. 337].

⁵¹ boshim, qoshim, toshim kabi sof turkiy so'zlarning birinchi bo'g'ida "o" tovushi qatnashgan bo'lsa-da, ko'pincha qisqa bo'g'in o'rimda ketadi.

Toʻrtlikning birinchi, ikkinchi va toʻrtinchi misrasi *luʻl* musammami axrabi, maqbuzi, axrami majbub (**mafʻuvlu makoʻlun mafʻiylun faʻ**); uchinchi misrasi hazaji musammami axrabi, maqbuzi, majbub (**mafʻuvlu makoʻlun mafʻiylun faʻul**) va uchinchi misrasi hazaji bahringi axrab shajarasiga tegishli. Sheʼriy janrlarni belgilashdagi bunday tafovutlar XV asrdan boshlab Ruboiy janri aruz tizimining hazaj bahriga tegishli boʻlgan 24 ta shartli ravishda axram (**mafʻuvlu**, - - -) va axrab (**mafʻuvlu** - - V) shajarasiga boʻlinadi. Har bir shajarada ("shajara" soʻzining lugʻaviy maʼnosi "daraxt") 12 tadan vazn mavjud. Unda makoʻlun asl ruknining solim shakli bilan birga quyidagi zihof va furuʼlari ishtirok etadi (7 ilovaga qarang):

mafʻuvlu – axrab;
makoʻlun – maqbuz;
foʻilun – ashtar;
foʻ – azali;
faʻul – axrami majbub;
faʻul – majbub;

Fors-tojik va turkiy sheʼriyatning gʻazaldan keyingi oʻrtinda turuvchi eng sennahsul va sevimli janrlardan biri ruboiydir. Uning yozma adabiyotga kirib kelishi haqida turlicha qarashlar mavjud [Qarang: 8. 28-34-betlar]. Qaysi Roziy ruboiy janrining genezisini Roʻdakiy ijodi bilan bogʻlaydi: "Va yake az mutaqaddimoni shuaro! ajam ba pindoram Roʻdakiy az navʼi axramu axrabi bahr (Hazaj) vaznu taxrij kardast, ki onro vazni ruboiy xonand".⁵² (Qadimgi ajam shoirlaridan biri, filkincha, Roʻdakiy hazaj bahringi axram va axrab tarmoqlaridan bir vazni yaratganki, uni ruboiy vazni deb ataydilar).

Qaysi Roziy ruboiy vaznlarini Xalil ibn Ahmadan keyin paydo boʻlgan vaznlarning ichidan xushnavosi, koʻngilga yaqinrogʻi deb hisoblaydi: "Darhaqiqat, Xalildan keyin yaratilgan yangi oʻlchov va vaznlar orasida hech biri bu kabi (ruboiy vaznlari kabi) koʻngilga yaqin

labʼga xush yoquvchi emas. Va shunga koʻra, musiqqa sanʼati ohobdari bu vaznda latofati ohanglar yaratganlar".⁵³

Fors-tojik sheʼriyatidagi ilk mukammal ruboiylar IX asrga taalluqli Fors-Abdullo Roʻdakiy va Abu Ali Ibn Sino qalamiga mansub:

Omad bari man. Ki? Yor. Kay? Vagti sahar.

Tarsanda. Zi ki? Zi xasm. Xasmash ki? Padar.

Dodamash du boʻsa? Bar kujo? Bar labi tar.

Lab bud? Na! Chi bud? Aqiq! Chun bud? Chu shakar.

Roʻdakiy

May dushmani mastu doʻst bo hushyor ast.

Andak – taryoku, besh – zahri mor ast.

Dar bisyogash mazarrati andak nest.

Dar andaki oʻ manfaati bisyor ast.⁵⁴

Ibn Sino

Ayrim manbalarida aytilishicha, ilk ruboiylar "Qurʼoni Karim" dagi ushbu oyat vaznida yaratilgan: "La havla va la quvvata illa billah".

Bad kardamu, eʼtizor badtar zi gunah,

Zeroki dar in hast se daʼviyi tabah.

Daʼviyi vujudu, daʼviyi quvvayu havi,

"La havla / va la quvvata illa bil/ah".

– V / V – – V / V – – – / –

Mafʻuvlu makoʻlun mafʻiylun faʻ.

Hazaji musammami axrabi (1) makoʻlun (2) solimi (3), axrami

majbub (4).

Aruz tizimi haqida nazariy qoʻllanma yaratgan olimlar (jumladan, Iomiy va Navoiy) 24 ta vazni ifodalash uchun olita ruboiy yozishgan. Bunda ruboiyning har bir misrasi alohida vaznda yoziladi, shu bilan 24 ta misrada 24 xil vazn ifodalanadi. Alisher Navoiy ham «Mezon ul-avzon»da shu usulda olita ruboiy keltirgan [2. 67-69].

Bobur ruboiy vaznlari haqida maʼlumot berar ekan, Abdurahmon Iomiy va Alisher Navoiyning 24 xil vazn ifodalangan olitadan ruboiysini misol keltiradi. Shu oʻrtinda u Navoiyning ruboiylarida toʻrtta vazn ikki marta dan takrorlanganligini, binobarin, 24 ta emas, 20 ta vazn ifodalaniib, toʻrttasi ifodalannmay qolganligini qayd etadi. Biroq Bobur soʻnggi fikrni aynan emas, tahlillar yordamida, misralar vaznini

⁵² Шамси Кайси Розий. Ал-мўълям. Муаллифи саруҳану тавзеҳот ва хозиркундани чоғ Урбатулло Тоиров. - Душанбе: Адиб, 1991. 95-sah.

⁵³ Shu kitob, 97-sahifa (Main oʻzbek tiliga tarjima qilindi).

⁵⁴ Ushbu ruboiylarning tarjimai uchun qarang [8. 25-26].

solishtirish vositasida bildirgan. Bu holat, ya'ni vaznlarning takrorlanishi, ko'ibning xatosi tufayli yuzaga kelgan bo'lishi mumkin, ammo «Mezon ul-avzon»ning hozirgi «mukammal» nashrlarini ko'rib, kechirganda ham Boburning kuzatishlari asossiz emasligiga ishonch hosil qilamiz. Bobur ta'kidlagan «to't g'alab» nimadan iborat edi:

1. «*Avram avzonining rubo'iyarida axrami axrabi azall vazni mukarrar bo'lubtur, nechukkim bu ikki misra o'shal vaznadur.*

Ko'z istarkim ko'rsa jamolingni to'q,

Kim hajring ko'p urdi bu ko'ksing'a o'q»⁵⁵.

Boburning fikriga ko'ra bu ikkala misra ham bir xil vaznda hazaji axrami axrabi azallda, ya'ni **maf'uvlun maf'uvlu mafa'iyun to'** ruknlari asosida yozilgan. Chindan ham misralarni taqte' qilish jarayonida bu fikrning to'g'riligiga ishonch hosil qilamiz:

Ko'z istar / kim ko'rsa / jamolingni / to'q,

- - - / - - V / V - - - / ~

Kim hajring / ko'p urdi / bu ko'ksing'a / o'q,

- - - / - - V / V - - - / ~

Maf'uvlun maf'uvlu mafa'iyun to'

«Mezon ul-avzon»da ushbu misralardan birinchisidagi «jamolingni» so'zi «jamoling» tarzida berilgan⁵⁶. Bu nashdagi xatolik bo'lsa kerak. Zero, bu tarzda vazn butunlay buziladi. Ikkinchi misranning afoili maf'uvlun foilun mafa'iyun fo', ya'ni hazaji axrami ashtari azall deb ko'rsatilgan. Bu ikki vazn ikkinchi ruknda farq qiladi. «**Ko'p urdi**» rukni «**fo'ilun**»ga emas, «**maf'uvlu**»ga to'g'ri keladi, ya'ni «**urdi**» so'zi «qisqa va cho'ziq» hiyo emas, «cho'ziq va qisqa» hijodan iborat: - - V. Demak ikki misranning vazni aynan bir xil bo'lib qolganligi uchun «*Bu vaznkim maf'uvlun foilun mafa'iyun fo' axrami ashtari azall vaznidur aytilmaydur*»⁵⁷.

Biroq bu o'rinda chindan ham ko'ibning xatosi aralashgan bo'lsa kerak. Zero turkiy she'riyatda umuman qo'llanmagan vaznlarda she'r bita olgan Navoiy nisbatan an'anaviy tusga kira boshlagan ruboiy vaznlarda xato qilishiga ishonish qiyin. Qolaversa, yuqoridagi misrda

«ko'p urdi» birlamasi teskari tartibda «urdi ko'p» tarzda qo'llanganda ham talab qilingan vazn kelib chiqar edi.

2. «*Axram avzonining rubo'iyarida bir axrabi majbub vazni mukarrar bo'lubtur. Nechukkim bu ikki misra o'shal vaznadur.*

Tan o'lsa g'aming ichra jonimg'a fido,

Ey sho'x, bizing⁵⁸ sori bir ayta nazar,

Maf'uvlu mafa'iyun maf'uvlu fa'ul bo'lg'ay»⁵⁹.

Bu misralar taqtesi ham Bobur fikrini tasdiqlaydi:

Tan o'lsa / g'aming ichra / jonimg'a / fido,

- - V / V - - - / - - V / V -

Ey sho'x, / bizing sori / bir ayta / nazar,

- - V / V - - - / - - V / V -

3. «*Xana bir axrabi maqbuzi majbub vazni mukarrar bo'lubtur, nechukkim bu ikki misra o'shal vaznadur.*

Javutimgni ko'ngulga, ey parvash, qil bas

Qil holima rahmkim, erurman be kas.

Maf'uvlu mafa'iyun mafa'iyun fa'ul»⁶⁰.

Mazkur baydagi ikkinchi misra Navoiyning «Mezon ul avzon» asarida **maf'uvlu, mafa'iyun, mafa'iyun, fa'** vazniga misol qilib keltirilgan⁶¹. Agar e'tibor berib qaralsa, bu ikki vazn ikkinchi ruknda tinglanadi (mafa'iyun va mafa'iyun).

Misradagi «**ma rahmkim**» bo'lagi shu rukn o'rinda kelgan bo'lib, u «**mafa'iyun**» (Bobur varianti)ga to'g'ri keladi. «**Rahmkim**» so'zi o'rinda «**rahmeki**» so'zi kelganda, vazn to'g'ri bo'lar ediki, bu hujjadan ham ko'ibning xatosi bo'lishi mumkin.

4. «*Xana bir axrabi maf'ufi majbub vazni mukarrar bo'lubtur, nechukkim bu ikki misra o'shal vaznda voqe' bo'lubtur.*

Hajringda fig'oning'a ulus nola qilur,

Yo qatl ila qo'yma bu hayoting'a asar.

Maf'uvlu mafa'iyun mafa'iyun fa'ul bo'lg'ay»⁶².

Shu tariqa Boburning fikricha, 24 ta misradan to'rttasining vazni inkor qo'llangan.

⁵⁵ Bu сўз «Mezon ul-avzon»da bizning tarzida ёзилган.

⁵⁶ Бобир. Мухтасар. – Т.: Фан, 1971. 60-бет.
⁵⁷ Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 16-том. – Тошкент: Фан, 1996. 67-бет.

⁵⁸ Бобир. Мухтасар. – Т.: Фан, 1971. 60-бет.

⁵⁹ Бобир. Мухтасар. – Т.: Фан, 1971. 60-бет.
⁶⁰ Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 16-том. – Тошкент: Фан, 1996. 67-бет.

⁶¹ Бобир. Мухтасар. – Т.: Фан, 1971. 60-бет.

Mumtoz she'riyatimizda mustazod, ruboiy va tuyuq janrlarning tashqari, noma (Bu janrni Alisher Navoiy "muhabbatnoma" deb atayishi sayohatnoma kabi janrlar ham bevosita vazn bilan aloqador bo'lib, an'anaga ko'ra muayyan vaznda yoziladi. Chuponchi, Xorazmiy, Xojandi, Yusuf Amiri, Sayid Ahmad ibn Mironshoh, Sayid Qosimiy, nomalari hazaji musaddasi mahzuf (maqsur) vaznida yozilgan bo'lsa, Muqimiy, Zavqiy, Tavallio va boshqa shoiriylarning sayohatnomalari rajazi muhabbai solim vaznida yozilgan).

Alisher Navoiy "Mezon ul-avzon" asarida turkey xalqlar orasida mashhur bo'lgan "surud" (qo'shiq) nav'larini haqida gapirib, ularning himn bevosita vazn bilan aloqador ekanligini qayd etadi. Jumladan, chingiz, aruzvoriy, muhabbatnoma, turkey va hokazo.

"Mezon ul-avzon"da **hazaji musammami solim** vaznida yozilgan g'azallarga bitilgan qo'shiqlar **aruzvoriy** atamasi bilan nomlanadi, **ramali musammami mahzuf (maqsur)** vaznida yozilgan g'azallar esa **turkiy** atamasi bilan tilga olinadi:

"Yana surudedurkim, ani "turkiy" debdurlar... ul g'oyatdin tashqori dipisand va ruhafzo va nihoyatdin mutajoyiz aysb ahliq'a sudmand va majolisoro suruddur... ramali musammami maqsur vaznida voge'dur".

"Chinga" janri haqida Navoiy shunday ma'lumot beradi:

"Yana "chinga" durkim, turk ulusi zufof va qiz ko'chatur to'ylarida ani ayturlar, ul surudedur bag'oyat mutassir va ikki nav'dur. Bir nav'i hech vazn bila rost kelmas va bir nav'ida bir bayt ayturkim **munsarifi matiyi mavquf** bahridur va yor-yor lafzini radif o'ting'a mazkur qiturlar...".

Demak, aruz vaznlari haqida mukammal ma'lumotlarga ega bo'lish, aruzda yozilgan she'riy matnlarni tahlil qila olish she'riy janrlarni farqlash, ularning poetik jilolarini to'g'ri tahlil qilish imkonini ham beradi.

Adabiyot va manbalar

1. Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз (Таржмон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова). – Т.: Tamaddun, 2014.
2. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-том. – Т.: Фан, 1998.
3. Атоуллох Хусайний. Бадойиъу - с - санойиъ (Форсчадан А.Рустамов таржумаси). - Т.: F. Gulom номдигати адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.

4. Ахмад Тарозий. Фунун ул-балог'а // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002 й., 1-6 сонлар; 2003 й., 1-6 сонлар.
5. Бобур. Мухтасар (Нашра тейёрловчи С.Хасанов). - Т.: Фан, 1971.
6. Болтабоев Х. Шарҳ мумтоз поэтикаси. Манба ва таъкидлар. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
7. Юсупова Д. "Теурийдлар давридаги арузга доир рисолаларнинг киёсий таҳлили". Филология фанлари доктори диссерт. автореферати. – Т., 2019.
8. Хакимов И. Ўзбек адабиётида рубоий. – Т.: Фан, 1981.
9. Лутфий. Сенсан севадим. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.

О'zini o'zi nazorat qilish uchun savol va topshiriqlar

1. Aruzning she'riy janrlarni belgilashdagi ahamiyati haqida nima deya olasiz? (she'riy janrlarning xos belgilari, tuyuq, ruboiy, mustazod janrlari, ramal va hazaj bahrlari, uziya va sayohatnoma).
 2. Ruboiy janrining vazn xususiyatlari haqida ma'lumot bering (hazaj, 10 xil rukn, zihoflar, 24, axrab va axram, Navoiy, Bobur, misol, taqte').
 3. Tuyuq janri va uning vazn xususiyatlari haqida qanday fikr va ma'lumotlarni bilasiz? (lug'aviy ma'nosi, "Funun ul-balog'a", "ruboiy mujaanas", ramal, Navoiy, "say" qiturlarim tajnis aytilg'ay", Bobur, tuyuq turlari, 4, 3, ishqiy mavzu, tajnis).
 4. Mustazod janri va uning vazn xususiyatlari haqida qanday fikr va ma'lumotlarni bilasiz? (lug'aviy ma'nosi, "Funun ul-balog'a", hazaj, musammam, Navoiy, sadr va aruz, axrab, makruf, mahzuf-maqsur, Navoiy mustazodlari).
 5. "Muxtasar"da ruboiy vaznlarining axrab va axram shajaratlari uchun berilgan chizmani datfaringizga aylan chizing.
 6. "Mezon ul-avzon"da chinga, aruzvoriy, turkiy, muhabbatnoma kabi "surud" nav'larini haqida berilgan ma'lumotlarni tahlil qiling.
 7. Mustazod janridagi ushbu misralarni jadvalda tahlil qiling:
- Din ofati bir mug'bachayi mohliqodur, mauhoravni bebok.
Kim ishqidin oning vatanim dayri fanodur, samastu yaqom chok.

1-misra			
Paradigma			
Afoil			
Orttirilgan			
2- misra			
Paradigma			
Afoil			
Orttirilgan			
Vazn nomi	<i>sadr-ibtido</i>	<i>hashvayn</i>	<i>aruz-zarr</i>

№	Zhihloflar	Zhihloflarning muntoz manbalarida qayd etilishi			
		“Funun ul-balogʻa”da	“Mezon ul-avzon”da	“Muxtasar”da	“Badoyiʻu-s-sanoyiʻ”da
1	Qabz	+	+	+	+
2	Qasr	+	+	+	+
3	Hazf	+	+	+	+
4	Salim	+	+	+	+
5	Qatʻ	+	+	+	+
6	Xabn	+	+	+	+
7	Kaff	+	+	+	+
8	Xarm, Gʻarb	+	+	++	++
9	Hazaz	+	+	+	+
10	Tashʻis	+	+	+	+
11	Tasbigʻ	+	+	+	+
12	Tayy	+	+	+	+
13	Tarfil	+	+	+	+
14	Izola, Tazyil	+	+	+	+
15	Vaqf	+	+	+	+
16	Kashf, Kasf	+	+	+	+
17	Ssalm	+	+	+	+
18	Xarb	+	+	+	+
19	Shat,	+	+	+	+
20	Jabf, Haif	+	+	+	+
21	Shakl	+	+	+	+
22	Xabl	+	+	+	+
23	Batr,	+	+	+	+
24	Taxliʻ, Kabl	+	+	+	+
25	Jabb		+	+	+
26	Raf		+	+	+
27	Xaum		+	+	+
28	Jadʻ		+	+	+
29	Rabʻ		+	+	+
30	Zalal		+	+	+
31	Nahr		+	+	+
32	Sarm	+		+	+
33	Asb	+		+	+
34	Izmor	+		+	+
35	Xazm	+		+	+
36	Aql	+		+	+
37	Nags	+		+	+
38	Qatf	+		+	+
39	Vags	+		+	+
40	Xazl, Jazl	+		+	+
41	Jamm	+		+	
42	Ags	+		+	
43	Qasm	+		+	
44	Saix				+
45	Tams				+
	Jami	35	32	44	42

ZIHOV VA FURU'LAR

2-Ilm

№	Zihof			Furu'	
	Nomi	Amal mazmunini	Nomi	Ma'nosi	
1	Vaqf	Vatadi maftrugning 2-harakati harfi (etinch harf)ni sokinga aylantirish.	Mavquf	To'xtatilgan	
2	Xabn	Sababi xaffif sokimini olib tashlash (rukning 2-harfi)	Maxbun	Etakni qisqartirish	
3	Tayy	Sababi xaffif sokimini olib tashlash (rukning 4-harfi)	Matviy	uchun tikilgan	
4	Qabz	Sababi xaffif sokimini olib tashlash (rukning 5-harfi)	Maqbuz	Sug'urib olingan, Tutamlangan	
5	Kaff	Sababi xaffif sokimini olib tashlash (rukning 7-harfi)	Makfuf	Qaytarilgan, tutib qolingan	
6	Kasf	"Maf'uvlotu" dagi so'nggi harakati harfini olib tashlash	Maksuf	Tovoni kesilgan (tuya)	
7	Tash'is	Vatadi majmu'ning bitta harakati harfini olib tashlash	Musha'as	Sochilgan, to'zutilgan	
8	Xarm	Vatadi majmu'ning birinchi harakati harfini olib tashlash	Axram	Burni kesilgan	
9	Saln	"fa'uvlun"da "xarm"ning yuz berishi	Aslam	Emirilgan, nuqsonli	
10	Hazf	Oxirgi sababi xaffifni olib tashlash	Mahzuf	Olib tashlangan	
11	Hazaz	Oxirgi vatadi majmu'ni olib tashlash	Ahazz	Qisqartirilgan	
12	Ssaln	Vatadi maftrugni olib tashlash	Asslam	Qulog'i kesib tashlangan	
13	Raf	Ikkiti sababi xaffif bo'lganda avvalgisini olib tashlash	Marfu'	Ko'tarilgan	
14	Jabb	Rukn so'ngida ikkita sababi xaffifni olib tashlash	Majbub	Bichilgan	
15	Qasr	Sababi xaffif sokimini olib tashlash, harakatini sokin qilish	Magzur	Qusurli, qisqa qilingan	
16	Qat'	Vatadi majmu' sokimini olib tashlash, ikkinchi harakatini sokin qilish	Maqtu'	Kesilgan	
17	Xabl	"Xabn" va "tavy"ni birgalikda bajarish	Maxbul	Oyoq qo'li kesilgan	
18	Bar	"Hazf" va "qat'"ni birgalikda bajarish	Abtar	Itidizidan qo'porilgan, dumini kesilgan	
19	Jad'	"Maf'uvlotu" ruknidagi ikki sababni olib tashlash, so'nggi harf (i)ni sokin qilish	Majdu'	Quloq burni va boshqa a'zolari kesilgan	
20	Xatm	"Hazf" va "qasr"ni birgalikda bajarish	Axtam	Tishi tagidan sindirilgan	
21	Shakl	"Xabn" va "kaff"ni birgalikda bajarish	Mashkul	Tushovlangan	

№	Zihof		Furu'	
	Nomi	Amal mazmunini	Nomi	Ma'nosi
22	Kabl, laxli'	"Xabn" va "qat'"ni birgalikda bajarish	Makbul, muxalla'	Biror a'zosi chiqarilgan
23	Illof	"fo'lotun"ni "xabn" qilmog hamda sababi saqiyl va sababi xaffifni olib tashlash	Mahuf	Nuqson qilingan
24	Zalal	"Xarm" va "xatm"ni birgalikda bajarish	Azall	Sonning qo'shisiz qilib kesilishi
25	Nahr	"Jad'" va "kasf"ni birgalikda bajarish	Manhur	Kokragiga tug'urilgan
26	Rab'	"Xabn" va "bat"ni birgalikda bajarish	Marbu'	Chorak qilingan
27	Shatr	"Qabz" va "xarm"ni birgalikda bajarish	Ashtar	Nuqson qilish
28	Xarb	"Kaff" va "xarm"ni birgalikda bajarish	Axrab	Vayron qilingan
29	Sarm	"Saln" va "qabz"ni birgalikda bajarish	Asram	Oldingi tishi sindirilgan
30	Tasbig'	Oxirgi sababi xaffifga bitta sokin haf qo'shish	Musabag'	To'ldirilgan
31	Izola	Vatadi majmu'ga bitta sokin harf qo'shish	Muzoll	Etagi uzaytirilgan
32	Tarfil	Vatadi majmu'ga bitta sababi xaffif qo'shish	Muraffal	Etakni sudratmoq

Vazni aniqlash jadvali

3-ildon

№	Asllar		Fa'vlon mutaqorib	Mafo'iyun Hazaj	Foliotun Ramal	Mustaf'ilun Rajaz	Ma'uvlotu
	Furu'lar	1					
1	Fa'	1	Abtar	Axrami majbub	Mahfuf		Manhur
2	fo'			Azall	Majhufi musabbag'		Majdu'
3	Fa'ul		Mahzuf	Majbub	Marbu'	Maxbuni ahazz	
4	Fa'ul		Magfur	Axtam			
5	Fa'lu		Asram				
6	Fa'lan		Aslam				
7	Fa'lon			Abtar,	Ahazz,	Asslam	
8	Fa'ilon			Abtari musabbag'			
9	Fa'vlu		Maqbuz	Maxbuni mahzuf		Maxbuli maksuf	
10	Fa'ilon						
11	Fa'vlon		Solim	Mahzuf	Maxbuni magfur	Muxalla'	Maxbuli mavquf
12	Mafo'iyi		Musabbag'	Magfur			Maxbuni maksuf
13	Fo'ilon			Ashlar	Mahzuf	Marfu'	Maxbuni mavquf
14	Fo'ilon				Magfur	Marfu'i	Matviyi Maksuf
15	Ma'uvlu			Axtab		Marfu'i muzoll	Matviyi mavquf
16	Ma'uvlon						Marfu'
17	Ma'uvlon		Axtam		Musha'as	Maqtu'	Maksuf
18	Fa'ilotun						Mavquf
19	Fo'ilotu						
20	Fa'ilotu				Maktuf		Matviy
21	Fo'ilotun				Mashkul		Maxbul
	- v - -				Solim	Marfu'i muraffal	

№	Asllar		Fa'vlon mutaqorib	Mafo'iyun Hazaj	Foliotun Ramal	Mustaf'ilun Rajaz	Ma'uvlotu
	Furu'lar	1					
22	Fo'ilyon				Musabbag'		
23	Fa'itun					Maxbul	
24	Fa'ilyon				Maxbuni musabbag'		
25	Ma'vlon			Solim			
26	Mafo'iyon			Musabbag'			
27	Mafo'itun			Maqbuz		Maxbun	
28	Mafo'itun					Maxbuni muzoll	
29	Mafo'iyu			Maktuf			Maxbun
30	Ma'vlotu						Solim
31	Mustaf'ilun					Solim	
32	Mustaf'ilun					Muzoll	
33	Mufta'itun					Matviy	
34	Mufta'itun					Matviyi muzoll	
35	Mustaf'ilu					Maktuf	
36	Mafo'ilu					Mashkul	
37	Mustaf'ilotun					Muraffal	

ARUZ TERMINOLOGİYASIGA OID BIR JUMBOQ HAQIDA ⁶³ 4-ilov⁶⁴

Malumki, o'zbek mumtoz adabiyotining eng murakkab jihatlardan biri vazn yani aruz sheryi tizimidir. Bu sheryi vaznlar tizimida yaratilgan asarlarning metrikasini yoxud qisqa va cho'ziq hijolalar ketma-ketligini aniqlash bazida nihoyatda qiyin kechishi barobarida, ayrim holatlarda filologiyaga oid ilmlar orasida istilohlar, atamalar miqdoriga ko'ra yetakchi bo'lish bilan birga, barcha atamalar arab tilidan olinganligi, shakllanganligi bir qator murakkabliklarni yuzaga keltiradi. Aruz ilmi tadqiq va tahlil etiladigan o'quv va ilmiy adabiyotlarda u yoki bu turli manbalarga tayangan olimlarning fikr va ma'lumotlarida ba'zan rukkardan biri **fa'** Boburning "Muxtasar"ida **"axrami majbub"** [2. 48] deb nomlanadi. Buning qaysi biri to'g'ri degan savolga javob umumlashtirish, qiyoslash lozim bo'ladi.

Zamonaviy aruzshunoslikda, xususan, A.Hojiahmedovning kioblariida Alisher Navoiy asaridagi malumotga hamohang fikr bildiriladi:

Abtar. "*Mafoiy-lun*" aslining "batar" ("ildizidan ag'darish") zihofi bilan o'zgaritilishi oqibatida hosil bo'lgan *fa'* (chizmasi: -) tarmoq ruknining nomi bo'lib, "ildizidan ag'darilgan" degan manoni ifodalaydi [3. 7].

"Batar" zihof nomi bo'lib, «ildizidan ag'darish» degan ma'noni ifodalaydi. Bu xil o'zgarishga duch kelgan *mafoiy-lun* aslining oldingi bilan almashiriladi va "ildizidan ag'darilgan" manosiida abtar deb yuritiladi [3. 37].

"Abtar" so'zi arab tiliga oid bo'lib, "batrun" yoki "batarun" o'zagidan hosil bo'lgan. "Ruscha - arabcha lug'at"da ushbu so'z "*otdeli*,"

⁶³ Tohirov S. "Aruz terminologiyasiga oid bir jumboq haqida". Alisher Navoiy va XXI asr (Xalqaro ilmiy-nazariy anjumani materiallari). - T.: Navoiy universiteti NMU, 2019. 197-202 - betlar.

otrezal, otrubar" (ajratmoq, kesmoq, arralamoq) deb tarjima qilingan [6. 64].

"Farhangi zaboni tojik" kitobida esa bu so'z quyidagicha izohlanadi:

Abtar a. اَبْتَر dumburida (dumi kesilgan), ko'tohdum, kaltadum [7. 30].

Bu ma'lumotni arabshunos A.Rustanov ham tasdiqlaydi: Batruning lug'aviy manosi cho'noq qilish, dumini kesishdir [4. 283].

Demak "batr" yoki "abtar" so'zlari "qo'porib tashlash" emas, "dumini kesish" degan manoni ifodalaydi. Buning muhim tomoni shundaki, aruz atamasi sifatida u ruknning bir tomondan (oxirdan, dumdan) qisqarishini nazarda tutadi.

Endi "batar" zihofi (ruknning o'zgarish usuli) va "abtar" furui (o'zgarish natijasi) haqida Alisher Navoiy va Zahiriddin Boburning fikrlarini qiyoslab ko'ramiz.

"Mezon ul-avzon"da quyidagilarni o'qiyamiz:

"Batar" - "jab" va "xarm" ijtimoidur (birgalikda qo'llanishi - S.T.), *mafoiy-lunda* bas *fo* qolg'ay, *fa* aning o'mig'a qo'yarlar... "Xarm" *mafoiy-lun* "nim"ning isqoti (olib tashlanishi - S.T.)dur, to *foiy-lun* qolg'ay, va *mafuylun* aning o'mig'a bitarlar... "jab" - ikki sababi xafif isqotdur, bas *mafoiy-lundin* *mafo* qolg'ay va *faul* aning o'mig'a qo'yarlar [2. 48].

Demak, Navoiyning fikriga ko'ra "*mafoiy-lun*" ruknining **"batar"** usulida qisqarishida dastlab oxirgi ikki cho'ziq hijo (sababi xafif - *iy* va *lun*), so'ngra boshidagi harakati harf (*ma*) olib tashlanadi. Natijada, bitta cho'ziq hijo (*fo*) qoladi.

Boshqa bir o'rinda shunday izohni uchratamiz: **"Batar"** - *faul-lunda* vatadi majmu isqotidur, *lun* qolur, *fa* aning o'mig'a qo'yarlar [2. 51].

Shu o'rinda ikkita nomutanosiblik yuzaga keladi:

1. Ruknlarning o'zgarish shakllari (zihoflar) qaysi ruknda yuz bernasini, bir xil turdagi o'zgarishni nazarda tutadi. Biroq yuqoridagi ikki shartda **"batar"** usuli ikki xil o'zgarishni ifodalamoqda. Bu esa aruzga oid nazariy tamoyillarga xilofdir.

2. Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, lug'aviy manosiiga ko'ra **"batr"** bir tomondan, anigrog'i, oxirdan qisqarish (dumini kesish)ni nazarda tutadi. Yuqoridagi ta'rifiida esa rukn bir o'rinda har ikki tomondan, bir o'rinda boshidan qisqarmoqda. Bu lug'aviy va istilohdagi mano o'rinasida nomutanosiblikni yuzaga keltiradi.

Boburning "Muxtasar" asarida "batr" va "abtar" istilohlari quyidagicha sharhlanadi:

"Batr" - hazf bila qat'ning ijimoidur (birgalikda qo'llanilishi S.T.), nechukkim *fa'uvlun* - *fa'* bo'lur va *fo'ilotun fo'il* bo'lur, *fa'ilmun* fo'ilning yeriga qo'yarlar, mug'ayyar(o'zgargan - S.T.)ni abtar derlar...
Hazf, sababi xaffning isqotidur rukning oxirindin...
Qat', vatadi majmunning sokinning isqoti va ikkinchi mutaharrik (harakati harf - S.T.)ning iskon (sokinga aylantirishi - S.T.)dur... [1. 20].

Boburning fikriga ko'ra "batr" usulida dastlab rukning oxirgi cho'ziq hijosi olib tashlanadi (hazf), so'ngra oxirgi sokin harf olib tashlanib, undan oldingi harakati harf sokinga aylantiriladi. Buni "fauvlun" va "foilotun" ruknlari misolida quyidagicha ko'rsatish mumkin:

Fa'uvlun → fa'uv → fa'u → fa

Fo'ilotun → fo'ilo → fo'ila → fo'il = fa'lan

"Mafo'iyun"ni shu usulda qisqartirganda quyidagi rukn kelib chiqadi:

Mafo'iyun → Mafo'iy → Mafaiy → Mafy = falan

(Izoh: Fo'ilotun ruknida vatadi majmu' "ilo", *mafo'iyun* ruknida esa "mafo").

Malum bo'ladiki, "Mafo'iyun"ni "batr" usulida qisqartirganda ham "falan" rukni kelib chiqadi. Biroq bunday rukn "*mafo'iyun*"dan hosil bo'ladigan bahrlarda, xususan, ruboiy vaznlarida qo'llanmaydi.

"Batr" zihofga oid bu kabi ikki xillik tojik aruzshunosligida ham kuzatiladi. Jumladan, Bahrom Sirusning "Aruzi tojik" risolasi shunday malumot keltiriladi:

1. **Batr** - dar zihof ajam ijimoi jabb va xarm ast.
2. **Batr** - dar fauvlun ijimoi salm va hazfro go'yand [5. 85].

Birinchi fikr Alisher Navoiy tarifi bilan aynan bir xil. Ikkinchi tarifi esa natija nuqtai nazaridan bir xil bo'lsa-da, qisqarish usuliga ko'ra farq qiladi. Zero "salm" usuli vatadi majmudagi dastlabki harakati harfning olib tashlanishini ifodalaydi:

Bahrom Sirusda - *fa'uvlun* (salm) → *uvlun* (hazf) → *uv* = *fa'* Navoiyda - *fa'uvlun* (vatadi majmu' tushiriladi) → *lun* = *fa'*

Bahrom Sirus mazkur zihofga oid chalkashliklar mavjudligini ham qayd etadi: "Batr yake az on zihofnost, ki aksaran boisi gumrohii xonandagon meshavad" (*Batr ko'pincha o'quvchilarni chag'itadigan zihoflardandir*) [5. 96].

Mazkur masalani oydinlashtirishga yordam beradigan manbalardan yana biri Atoulloh Husayniyning "Badoyiu-s-sano'i" asaridir: "Batr - hazf bila qat'ning jamidur. Chunonchi, *fa'uvlunni fa'* qilurlar; *fo'ilotunni fo'il* qilurlar, o'mig'a *fa'ilmun* qo'yarlar va o'zgargan juzvni abtar derlar" [4. 16].

Malum bo'ladiki, bu borada Husayniyning fikri Bobur fikriga monand.

Atoulloh Husayniyning asarida bitta qo'shimcha malumot ham mavjudki, u muammoing asl sababini aniqlashga yordam beradi:

"Shams-i Qays ("Al-Mu'jam" asarining muallifi Qays Roziy - S.T.) fauvlun zihoflarining bahsinda batr ajam ashi'orida kelmas deptur. Mafo'iyun zihoflarining bahsinda ersa, depturkim, batr ajam zihofida mafo'iyun da jabb bila xarm jamidur, *fo* bo'lur, aning o'mig'a *fa'*ni qo'yarlar" [4. 16].

Demak "batr" atamasining ma'nosiga doir ikki xil fikr va qarash Shamsiddin Qays Roziyning asari tufayli yuzaga kelgan. Olim "batr" yoki "abtar" usuli arab sheriya'tiga xos bo'lganligini inobatga olib ajam aruzidagi boshqa bir hodisani yani "xarm" bilan "jabb" usullarining aruzidagi ("axrami majbub")ni shu nom bilan atashga qaror qilgan. Bu birlashuvi ("axrami majbub")ni shu nom bilan atashga qaror qilgan. Bu esa bir tomondan qulaylik keltirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan bitta atamaning ikki xil talqini yuzaga keltirib ayrim aruziy tamoyillarning buzilishiga sabab bo'lgan. Zero Atoulloh Husayniy ta'bi bilan aytganda: "...fo'ilotunda batr fors ashorinda ko'p voqe bo'lur, garchi ul ani ssalm deb ataptur".

Keltirilgan fakt va ma'lumotlar, fikr-mulohazalarni quyidagicha umumlashtirishimiz mumkin:

"Batr" va "abtar" istilohlari arab tilidan olingan bo'lib, "kesib tashlangan" yoki "dumi kesilgan" degan lug'aviy ma'nolarni ifodalaydi. Binobarin, u rukning bir tomondan, ya'ni oxiridan qisqarishini nazarda tutadi. Aruz ilmidagi "batr" zihof "hazf" bilan "qat'" zihoflarining birgalikda bajarilishini ifodalaydi (Zahiriddin Bobur, Atoulloh Husayniy). Bu usulda "*fo'ilotun*"dan "*fa'ilmun*" rukni hamda "*fa'uvlun*"dan "*fa'*" rukni hosil bo'ladi. Rukning aynan shu tarzda qisqarishi so'zning lug'aviy ma'nosiga ham mos bo'lib, qisqarish bir tomondan - oxirgi juzvlardan boshlab yuz beradi.

Ruboiy janri uchun xos bo'lgan "*Mafo'iyun*" ruknini "batr" usulida qisqartirganda "*fa'*" emas, balki "*fa'ilmun*" rukni kelib chiqadi. Biroq bunday rukn "*mafo'iyun*"dan hosil bo'ladigan bahrlarda, xususan, ruboiy vaznlarida qo'llanmaydi.

Boburning "Muxtasar" asarida "batr" va "abtar" istilohlari quyidagicha sharhlanadi:

"Batr" - hazf bila qat'ning ijmo'idur (birgalikda qo'llanilishi S.T.), nechukkin *fa'v'lun* - *fa'* bo'lur va *fo'ilotun fo'il* bo'lur, *fa'lu*ni fo'lining yeriga qo'yarlur, mug'ayyar(o'zgaragan - S.T.)ni abtar derlar...
Hazf, sababi xaffining isqotidur rukning oxiridin...
Qat', vatadi majmuning sokining isqoti va ikkinchi mutaharrik (harakati harf - S.T.)ning iskon (sokinga aylantirilishi - S.T.)dur... [1. 20].

Boburning fikriga ko'ra "batr" usulida dastlab rukning oxirgi

cho'ziq hijosi olib tashlanadi (hazf), so'ngra oxirgi sokin harf olib tashlanb, undan oldingi harakati harf sokinga aylantiriladi. Buni "fa'v'lun" va "fo'ilotun" ruknlari misolida quyidagicha ko'rsatish mumkin:

Fa'v'lun → fa'uv → fa'u → fa

Fo'ilotun → fo'ilo → fo'ila → fo'il = fa'lan

"Mafo'iy'lun"ni shu usulda qisqartirganda quyidagi rukn kelib

chigadi:

Mafo'iy'lun → Mafo'iy → Mafay → Mafy = falan

(Izoh: Fo'ilotun ruknida vatadi majmu' 'ilo', *mafo'iy'lun* ruknida esa "mafo'iy").

Malum bo'ladiki, "Mafo'iy'lun"ni "batr" usulida qisqartirganda ham "falan" rukni kelib chiqadi. Biroq bunday rukn "mafo'iy'lun"dan hosil bo'ladigan bahrlarda, xususan, ruboiy vaznlarida qo'llanmaydi. "Batr" zihofiga oid bu kabi ikki xillik tojik aruzshunosligida ham kuzatiladi. Jumladan, Bahrom Sirusning "Arzu tojiki" risolasida shunday malumot keltiriladi:

1. **Batr** - dar zihofi ajam ijtimoi jabb va xarm ast.

2. **Batr** - dar fa'v'lun ijtimoi salm va hazfo go'yand [5. 85].

Birinchi fikr Alisher Navoiy tarifi bilan aynan bir xil. Ikkinchi tarifi esa natija nuqtai nazaridan bir xil bo'lsa-da, qisqarish usuliga ko'ra farq qiladi. Zero "salm" usuli vatadi majmudagi dastlabki harakati harfning olib tashlanishini ifodalaydi:

Bahrom Sirusda - *fa'v'lun* (salm) → *uv'lun* (hazf) → *uv* = *fa'* Navoiyda - *fa'v'lun* (vatadi majmu' tushiriladi) → *lun* = *fa'*

Bahrom Sirus mazkur zihofga oid chalkashliklar mavjudligini ham qayd etadi: "Batr yake az on zihofnost, ki aksaran boisi gumrohi xonandagon meshavad" (*Batr ko'pincha o'quvchilarni chag'itadigan zihoflardandir*) [5. 96].

Mazkur masalani oydinlashtirishga yordam beradigan manbalardan yana biri Atoullloh Huseyniyning "Badoyi-s-sanoyi" asaridir: "**Batr** - Hazf bila qat'ning jamidur. Chunonchi, *fa'v'lunni fa'* qilurlar; *fo'ilotunni fo'il* qilurlar, o'mig'a *fa'lan*ni qo'yarlur va o'zgaragan juzvni abtar derlar" [4. 16].

Malum bo'ladiki, bu borada Huseyniyning fikri Bobur fikriga monand.

Atoullloh Huseyniyning asarida bita qo'shimcha malumot ham mavjudki, u muammoing asl sababini aniqlashga yordam beradi:

"Shams-i Qays ('Al-Mu'jam" asarining muallifi Qays Roziy - S.T.) fa'v'lun zihoflarining bahsinda batr ajam ash'orda kelmas deptur. Mafo'iy'lun zihoflarining bahsinda ersa, depturkim, batr ajam zihofida mafo'iy'lun da jabb bila xarm jamidur, *fo* bo'lur, aning o'mig'a *fa'*ni qo'yarlur" [4. 16].

Demak "batr" atamasining ma'nosiga doir ikki xil fikr va qarash Shamsiddin Qays Roziyning asari tufayli yuzaga kelgan. Olim "batr" yoki "abtar" usuli arab sheryatiga xos bo'lganligini inobatga olib ajam aruzidagi boshqa bir hodisani yani "xarm" bilan "jabb" usullarining birlashuvi ("axrami majbu'")ni shu nom bilan atashga qaror qilgan. Bu esa bir tomondan qulaylik keltirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan bitta atamaning ikki xil talqini yuzaga keltirib ayrim aruziy tamoyillarning buzilishiga sabab bo'lgan. Zero Atoullloh Huseyniy ta'bir bilan aytganda: "...fo'ilotunda batr fors ashorinda ko'p voqe bo'lur, garchi ul ani salam deb ataptur".

Keltirilgan fakt va ma'lumotlar, fikr-mulohazalarni quyidagicha umumlashtirishimiz mumkin:

"Batr" va "abtar" istilohlari arab tilidan olingan bo'lib, "kesib tashlangan" yoki "dumi kesilgan" degan lug'aviy ma'nolarni ifodalaydi. Binobarin, u rukning bir tomondan, ya'ni oxiridan qisqarishini nazarda tutadi. Aruz ilmidagi "batr" zihofi "hazf" bilan "qat'" zihoflarining birgalikda bajarilishini ifodalaydi (Zahiriddin Bobur, Atoullloh Huseyniy). Bu usulda "fo'ilotun"dan "*fa'lan*" rukni hamda "*fa'v'lun*"dan "*fa*" rukni hosil bo'ladi. Rukning aynan shu tarzda qisqarishi so'zning lug'aviy ma'nosiga ham mos bo'lib, qisqarish bir tomondan - oxirgi juzvlardan boshlab yuz beradi.

Ruboiy janri uchun xos bo'lgan "Mafo'iy'lun" ruknini "batr" usulida qisqartirganda "*fa*" emas, balki "*fa'lan*" rukni kelib chiqadi. Biroq bunday rukn "mafo'iy'lun"dan hosil bo'ladigan bahrlarda, xususan, ruboiy vaznlarida qo'llanmaydi.

Ruboiy vaznlarda qo'llanuvchi "fa" rukni "maf'iyulun" ni "xatm" va "jabb" usulida qisqartirish natijasida hosil qilingan. Binobarin, uning to'g'ri nomlanishi "axrami majrub". Uning o'tmiga ko'pchilik e'tibor etganidek, **abtar** atamasini qo'llash, bizingcha, ma'qul ish emas. Zero bu aruz ilmiqa o'ldir ikki tamoyilning buzilishiga sabab bo'ladi. Birinchidan, bunda rukn ikki tomondan qisqaradi. Bu esa so'zning lug'aviy ma'nosiga (dumi kesilgan) mutanosib emas. Ikkinchidan, abtar atamasi ikkita bir-biridan farqli hodisaning nomiga aylantirilgan. Bu esa tushuntiruvchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Бобур. Мухтасар (Наштра тайёрловчи С.Хасанов). - Т.: Фан, 1971.
2. Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 16-том. - Т.: Фан, 1999.
3. Хожиахмедов А. Ўзбек арузи дугати. - Т.: Шарк, 1998.
4. Атоуллох Хусайний. Бадойиру - с - саноийи (Форсчадли настрийти, 1981).
5. Баҳром Сирус. Арузи тожики. - Душанбе, 1963.
6. Арабско-русский словарь (Составитель Х.К. Баранов). - М., 1962.
7. Фарҳанги забони тоҷики. 2-жилд. - Москва: Советская Энциклопедия, 1969.

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU tadqiqotchisi
Yusupova Dinovoz Rahmonovning "Temuriylar davridagi
aruzga doir risolalarning qiyosiy tahlili" mavzusidagi 10.00.06 –
Qiyosiy adabiyotshunoslik, chog'ishtirma tilshunoslik va
tarjimonlik ixtisosligi bo'yicha Filologiya fanlari doktori (DSS)
ilmiy darajasini olish uchun tayyorlagan dissertatsiyasi
avtoreferatiga

TAQRIZ⁶⁴

Aruz ilmiqa oid qarashlar va tadqiqotlar nafaqat she'rshtunoslik sohasi, balki umuman filologik tadqiqotlarning (albatta musulmon Sharqida) ruydevotini tashkil etadi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Zero mazkur ilmiy she'r vaznlari va ritmikasinigina emas, umuman yozma va og'zaki nutq qonuniyatlarini tadqiq etuvchi mutakabb ilmlardandir. Binobarin, "Duny o'ngosida she'rshtunoslik va she'r tuzilishlarini o'rganish tarixan eng qadimgi davtda yozma boshlanganiga qaramay, u o'z metodikasi va mavzu qitralariga ko'ra (bugungi kunda ham) yangi yo'nalishlardan sanaladi" (Avtoreferat, 5-bet). Darhaqiqat, "Sharq xalqlarining milliy adabiyotlari vaznlari, xususan, o'zbek aruzi va aruzshunosligiga doir barcha muammolar ilmiy echimini torgan", deb bo'lmaydi. Ayniqsa, insoniyat tarixidagi yuksak tamaddun o'choqlaridan bo'lgan temuriylar davrida aruz ilmiqa oid bir qator fundamental tadqiqotlar yaratilgan bo'lib, ularni o'zaro qiyosiy tadqiq qilish adabiyotshunoslikning dolzarb masalalaridandir. Buning bir necha asoslari bor.

Birinchidan, aruz ilmiqa oid manbalarning birontasi hozirga qadar mukammal tanqidiy matnga ega emas.

Aruz nazariyasi va amaliyotiga oid yaratilgan va yaratilayotgan adabiyotlarning aksariyati u yoki bu manba (ko'pincha "Mezon ul-avzon" yoxud "Muxtasar")ga tayanib yozilayotganligi uchun o'sha manbalardagi, ularning nashrlaridagi kamchiliklar takrorlanmoqda. Natijada, qoidalar, nomlanishlardagi tafovutlar yuzaga kelmoqda.

⁶⁴ Ushbu dissertatsiya himoyasi 2019-yilning 30-noyabr sanasida Alisher Navoiy nomidagi Toshkent DO'TAU universiteti huzuridagi DSc. 27.06.2017.Fil.19.01 raqamli ilmiy kengashda bo'lib o'tgan.

So'nggi yillarda aruz vaznlarida she'r yozishga ishtiyok yosh ijodkorlar orasida ancha kuchayib, hatto "yangi vaznlar kashf etish" holatlari ham kuzatilmog'da. Shunday paytda aruz ritmikasiga oid fundamental tadqiqot, vaznlarni sanab o'tishgagina emas, ularning ildizlarini, poetik mohiyatini yoritishga qaratilgan ilmiy manbaga ehtiyoj tug'ildi.

Dihavoz Yusufovning so'nggi o'n yillar davomida aruz ilmi asoslariga doir olib borgan izlanishlari, jumladan, Alisher Navoiy "Xamsa"ining ritmik xususiyatlari, Abdurahmon Jomiyning "Risolayi aruz"ga oid tadqiqotlar, "Aruz alifbosi" qo'llanmasi qator yillardan beri tadqiqotchil va talabalarning benazir yordamchisiga aylangan. "Temuriylar davridagi aruzga doir risolalarning qiyosiy tahlili" mavzusidagi ushbu tadqiqotning yakunlangani hamda himoyaga qo'yilayotgani g'oyatda quvonarli hodisadir.

Filologiya fanlari doktori (DSS) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlagan ushbu dissertatsiya kirish, to'rt asosiy bob, xulosa, adabiyot va manbalar ro'yxati hamda ilovalardan tashkil topgan.

Ishning Kirish qismida mavzuning dolzarbligi, zarurati, tadqiqotning maqsad va vazifalari, ob'ekti, predmeti, ustuvor yo'nalishlariga mosligi, ilmiy yangiligi, amaliy natijalari, nazariy va amaliy ahamiyati, amaliyotga joriy etilishi haqidagi ma'lumotlar keltirilgan.

Dissertatsiyaning «**Temuriylar davri aruzshunosligining ilmiy tahlili va nazariy asoslari**» deb nomlangan birinchi bobida temuriylar davrida yaratilgan aruzga doir risolalar, ularning o'ziga xos xususiyatlari tahlil etilib, nazariy asoslari haqida fikr yuritiladi. Bobda dastlab Ahmad Taroziy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur, Sayfiy Buxoriy hamda Atoullloh Husaynning aruz ilmiga oid asarlari (yoxud bu boradagi yutuq va kamchiliklar atroficha muhokama etiladi. Bobning ikkinchi faslida esa yuqoridagi asarlar uchun asos bo'lgan arab va fors-tojik tillaridagi ilk manbalar tadqiq etilgan.

Dissertatsiyaning «**Temuriylar davridagi risolalarda juzv, rukn va zihof talqini**» deb nomlangan ikkinchi bobi yuqorida tilga olingan manbalarda aruz tizimidagi asosiy ritmik birliklar: juzv, rukn va zihoflarning qiyosiy talqiniga bag'ishlangan. Unda Ahmad Taroziy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Sayfiy, Bobur, Husayniy kabi aruziylarning juzv, rukn, zihof va furu'lar haqidagi ma'lumot va fikrlari

qiyoslanib, an'anaviy va original qarashlar tavsiflangan. Bu borada qiyoslanib, an'anaviy va original qarashlar tavsiflangan. Bu borada Bobur qarashlarining o'ziga xosligi asoslangan. Hatto Boburning zihoflarga oid tasnifi "islohot qilindi". zihoflar ulardagi o'zgarishlar asosida uchga bo'lib tahlil qilingan (20 bet). Shu o'rinda "o'ta murakkab zihof" atamasi, nazarimizda g'alizroqdek tuyuladi. Zero "murakkab" (tarkibli) so'zi nazarda tutilgan hodisaning birdan ortiq ekanligani ifodalashi munosabati bilan unga "o'ta" aniqlovchisini qo'shish to'g'rimikin? Undan ko'ra ikki amalli va uch amalli murakkab zihoflar deb ajratish ma'qulroq emasmi?

Madomiki ilk manbalardagi qarashlar islohot qilinar ekan, ularni bugungi filologiya ilmlariga moslashtirish lozimdek tuyuladi. Chunonchi, xabn, tayy, qabz va kaff zihoflari ruknning turli o'rinlarida bitta sokin harfni isqot qilishni nazarda tutadi. Vaqf zihofi esa harakatlil harfni (vatadi mafuqning ikkinchi harfi) sokinga aylantirishni ifodalaydi. Bularning har biri bitta amal-o'zgarish sanaladi. Qasr va qat' zihoflari esa bir vaqtning o'zida ikkita o'zgarishni, ya'ni sokin harfni (sabab va vatadda) olib tashlab, undan oldingi harakatlil harfni sokinga aylantirishni nazarda tutadi. Binobarin, ular amallar miqdoriga ko'ra murakkab sanalishi mumkin. Biroq bu o'zgarishlarning har biri ayni shu o'rinda alohida zihoflarni hosil qilmaganligi uchun "qasr" va "qat'" mumtoz aruzshunoslikda "muftad zihoflar" gatorida sanalgan. Binobarin, zihoflarni bir amalli, ikki amalli, uch amalli tarzda tasnif qilish qulayroq bo'lsa kerak, nazarimizda.

«Bahrlar va ulardan hosil bo'luvchi vaznlar qiyosi»ga bag'ishlangan dissertatsiyaning uchinchi bobida hamda «Aruz doralariga oid qarashlar va ruboiy vaznlarining qiyosiy tahlili» deb atalgan to'rtinchi bobda ham aruz nazariyasi asoslari hisoblangan mazkur tushunchalarning manbalararo izchil qiyosiy tadqiqi va tahlilini kuzatish mumkin.

Ma'lumki aruz terminologiyasida ayni bir hodisani turlicha nomlash holatlari ham mavjud. Jumladan, mafoiylun asl ruknidan bitta cho'ziq hijo (sababi xafif)ning, ya'ni fa' ruknining qolishi hodisasi uchta manbada uch xil izohlanadi. Xususan «**Funun ul-balog'a**»da:

«Xazz va hazfikim, "mafaiylun"ni xazz qilsaq, "iyulun" qolur va hazf qilsaq, "iy" qolur. Aning evazi "fa'"ni qo'yduk" (Axazzi mahzun).

«**Muxtasar**» («**Aruz risolasi**»)da:

«fa'» (axrami majbub). («**Muxtasar**». 23-, 55-betlar).

“Mezon ul-avzon”da:

“Batar” – “jabb” va “xarm” ijmoidur, maf’iylunda bas fo qolg’ay, fa’ aning o’ring’a qo’yarlar.

Demak ruboiy vaznlarining to’rtinchi ruknlarida qatnashuvchi mazkur hodisa Navoiyning fikri bo’yicha ham zihof (batar) ham fiit’ (abtar), Bobur va Ahmad Taroziy ma’lumotlariga ko’ra esa faqat fiit’ qanday nomlash kerak degan savol tug’iladi. Shunday ekan, ruboiy vaznini ma’lum bo’ladiki, tadqiqotchi bu masalada Hazrat Navoiy fikrlariga tayangan. Biroq shu kabi holatlarga munosabat bildirilsa, tadqiqotning ilmiy qimmatini yanada oshirgan bo’lar edi.

Umunan olganda, dissertatsiya avtoreferatining matni, unda ifodalangan fikr-mulohaza va tahlillar, himoyaga qo’yilgan bilim bilan e’tiborga molik.

Avtoreferat bilan tinishish asnosida paydo bo’lgan ayrim mulohazalarni bildirishni joiz deb topdik:

1. Tadqiqotchining fikriga ko’ra «Risolai aruz»da ham, «Mezon ul-avzon»da ham faqat 5 ta asliy ruknlarga mansub zihoflar ta’rif beriladi, ikkala muallif ham arab aruziga xos bo’lgan ruknlarga to’xtalmaydi (20-bet). Vaholanki, Boburning asarida arab she’riyatiga xos bo’lgan ruknlar (foilun, maf’oiyatun, mutafoilun)ning zihoflari ham qayd etilgan. Biroq ular alohida ruknlar tahlilida emas, umumiy nazariy qismda berilgan. Jumladan:

“Jamm aql bila xarmning ijmoidur, nechukkim maf’oiyatun foilun bo’lur, muni ajamm derlar”. Yoxud “Aqs naqs bila xarmning ijmoidur, nechukkim maf’oiyatun fo’altu bo’lur, maf’uvluni aning eriga qo’yarlar, mug’ayyar rukni a’qas derlar” (21-bet) vahokazo.

2. Dissertatsiya avtoreferatining 24-betidagi (Bobur) “...ushbu baytni aruz tizimidagi **barcha bahrlar**(?)ga moslab o’qish mumkinligi haqida so’z yuritadi” jumlasini e’tiroz tug’diradi. Zero barcha bahrlarda o’qish mumkin bo’lgan she’r yoxud bayt mavjud emas. Bobur bu o’rinda «Har kimning istilohidin vuqufi bo’lsa bilgaykim **necha vazn**da mujtass bahrlariga oid yigirmadan ortiq vaznga misol tariqasida keltiradi.

3. Aruz vaznini kvalitatif vaznlar, ya’ni urg’uli vaznlar qatoriga qo’shish (mutalavvin san’atiga tayangan holda) masalasi ham bizda

shubha uyg’otdi. Zero “urg’u” mohiyatan til birligidagi qismlardan birining boshqalariga ko’ra kuchliroq talaffuz etilishini nazarda tutadi. Aruzda esa rukndagi cho’ziq hijolar miqdori birdan ortiq bo’lishi mumkin.

Keltirilgan fikr-mulohazalar va juz’iy e’tirozlardan qat’i nazar ushbu tadqiqot bugungi adabiyotshunoslik, she’rshunoslik ilmi taraqqiyotiga sezilarli ta’sir ko’rsata oladigan, birlamchi manbalar asosida olib borilgan fundamental izlanishlar mahsulidir. Uning muallifi filologiya fanlari doktori ilmiy darajasiga munosib, deb o’ylaymiz hamda uning natijalari kengaytirilgan formada ilmiy jamoatchilikning katta auditoriyasiga taqdim etilishini intilqlik bilan kutamiz.

Sharq she'rhunosligida muhim o'rin tutgan Shamsuddin Muhammad ibni Qays Roziy Eronning Ray shahrida tug'ilgan. U ilmi Xorazmda yashagan, 1205 yilda Buxoroga kelgan. «Al-Mo'jam»ni kelgan davrida Qays Roziyning yoshi 20-30 atrofida bo'lgan, binobarin, XII asrning 80 yillarida tug'ilgan deb taxmin qilish mumkin.⁶⁵ Muhammad Xorazmshoh 1207 yili Buxoroni zabt etganida, Shams Qaysni salanati poytaxti Xorazmga taklif etgan va 1207-1219 yillarda u ta'sirida 1219-1226 yillari Iroqqa hijrat qilgan. So'ngira Eronga kelib hukmdor Atobek Sa'd Zangiy xizmatida bo'lgan. Shams Qays donishmand va fozil inson bo'lganligi bois shohning yaqin kishisiga aylanadi. Sa'd Zangiy vafotidan keyin (1231) o'g'li Abubakr ibn Sa'd ham olinga zo'r ehtirok ko'rsatgani ma'lum.

Qays Roziy 1233-yilda «Al-Mo'jam fi ma'oyiri ash'or ul-ajam» («Ajamiy she'rlari andozalari lug'ati») asarini, keyinroq unga ilova tarzda tilidagi mufasssal bayoni», «Al-uyub fi muqaffiy ash'oru-l-arab» («Arab arab tilida bo'lgani uchun u Fors (Eron)ga kelgach, zamondoshlarining iltimosi bilan mashhur asari «Al-Mo'jam fi ma'oyiri ash'or ul-ajam»ni qo'shimchalari bilan fors tiliga o'tirgan.

Qays Roziy mazkur asarda she'riy ilmlar uchligi – aruz, qofiya va badiiy san'atlar haqida bahslashib, she'rning mezonini va uning vazifalari, qofiya va uning turlari, badiiy san'atlar va ularning tuslanishi, xillari muqaddima, ikki qism va xulosadan iborat. Asarning aruz ilmi haqida qismini muallif quyidagi 4 bobga ajratgan:

1. Aruz istilohining ma'nosi va ruknlar shartli hamda ushbu fanga daxldor bo'lgan ilmiy ahli orasida amalda bo'lgan nomlar va laqablar haqida avvalgi bob.

2. Aruz ruknlari tarkibidan hosil bo'ladigan ritmik bo'laklar va vaznlar zikrida ikkinchi bob.

3. Ritmik bo'laklardagi o'zgarishlardan hosil bo'luvchi furu'larning afo'iyli haqida uchinchi bob.

4. Qadimiy va yangi bahrlar zikri, doiralari naqshi, baytlarning taqte'i va bahr qismlarining bir-biridan farqlanishi to'g'risida to'rtinchi bob.

«Al-mu'jam»da muallif fors-tojik aruzining arab aruzidan farqli jihlatlarini tadqiq va tahlil etadi. Jumladan, Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan beshla doiraning ba'zilar fors-tojik she'riyatiga xos bo'lmaganligi uchun, ularni qisqartiradi, xususan, tavil, madid, komil va vofir bahrlardan tuzilgan doiralarni fors-tojik aruzidan istisno qiladi. Uning fikricha, fors-tojik she'riyatini muayyan sistemaga solish uchun to'rtta aruz doirasi yetarli:

«Va chun bad'in muqaddimot bar ba'ze az tasarrufoti fosidi in jamoat dar taqdiri buhur va sabti davoir vuquf atfod va tafsili xabtu g'alati eshon dar in fann ma'lum shud, savob on ast, ki dar in abvob ba taqsimoti botilu tatviloti behosili eshon iltifot namanoem va jumla buhuri ash'ori ajamro dar chahor doira nihem» [80]. (Bahrlar va doiralari zikrida oldingilarning ba'zi bir me'yor jihatidan buzilgan fikrlarga guvoh bo'lib, bu fan (aruz)da ularning xato va ko'r-ko'rona tavsiflari ma'lum bo'lganligi uchun, bu bobda ularning foydasiz uzunundan-uzoq tasniflarga iltifot qilmaslik va barcha ajam she'riyatining bahrlarini to'rt doiraga joylashtirishni savob (foydali) deb bildik).

Tamiz aruzshunos Bahrom Sirus «Aruzi tojiki» kitobida arab va ajam aruzining munosabati haqida fikr yuritib, shunday yozadi: «Mazkur davr fors-tojik olim va shoirilari arab istilosidan oldingi she'riyat qonunlari saqlanib qolmaganligi sabab o'z tillarida she'r yozish uchun biror bir poetik qonuniyatlarni tizimga ega emasdilar. Shu sababdan ular istasa-istamasa o'sha davr yuqori tabaq vakillari adabiyotida amalda bo'lgan, marsum (tasmiy)langan va mabuh (ta'bga yaqin) bo'lgan arab aruzini yangidan, o'z tillarining fonetik xususiyatlariga muvofiqqilashirib qayta ishlab chiqishga majbur edilar. Ular arab aruziga ko'p o'zgartirishlar kiritib, hozirgi she'riyatimizga mos aruzni vujudga keltirdilarki, uni bu holatda arab aruzi emas, balki fors-tojik aruzi deb nomlash to'g'riroq bo'ladi».⁶⁶

⁶⁵ Шамси Қайси Розий. Ал-муъжаъ. Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва хозиркувандан чоң Урватуло Тоңров. – Душанбе: Адиб, 1991. сах. 3. Ushbu manbadan olingan matnlarning sahifasi qays ichida ko'rsatiladi.

⁶⁶ Баҳром Сирус. Арузи тоҷики. – Душанбе, 1963. Саҳ-16-17. (Мам о'zbek тилига о'ғирли).

Abdurauuf Fitrat Bahrom Sirusdan 30 yillar oldin Shams Qaysi Roziy va uning aruzshunoslik maktabi fors-tojik she'riyatida o'ziga xos mustaqil aruz metrikasini joriy etganligini ta'kidlaydi: "Eronliklarni xususiyatlarini taqib oldi yoki olib taqdi... arab aruzining nisbatan umumiy qoidalarini, nazariy tomonlarini qabul qilishga qaramasdan fors(iy) she'r vaznlarining muhim xususiyatlarini ham unga singdirmoq boshladi. Shunday qilib, ayrim bir fors(iy) aruz maydonga qo'yuldi".⁶⁷

Abdurauuf Fitrat fors-tojik aruzini arab aruzidan farqli bazi jihatlari Shams Qaysning "Al-mu'jam" asariga tayangan holda ko'rsatib o'tadi va bu farqlar asosida Shams Qays birinchilardan bo'lib "ajam (fors-tojik) aruzi" atamasini ajratib adabiyotshunoslikda joriy etganini e'tirof etadi va turkiy adabiyotda aynan mana shu eroniy (fors)lar aruzi qabul qilinganini eslatib o'tadi: "O'rta Osiyo turkiy adabiyoti uchun qabul etilgan aruz mana shu eron adabiyotida ishlangan va Shams Qays kabi aruzchilar tomonidan "aruzi fors(iy) atalgan aruzdir".⁶⁸

Qays Roziy Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan Mushtabih adabiyotining o'rta fors-tojik bahrlaridan iborat bo'lgan ikki doira – Muxtalifa va Muntaziani yaratadi va o'zi ta'kidlagan 4 doiraga 14 bahrni joylashtiradi. Doiralarda bahrlar tasnifi shunday keltirilgan: Muxtalifa doirasi – munsarih, muzore', muqtazab, mujtass; Mo'talifa doirasi – Muntazia doirasi – sare', g'arib, qarib, xaffi, mushokil.

Qays Roziy ajam aruzida 35 zihofning mavjudligini, ulardan 22 tasi arab aruziga xos bo'lib, ajam she'riyatida ham qo'llanishi, 13 tasi esa ajam aruziga xos ekanligini qayd etadi. Olim zihoflarning vujudga kelish usullarini izohlagan. Shuningdek, u "Al-mu'jam"dan oldingi kitoblarga kiritilmagan 16 zihofni alohida faslida sharhlaydi: "Va yana bir necha ism (atama) borkin, oldingi faslida ularning zikri va sharhi keltirilmagan edi, bu yerda sharhini keltiraylik. Ular o'n oltidir: xazm, muqabat, sadr, ajz, turfon, bariy, muroqabat, solim, saheb, tom, mavfur, vorfiy, mo'tadil, muarro, majzu', mashur va manhuk" [60].

Qays Roziy ruboiy janrining kelib chiqish ta'rixi va vaznlari haqida ma'lumot bergan: "Va yake az mutaqaddimoni shuaro'i ajam ba

pindoram Ro'dakiy az nav'i axramu axrabi bahr (Hazaj) vazne taxrij kardast, ki onro vazni ruboiy xonand" [95]. (Qadimgi ajam shoirlaridan biri, fikrimcha, Ro'dakiy hazaj bahrlarining axram va axrab tarmoqlaridan bir vazmini yaratganki, uni ruboiy vazni deb ataydilar).

Olimning fikricha, ikki shajara: axrab va axramdagi 24 xil vazn ruboiy vaznlarga xosdir. Qays Roziy ruboiy vaznlarini Xalil ibn Ahmadan keyin paydo bo'lgan vaznlarning ichidan xushnavosi, ko'ngilga yaqinrog'i deb hisoblaydi: "Darhaqiqat, Xalildan keyin yaratilgan yangi o'lchov va vaznlar orasida hech biri bu kabi (ruboiy vaznlari kabi) ko'ngilga yaqin va tab'ga xush yoquvchi emas. Va shunga ko'ra, musiqasana'at arboblari bu vaznda latofati ohanglar yaratganlar" [97]. Asarda muallif ruboiy vazni va uning shajaralarini chizmalarda ko'rsatib, har bir vazni o'zining va boshqa mumtoz shoirlarning ijodi namunalari orqali ko'rsatib o'tadi.

Qays Roziy she'r yozishga azm etgan va shoirlarlik da'vosiga bel bog'lagan kishi dastavval muxtasar aruz va qofiya ilmlarini mutolaa qilishi, qadimiy va yangi vaznlardan voqif bo'lishi, vaznlarning yozimlisini yozimsizdan farqlay olishi, mumkin va mumkin bo'lmagan zihoflarni bilishi hamda sahib (ishonchli, kamchiliksiz) bayni nusxasidan ajrata olishi lozim [354].

⁶⁷ Фитрат. Аруз ҳақида (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳамидулла Болтабоев).

⁶⁸ Шир Китоб, 27-бет.
– Тошкент: Ўқитувчи, 1997. 25–26 бетлар.

Ruboiy vaznlari.

7-iltova

Axrab shajarasi

1 - rukn	2 - rukn	3 - rukn	4 - rukn
1	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fa'
	- - v	v - - -	-
	Axrab	Maqbuz	Axrami majbub
2	Maf'uvlu	mafo'ylun	Fo'
	- - v	v - - -	-
	Axrab	Maqbuz	Axrami majbub
3	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fo'
	- - v	v - - -	-
	Axrab	Maqbuz	Axrami majbub
4	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fo'
	- - v	v - - -	-
	Axrab	Maqbuz	Axrami majbub
5	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fo'
	- - v	v - - -	-
	Axrab	Maqbuz	Axrami majbub
6	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fo'
	- - v	v - - -	-
	Axrab	Maqbuz	Axrami majbub
7	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fo'
	- - v	v - - -	-
	Axrab	Maqbuz	Axrami majbub
8	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fo'
	- - v	v - - -	-
	Axrab	Maqbuz	Axrami majbub
9	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fo'
	- - v	v - - -	-
	Axrab	Maqbuz	Axrami majbub
10	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fo'
	- - v	v - - -	-
	Axrab	Maqbuz	Axrami majbub
11	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fo'
	- - v	v - - -	-
	Axrab	Maqbuz	Axrami majbub
12	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fo'
	- - v	v - - -	-
	Axrab	Maqbuz	Axrami majbub

Axram shajarasi

1 - rukn	2 - rukn	3 - rukn	4 - rukn
1	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fa'
	- - -	- - -	-
	Axram	Axram	Axrami majbub
2	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fo'
	- - -	- - -	-
	Axram	Axram	Axrami majbub
3	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fo'
	- - -	- - -	-
	Axram	Axram	Axrami majbub
4	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fo'
	- - -	- - -	-
	Axram	Axram	Axrami majbub
5	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fo'
	- - -	- - -	-
	Axram	Axram	Axrami majbub
6	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fo'
	- - -	- - -	-
	Axram	Axram	Axrami majbub
7	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fo'
	- - -	- - -	-
	Axram	Axram	Axrami majbub
8	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fo'
	- - -	- - -	-
	Axram	Axram	Axrami majbub
9	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fo'
	- - -	- - -	-
	Axram	Axram	Axrami majbub
10	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fo'
	- - -	- - -	-
	Axram	Axram	Axrami majbub
11	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fo'
	- - -	- - -	-
	Axram	Axram	Axrami majbub
12	Maf'uvlu	Mafo'ylun	Fo'
	- - -	- - -	-
	Axram	Axram	Axrami majbub

ARUZ ILMIGA OSH MANBALAR

8-йлова

I. Ik manbalar

1. Xalil ibn Ahmad «Kitob ul-aru».
2. Mahmud Zamaaxshariy «Al-qistos».
3. Abu Jaysh Andalusiy «Arzu Andalusiy».
4. Abu Zikriyo Xatib Tabriziy «Al-kafi fil aruz val qavofiy».
5. Rashiddin Vatvot "Nadviyiq us-schr".
6. Ibn Hojib "Ilm ul-aruz".
7. Shams Qays Roziy «Al-mo'jam fi ma'uyini ash'oril aram».
8. Sirojiddin Sakkokiy "Mifloh ul-ulum" (vaf. 1228 y). Atoullloh Husayniy ko'rincha shu manbaga murojaat etgan.
9. Nasiriddin Tusiy «Me'yor ul-ash'or».
10. Shaux Ahmad Taroziy «Furqan ul-balug'ay».
11. Alisher Navoiy «Mezon ul-avzon».
12. Zahiddin Muhammad Bobit «Muxtasar» («Aruz risolasi»).
13. Abdurrahmon Jomiy «Risolai aruz».
14. Atoullloh Husayniy «Badoyi' us-sano'i».
15. Sayfiy Vuxotiy «Arzu Sayfiy».

II. Vosita manbalar

II.1. Xorijiy manbalar

1. Сирус Б. Арузи тоҷики. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963.
2. Стеблева И.В. О проникновении арабо-персидских метров в тюрко-язычную поэзию / Проблемы теории литературы и эстетики в странах Востока. – М.: Наука, 1964.
3. Курбатов Х.Р. Метрика «аруз» в татарском стихосложении // Советская тюркология. – № 6, 1973.
4. Жирмунский В. Введение в метрику. Теория стиха. – Л.: Советский писатель, 1975.
5. Жирмунский В. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр. труды. – М.: Наука, 1979.
6. Чафар Э. Эрзуун назари асаслари ва Азербайжан эрзуу. – Баки: Елим, 1977.
7. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв.). – М.: Наука, 1989.

120

8. Фролов Д.В. Классический арабский стих. История и теория аруда. – М.: Наука, 1991.
9. Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арузи аҷам. – Душанбе: Маориф, 1991.
10. Тоиров У. Становление и развитие аруза в теории и практике персидско-таджикской поэзии. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Душанбе, 1997.
11. Чалисова Н.Ю. Персидская поэзия на весах поэтики // Шама Кайс Рази. Свод правил персидской поэзии. – М.: Восточная литература, 1997.
12. Солихов С. Аруз ва омузиши он. – Душанбе, 2005.
13. Наджибуллохи А. Аруз и соотношение метра и содержания в персидско-таджикской поэзии. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 2016.

II.2. O'zbek adabiyotshunosligi manbalari

1. Савдий А. Амалий ва назарий адабиёт дарслари. – Т., 1925.
2. Фитрат А. Адабиёт қоидалари / Нашра таърифовчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев. – Т.: Ўқитувчи, 1985.
3. Фитрат. Аруз ҳақида / Нашра таърифовчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев. – Т.: Ўқитувчи, 1997.
4. Султонов И. Навоийнинг «Мезон ул-авзон»и ва унинг критик тексти. Номз. ... дисс. – Т., 1947.
5. Мирзаев С. Навоий арузи. Номз. ... дисс. – Т., 1948.
6. Шомухамедов Ш.М. Форс-тожик арузи. – Т.: ТошДУ, 1970.
7. Рустамов А. Аруз ҳақида сухбатлар. – Т.: Фан, 1972.
8. Талабов Э. Араб арузи. – Т.: ТошДУ, 1977.
9. Талабов Э. Араб шеърятига аруз тизими. Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Т., 2004.
10. Тўйчиев У. Арузшуносликка доир. – Т.: Фан, 1973. – Б. 42.
11. Тўйчиев У. Ўзбек шеър системалари. – Т.: Фан, 1981.
12. Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Т.: Фан, 1985.
13. Хасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи». Филол. фан. номз. ... дисс. – Т., 1972.
14. Хасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи» асари. – Т.: Фан, 1981.

121

15. Хожиахмедов А. Мактабда аруз вазнини ўрганиш. – Т.: Ўқитувчи, 1978.
16. Хожиахмедов А. Аруз назарияси асослари. – Т.: 1982.
17. Хожиахмедов А. Ўзбек арузи дугъати. – Т.: Шарк, 1998.
18. Хожиахмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т.: Фан, 2006.
19. Олимов М. Рисолаи аруз. – Т.: Ёзувчи, 2002.
20. Болтабоев Х. «Рисолаи аруз» ва аруз ҳақида / Мумтоз сўз кадри. – Т.: Адабиёт ва санъат, 2004.
21. Болтабоев Х. Шарк мумтоз поэтикаси. Манба ва таъкинлар. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
22. Аъзамов А. Аруз. – Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006.
23. Тоҳитов С. О'zbek she'riyatida aruz. – Sam.: SamDU nashri, 2010.
24. Shodmonov N. Aruz vazni asoslari. – Qarshi: Nasaf, 2012.
25. Зоҳидова Д. Аруз сабоқлари. – Т.: МУМТОЗ SO'Z, 2016.
26. Yusupova D. Aruz alifbosi. – T., 2015.

**Fan bo'yicha nazariy ma'lumotlar va amaliy ko'nikmalarni
mustahkamlash uchun
TEST SAVOLLARI**

I. Aruzshunoslik, juz'lar, ruknlar

1. Aruz she'riy tizimining asoschisini aniqlang
A. Xalil ibn Ahmad. B. Qutayba ibn Muslim.
S. Qays Roziy D. Alisher Navoiy
2. Turkiiy tilda aruz nazariyasiga oid yaratilgan dastlabki manba:
A. "Me'yor ul-ash'or". B. "Furqon ul-balog'a"
S. "Mezon ul-avzon" D. "Muxtasar".
3. Navoiyning "Mezon ul-avzon" asarida nechta bahr tahlil etilgan?
A. 16 ta. B. 18 ta. S. 19 ta. D. 21 ta.
4. Boburning aruz nazariyasiga olib kirgan yangi bahrlarini belgilang:
A. Qarib va basit. B. Ariz va amiq.
S. Munsarh va muzore'. D. Mujiass va muqtazab.
5. Boburning "Muxtasar" asarini nashrga tayyorlagan olimni belgilang:
A. U. Toychiyev. B. S. Mitalibov. S. A. Hojiahmedov. D. S. Hasanov.
6. Navoiyning "Mezon ul-avzon" asari 20 tomlik MATning nechanchi tomidan joylashgan?
A. 14-tomda. B. 15-tomda. S. 16-tomda. D. 17-tomda.
7. "O'zbek aruzi lug'ati" kitobining muallifi belgilang:
A. U. Toychiyev. B. S. Mitalibov. S. A. Hojiahmedov. D. S. Hasanov.
8. Aruz vaznida eng kichik juzv qanday nomlanadi?
A. Sabab. B. Vatad. S. Fosila. D. Hijo
9. Aruz vaznida eng katta juzv qanday nomlanadi?
A. Sabab. B. Vatad. S. Fosila. D. Hijo
10. Aruz vaznida nechta xil juzv mavjud?
A. 2 xil. B. 3 xil. S. 4 xil. D. 5 xil
11. Fo'ilotun asl ruknining tarkibini belgilang:
A. Sababi xaffi+vataadi majmu B. Vataadi majmu+sababi xaffi+sababi xaffi
S. Vataadi majmu+sababi xaffi D. Sababi xaffi+vataadi majmu+sababi xaffi

12. Mafo'iy'lun asl ruknining tarkibini belgilang:
A. Sababi xaff+vatadi majmu B. Vataadi majmu+sababi xaff+vatadi majmu
S. Vataadi majmu + sababi xaff D. Sababi xaff+vatadi majmu+sababi xaff
13. Bayl so'zining lug'aviy ma'nosini toping
A. Ustun. B. Uy. S. Qo'sh misra. D. Qism.
14. Rukn so'zining lug'aviy ma'nosini toping
A. Ustun. B. Uy. S. Qo'sh misra. D. Qism.
15. Juzv so'zining lug'aviy ma'nosini toping
A. Ustun. B. Uy. S. Qo'sh misra. D. Qism.
16. Ruknning o'lovini ifodalovchi ma'nosiz so'zlar aruz ilmidan nima deb nomlanadi?
A. Paradigma. B. Afoiy va tafoiylar. S. Juzvlar. D. Taqte'.
17. Hijo'larning sifatini ifodalovchi shartli belgilar aruz ilmidan nima deb nomlanadi?
A. Paradigma. B. Afoiy va tafoiylar. S. Juzvlar. D. Taqte'.
18. Asl ruknlarni belgilang:
A. Fa'v'lun, mustaf'ilun, mufta'ilun. B. Fo'v'lun, Foilolun, Maf'uv'lun.
S. Mafo'iy'lun, Ma'uv'lun, Fo'v'lun. D. Barchasi asl ruknlar.
19. Asl ruknlarni belgilang:
A. Fo'v'lun, mustaf'ilun, mufta'ilun. B. Fo'v'lun, Foilolun, Mufta'ilun.
S. Mafo'iy'lun, Fa'v'lun, Fo'v'lun. D. Barchasi asl ruknlar.
20. Asl ruknlarni belgilang:
A. Fa'v'lun, mustaf'ilun, mafo'v'lun. B. Fo'v'lun, Foilolun, Mufta'ilun.
S. Mafo'iy'lun, Ma'uv'lun, Fo'v'lun. D. To'g'ri javob yo'q.

II. Zifhof va furu'lar, taqte'.

1. Asl ruknlarning o'zgarish usullari aruz ilmidan qanday nomlanadi:
A. Solim. B. Zifhof. S. Furu'. D. Afoil.
2. Furu' nima?
A. Asl ruknlarning o'zgarish usullari.
B. Asl ruknlarning o'zgarishi natijasida hosil bo'lgan yangi ruknlar.
S. Ruknlarning paradigmasi.
D. Ruknlarning to'liq shakli.

3. "Solim" atamasini sharhlang:
A. Asl ruknlarning o'zgarish usullari.
B. Asl ruknlarning o'zgarishi natijasida hosil bo'lgan yangi ruknlar.
S. Ruknlarning paradigmasi.
D. Ruknlarning to'liq shakli.
4. "Fa'v'lun" rukniga mos keladigan paradigmani aniqlang:
A. V - - - B. V V - - S. - V - - D. V V V -
5. "Ma'uv'lun" rukniga mos keladigan paradigmani aniqlang:
A. - V - - B. V - - - V S. - - - - V D. - V - V
6. "Mufta'ilun" rukniga mos keladigan paradigmani aniqlang:
A. - V - - B. - V V - S. V V - - D. - - - V -
7. "Foilolun" rukniga mos keladigan paradigmani aniqlang:
A. V - - - B. - V - - S. V V - - D. - V - V
8. "Mafo'iy'lun" rukniga mos keladigan paradigmani aniqlang:
A. V - - - B. V - V - S. - V - - D. V V - -
9. Baytdagi ruknlar soniga ko'ra farqlanuvchi aruz atamalarini belgilang:
A. Mahzaf va maqsur. B. Hazaj yoki Ramal
S. Musaddas yoki muxammas. D. Musaddas yoki musamman.
10. Quyidagi atamalardan qaysilari vazn nomida ishritok etishi mumkin:
1. Musallat 2. Murabba. 3. Muxammas. 4. Musaddas. 5. Musamman.
A. 3, 4, 5. B. 1, 2, 4. S. 2, 4, 5. D. 3, 4, 5.
11. Shoir taxallusi baytning qaysi ruknida qo'llangan?
G'irg'etlar bahri fano g'am zavraqin, ey piri dayr,
Ilkiga chunkin Navoiy boda kishitish olur.
A. Sadr. B. Ibtido. S. Aruz. D. Hashv
12. Shoir taxallusi baytning qaysi ruknida qo'llangan?
Ishq o'tida Lutfiy yuzi olitunni yashurdi,
Ey siymabarim, xoh inon, xoh inonma.
A. Sadr. B. Ibtido. S. Aruz. D. Hashv
13. Shoir taxallusi baytning qaysi ruknida qo'llangan?
Ey Navoiy boda birla xurram et ko'nglunig uyin
Ne uchunkim, boda kelgan uyga qayg'u kelmadi.
A. Sadr. B. Ibtido. S. Aruz. D. Hashv

14. Shoir taxallusi baytning qaysi ruknida qo'llangan?
Tillar el mansabiotiy va lekin,
Atovi sarvi ozodimga banda.
A. Sadr. B. Ibtido. S. Ajuz. D. Hashv
15. Ushbu baytda qaytarish usuli qaysi ruknlarda yuz berganligini aniqlang:
Zibi husnningning o'n sakkiz mingidin bir ketib olam,
Bu olam ichra bir uylik qulung Havvo bila Olam.
A. Sadr, Ibtido. B. Aruz, Ibtido. S. Aruz, Ajuz. D. Hashv, Ibtido
16. Ushbu baytda qaytarish usuli qaysi ruknlarda yuz berganligini aniqlang:
O'n sakkiz ming olam oshubi agar boshindadir,
Ne ajab chun sarvinozim o'n sakkiz yoshindadir.
A. Sadr, Ibtido. B. Aruz, Ibtido. S. Aruz, Ajuz. D. Sadr, Hashv,
17. Baytni ritmik bo'laklar – ruknlarga ajratish aruz ilmiida nima deb nomlanadi?
A. Paradigma. B. Afojl va tafoillar. S. Juzvlar. D. Tagte'.
18. Bayt to'g'ri tagte' qilingan qatorni toping:
A. Ko'rgali hus / ningni zoru / mubtalo bo'l / dum sango,
Ne balolig' / kun edikim / oshno bo'l / dum sango,
B. Ko'rgali / husnningni / zoru mub / talo bo'l / dum sango,
Ne balo / lig' kun e / dikim osh / no bo'ldum / sango,
S. Ko'rgali hus / ningni zoru / mubtalo bo'l / dum sango,
Ne balolig' / kun edikim / oshno bo'ldum / sango,
D. Ko'rgali / husnningni zo / ru mubtalo / bo'l dum sango,
Ne balo / lig' kun edi / kim oshno / bo'ldum sango.
19. Baytning boshi yoki o'rtasida kelgan o'ta choziq hiyo qanday tahlil etiladi?
A. O'ta choziq belgisi (~) bilan belgilanadi.
B. Cho'ziq va qisqa (- V) hijoga ajratiladi.
S. Oxirgi harfi keyingi hijoga ko'chirilib choziq belgisi (-) bilan belgilanadi.
D. O'ti bilan B yoki S.
20. Undosh tovush bilan tugagan choziq hijoni qisqa hijoga aylantirish mumkinmi?
A. Mumkin emas.
B. Mumkin, agar keyingi hiyo unli tovush bilan boshlangan bo'lsa.
S. Mumkin, agar keyingi hiyo undosh tovush bilan boshlangan bo'lsa.
D. Har qanday holatda ham mumkin.

III. Bahrlar.

1. "Bahr" so'zining lug'aviy ma'nosini aniqlang:
A. Vaznlar to'plami. B. Dengiz. S. Bahra. D. O'Ichov

2. Mustaf'ilun ruknining takrorlanishidan qaysi bahr hosil bo'ladi?
A. Hazaj. B. Ramal. S. Rajaz. D. Mutagorib.
3. Mafo'iyilun ruknining takrorlanishidan qaysi bahr hosil bo'ladi?
A. Hazaj. B. Ramal. S. Rajaz. D. Mutagorib.
4. Fo'itilun ruknining takrorlanishidan qaysi bahr hosil bo'ladi?
A. Hazaj. B. Ramal. S. Rajaz. D. Mutagorib.
5. Fa'uvilun ruknining takrorlanishidan qaysi bahr hosil bo'ladi?
A. Hazaj. B. Ramal. S. Rajaz. D. Mutagorib.
6. Sodda bahrlarni belgilang:
A. Hazaj, Ramal, Sari. B. Rajaz, Mutagorib, Ramal.
S. Mujtass, Munsareh, Muzore'. D. Ramal, Mujtass, Hazaj.
7. Murakkab bahrlarni belgilang:
A. Hazaj, Ramal, Sari. B. Rajaz, Mutagorib, Ramal.
S. Mujtass, Munsareh, Muzore'. D. Ramal, Mujtass, Hazaj.
8. "Fa'uvlun" rukni:
A. Mutagorib bahrining solim shakli. B. Hajaj bahrining mahzuf shakli.
S. Hazaj bahrining maqsur shakli. D. A va B javoblar to'g'ri.
9. "Fo'ilon" rukni:
A. Mutagorib bahrining solim shakli. B. Ramal bahrining mahzuf shakli.
S. Ramal bahrining maqsur shakli. D. A va B javoblar to'g'ri.
10. Qaysi hukm to'g'ri:
1. Myayyan asar ikki yoki undan ortiq bahrda yozilishi mumkin.
2. Myayyan asar bir bahr doirasida ikki yoki undan ortiq vaznda yozilishi mumkin.
3. Aruz tizimida she'rning barcha misralari doimo bir xil vaznda bo'ladi.
A. 1, 2, 3. B. 1, 3. S. Faqat 3. D. Faqat 1.
12. Mutagorib bahrida yozilgan baytni aniqlang:
A. Sango ul turrayi hindu,
Mango solmish qaro qayg'u.

- B. Navosiz ulusning navobaxshi bo'l,
Navoiy yamon bo'l sa sen yaxshi bo'l.
- S. Nazmu nasrim kotibi taxminshunos,
Yoza yuz ming bay-t etar erdi qiyos.
- D. Dayru haranda sar-basar ul yuzdin istarlar xabar,
Ko'p ham nizo' etma agar ul der samad, bul der sanam.
13. Hazaj bahrida yozilgan baytni aniqlang:
- A. Sango ul turayi hindu,
Mango solmish qaro gayg'u
- B. Navosiz ulusning navobaxshi bo'l,
Navoiy yamon bo'l sa sen yaxshi bo'l.
- S. Nazmu nasrim kotibi taxminshunos,
Yoza yuz ming bay-t etar erdi qiyos.
- D. Dayru haranda sar-basar ul yuzdin istarlar xabar,
Ko'p ham nizo' etma agar ul der samad, bul der sanam.
14. Ramal bahrida yozilgan baytni aniqlang:
- A. Sango ul turayi hindu,
Mango solmish qaro gayg'u
- B. Navosiz ulusning navobaxshi bo'l,
Navoiy yamon bo'l sa sen yaxshi bo'l.
- S. Nazmu nasrim kotibi taxminshunos,
Yoza yuz ming bay-t etar erdi qiyos.
- D. Dayru haranda sar-basar ul yuzdin istarlar xabar,
Ko'p ham nizo' etma agar ul der samad, bul der sanam.
15. Rajaz bahrida yozilgan baytni aniqlang:
- A. Sango ul turayi hindu,
Mango solmish qaro gayg'u
- B. Navosiz ulusning navobaxshi bo'l,
Navoiy yamon bo'l sa sen yaxshi bo'l.
- S. Nazmu nasrim kotibi taxminshunos,
Yoza yuz ming bay-t etar erdi qiyos.
- D. Dayru haranda sar-basar ul yuzdin istarlar xabar,
Ko'p ham nizo' etma agar ul der samad, bul der sanam.
16. Ushbu vazn afo'illari qaysi bahrga tegishli ekanligini aniqlang:
- Ma'uvlu mafo'itun fa'uvlun
Ma'uvlu mafo'itun fa'uvlun
- A. Hazaj bahri. B. Ramal bahri. S. Rajaz bahri. D. Mutaqorib bahri.

17. Ushbu vazn afo'illari qaysi bahrga tegishli ekanligini aniqlang:
- Fa'itotun fa'itotun fa'itun
Fa'itotun fa'itotun fa'itun
- A. Hazaj bahri. B. Ramal bahri. S. Rajaz bahri. D. Mutaqorib bahri.
18. Ma'uvlotu asl rukni qaysi bahrlarni hosil qilishda ishtirok etadi?
- A. Alohidah bahr hosil qiladi. B. Ishitirok etmaydi
- S. Munsarh, Muqtazab, Sari' bahrlari D. Muqtazab, Sari', Xaff bahrlari
19. Asl ruknlardan nechasi alohidah bahrlar hosil qilishda ishtirok etadi?
- A. Barchasi. B. 5 tasi. S. 6 tasi. D. 7 tasi
20. Ushbu vaznning afoili to'g'ri berilgan gatorni toping:
- Hazaj musammami sadru ibtido axrab, hashvayn makfuf, aruz va zarb mahzaf
- A. Ma'uvlu mafo'iyu mafo'iyu fa'uvlun
B. Ma'uvlu mafo'iyu mafo'iyu mafo'iyu
- S. Mafo'iyun mafo'iyun mafo'iyun fa'uvlun
D. Ma'uvlu mafo'itun mafo'iyu fa'uvlun

IV. Aruz va mumtoz she'riy janrlar

1. O'zbek mumtoz she'riyatida qaysi janrlarning maxsus vaznlari mavjud?
- A. G'azal, ruboiy, tuyuq. B. G'azal, ruboiy, mustazod.
- S. Ruboiy, tuyuq, qit'a. D. Ruboiy, tuyuq, mustazod.
2. O'zbek mumtoz she'riyatida qaysi janrlarning maxsus vaznlari mavjud emas?
- A. G'azal, ruboiy, qit'a. B. G'azal, qit'a, musammallat.
- S. Fard, tuyuq, qit'a. D. Ruboiy, tuyuq, mustazod.
3. Ruboiy janri qaysi vaznda yoziladi?
- A. Hazaj bahrlarining istalgan vaznida
- B. Hazaj bahrlarining axrab va axram ruknlari bilan boshlanuvchi istalgan vaznida
- S. Hazaj bahrlarining axrab va axram ruknlari bilan boshlanuvchi 24 xil vaznida
- D. Ruboiy janrlarining vazni chegaralanmagan.
4. O'zbek she'riyatida ruboiy janrlar qaysi shajarasi ko'proq qo'llanadi?
- A. Axrab shajarasi B. Axram shajarasi
- S. Ikkala shajara ham. D. To'g'ri javob yo'q.
5. Mustazod janri qaysi bahrida yoziladi?
- A. Hazaj. B. Ramal. S. Istalgan bahr. D. A va B.
6. Tuyuq janrlarining asosiy belgisi nima?
- A. Vazn. B. Tajnisi qofiya. S. Mavzu. D. Misrlar soni

7. Tuyuq janri qaysi vaznda yoziladi?

A. Ramali musaddasi mahzuf.
S. Ramali musaddasi maqsur.

B. Ramali musammmani maqsur
D. A va S.

8. Quyidagi she'ning janrini belgilang:

Qarilar xotini nozuktur, ey tiftl,
Shikastidin qilib vahm, o'lma gusloh.
Unuttungmuki, atfol o'ynag'anda,
Sinar oz mayl ko'rgandin qurug' shox.

A. Ruboiy.

B. Qit'a.

S. Tuyuq.

D. Murabba'

9. Quyidagi she'ning janrini belgilang:

No'sh aylar emish qadadmi jonona to'la,
Soqiy, manga tut jomni harifona to'la,
Quy, gar xud erur sipehr paymona to'la,
Har nechaki, xoli etsam, et yona to'la.

A. Ruboiy.

B. Qit'a.

S. Tuyuq.

D. Murabba'

10. Quyidagi she'ning janrini belgilang:

Ul party ishqida bu devonani,
Eyki istarsen, kelib gulxanda ko'r.
Bir qadab ul gulni xandon ayladi,
Ey ko'ngul, nazzora qil, gul xanda ko'r.

A. Ruboiy.

B. Qit'a.

S. Tuyuq.

D. Murabba'

11. Quyidagi bayt Navoiy "Xamsa"sining qaysi dostoniga tegishli ekanligini aniqlang:

Kel ey toleyi sa'du baxti baland,
Ki sizdin bo'lur odamiy arjumanad.

A. "Hayrat ul-abror".

S. "Layli va Majnun"

B. "Farhod va Shirin".

D. "Saddi Iskandariy"

12. Quyidagi bayt Navoiy "Xamsa"sining qaysi dostoniga tegishli ekanligini aniqlang:

Ey ishq, ajiyb kimiyosen,
Bal oinayi jahomamosen.

A. "Hayrat ul-abror".

S. "Layli va Majnun"

B. "Farhod va Shirin".

D. "Saddi Iskandariy"

13. Quyidagi bayt Navoiy "Xamsa"sining qaysi dostoniga tegishli ekanligini aniqlang:

Ulki kishi o'Imagidin shod erur,
Go'ikannu g'osiltu jalloid erur.

A. "Hayrat ul-abror".

B. "Farhod va Shirin".

S. "Sab'ayi sayyor"

D. "Saddi Iskandariy"

14. Quyidagi bayt Navoiy "Xamsa"sining qaysi dostoniga tegishli ekanligini aniqlang:

Ey siposing demakda el tili lol,
Elga til sendin o'ldi tilga maqol.

A. "Hayrat ul-abror".

S. "Sab'ayi sayyor"

B. "Farhod va Shirin".

D. "Saddi Iskandariy"

15. Quyidagi bayt Navoiy "Xamsa"sining qaysi dostoniga tegishli ekanligini aniqlang:

Kishi ishqida zor o'lmoq bu bo'lg'ay,
G'imdin beqaror o'lmoq bu bo'lg'ay.

A. "Hayrat ul-abror".

S. "Sab'ayi sayyor"

B. "Farhod va Shirin".

D. "Saddi Iskandariy"

16. Quyidagi baytning manbaini aniqlang (vazni asosida):

Rasul "Erni o'tga yuzun atquchi,
Til ul", dedi, yig' til, yul o'tin o'zunge.

A. "Muhabbatnoma".

S. "Yusuf va Zulayho"

B. "Lison ut-tayr".

D. "Hibat ul-haqoyiq"

17. Quyidagi baytning manbaini aniqlang (vazni asosida):

Nasr edi ul gissa dag'iy porsi,
Erdi anga jon ko'zi nazzorasi.

A. "Muhabbatnoma".

S. "Yusuf va Zulayho"

B. "Lison ut-tayr".

D. "Hibat ul-haqoyiq"

18. Quyidagi baytning manbaini aniqlang (vazni asosida):

Umiddim shuldurur sendin nigoro,
Unutma bandani bahri xudoro.

A. "Muhabbatnoma".

S. "Yusuf va Zulayho"

B. "Lison ut-tayr".

D. "Hibat ul-haqoyiq"

19. Quyidagi baytning manbaini aniqlang (vazni asosida):

Jon gushi chun mantiqi roz aylagay,
Tengri hamdi birla og'oz aylagay.

A. "Muhabbatnoma".

S. "Yusuf va Zulayho"

B. "Lison ut-tayr".

D. "Hibat ul-haqoyiq"

20. "Xamsa" tarkibida qaysi bahrlar mavjud?

A. Hazaj, Mutaqorib, Sari'.
S. Hazaj, Ramal, Sari'.

B. Ramal, Xalif, Sari'.

D. Mutaqorib, Sari', Ramal.

GLOSSARIY (izohli lugʻat)

Abjad – I. Tarixiy sanalarni ifodalashning Sharq xalqlari orasidagi oʻziga xos usuli. Unda sanalar raqamlar bilan emas, harflar yoki harflar ishtirokida hosil boʻluvchi soʻz va jumalalar vositasida ifodalanadi. Abjad hisobida harflarning maxsus tartibi mavjud. 28 ta harf jami sakkitin saxxaz, zazagʻ. Raqamlar 1 dan 9 gacha, 10 dan 90 gacha, 100 dan 1000 gacha har bitta harfga birlashtiriladi.

II. Abjad hisobida harflar tartibidagi dastlabki toʻrtta harfni (alif, be, jim va dol) ifodalovchi soʻz.

Afoʻiyi va tafoʻiyilar – Aruzda soʻz va jumalarning vaznini ifodalash uchun qoʻllanuvchi maxsus soʻzlar. A. lar “faʼala” soʻzidan hosil qilinadi, lugʻaviy maʼnoga ega emas.

Ajuz – q. Zarb.

Amiq – aruz vaznlar tizimidagi bahrlardan biri. *Mafoʻiyilun va faʼuvʼilun* ruknlarining takrorlanishidan hosil boʻladi.

Ariz – aruz vaznlar tizimidagi bahrlardan biri. *Foʻilun va foʻilotun* ruknlarining takrorlanishidan hosil boʻladi.

“Yana ikki bahrkim Ariz bila Amiqdur, tavil doirasidin hosil boʻlur, ul gʻayri mashhurdir”.

Aruz – I. Sheʼriy vaznlar tizimi. VIII asrda arab filologi **“Muxtasar”**. Ahmad tomonidan asos solingan. Oʻzbek mumtoz sheʼriyatining asosiy vazni. Oʻzbek adabiyotiga XI asrdan boshlab kirib kelgan. Aruzda yozilgan dastlabki asar Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” dostoni. Aruz vaznida hijolar sifati yaʼni choʻziq yoki qisqaligining muayyan tartibda takrorlanishiga asoslaniladi.

1. Arabiston yatin orolida joylashgan bir vodiyning nomi boʻlib, u vodiydagi kishilarning asosiy mashgʻuloti vaqtinchalik uy-choridir tikib sotishdan iborat. Aruz tizimidagi atamalarining koʻpchiligi shu vodiyning urf-odatlarini, ashyolari nomidan olingan.

2. Uyning (chodirning) asosini tashkil etuvchi ustunlar-ruknlardan birining nomi. Ayrim olimlarning fikriga koʻra vaznning nomi aynan shu soʻzdan olingan.

3. Qaysi Roziy “Al-Muʼjam” asarida mazkur atamaning etimologiyasini “arz qilmoq” soʻzi bilan bogʻlagan.

II. Baytdagi ruknlardan birining maxsus nomi. Birinchi misranning oxirgi rukni.

Aruzvoriy – Navoiyning “Mezon ul-avzon”ida **hazaji musammani solim** vaznida yozilgan gʻazallarga bitilgan qoʻshiqlar (surud) shu atama bilan nomlanadi.

Asllar (koʻpligi usul) – Juzvlarni turli tartibda qoʻshish natijasida Xalil ibn Ahmad tomonidan hosil qilingan dastlabki ruknlar. Asllar sakkitza: Faʼuvʼilun, Foʻilun, Mafoʻiyilun, Foʻilotun, Mustafʼilun, Maʼfuʼvlotu, Mutafʼilun, Mafoʻilutun.

Bahr – (arabcha – dengiz, koʻpligi buhur) Aruz tizimida ruknlarining takroridan hosil boʻluvchi vaznlar turkumi. Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asarida oʻn toʻqqizta, Boburning “Muxtasar”ida esa “ariz” va “amiq” bahrlari bilan birga yigirma bitta bahr keltirilgan.

Bayt (koʻpligi abyot) – I. Arab tilida uy maʼnosini ifodalaydi. Xalil ibn Ahmad sheʼrining eng kichik qismini ham shu soʻz bilan nomlagan.

II. Ikki misradan iborat boʻlgan sheʼr boʻlagi.

Basit – aruz vaznlar tizimidagi bahrlardan biri. *Mustafʼilun va foʻilun* ruknlarining takrorlanishidan hosil boʻladi. Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan mazkur bahr arab sheʼriyatiga xos deb qaralgan.

Doira – Aruz metodikasida bahrlarni yaxshi tushunish va eslab qolish uchun bir-biriga yaqin boʻlgan bahrlar kiritiladigan chizma. Unda misra, uning afoʻiylari hamda bahr nomlari kiritiladi. Misrani qaysi soʻzdan boshlab oʻqishga koʻra turi bahrlar hosil boʻladi.

“Aruzilar buhur (bahrlar)ning taʼfki uchun doira rasm qilurlar. Ul doiraning gardida vazn, vazn bahrikim oʻzga buhur andin fakk bila hosil boʻlur, satlar ul vaznning ruknlarining har qaysi juzvidin qaysi bahr hosil boʻlurini koʻrsaturlar”.

“Muxtasar”.

Doirai mujtaliba – Xalil ibn Ahmad yaratgan doiralardan biri (lugʻaviy maʼnosi jalb etuvchi, oʻziga tortuvchi). Mazkur doira *hazaj, rajaz, ramul* bahrlarini birlashtiradi.

Doirai mujtania – Aruz doiralariidan biri boʻlib, *sareʼ, jadid, qarib, munsareh, xafj, muzoreʼ, muqtazab, mujtass, mushokil* bahrlarini birlashtiradi. Manbalarda bu doira Alisher Navoiy tomonidan yaratilganligi qayd etiladi.

“Bu mazkur boʻlgan toʻqquz asl bahrning solimini... bir doirai azimada jamʼ qilib, har birining oʻmiga alohida misol kelturub,

to'g'iztasini yana bir misra din ham isixroj qilib, ul "Doirai mujtami'a" deyildi va bu doira rasmi zamon zurafosidin ba'zining xayolig'a kelib erdi, ammo faqir anga tartib berdim".

Biroq Boburning fikricha, bu doirani Xo'ja Nosir "Me'yor ul ash'or"da "Doirai mushtabihai solim" nomi bilan keltirgan.

Doirai munfarida - Xalil ibn Ahmad yaratgan doiralardan biri (lug'aviy ma'nosi yakka, yolg'iz, yagona). Mazkur doira mutaqorib bahridan tashkil topgan.

Doirai muntazi'a - Shams Qays Roziy tomonidan yaratilgan aruz doiralardan biri. Mazkur doira qarib, xafif, mushokil, sari, jadid bahrlarini birlashtiradi.

Doirai mutafiq - Xalil ibn Ahmadning izdoshi Abulhasan Axtash Balxiy tomonidan yaratilgan aruz doiralardan biri (lug'aviy ma'nosi birlashgan, hamroh bo'lgan). Mazkur doira mutaqorib (fa'v'lun), mutadorik (fo'ilun) bahrlarini birlashtiradi.

Doirai muxtalifa - Shams Qays Roziy tomonidan yaratilgan aruz doiralardan biri. Bu doirada olim munsarh, muzori, muqtazab va mujtass bahrlarini birlashtirgan.

Doirai mushtabiha - Xalil ibn Ahmad yaratgan doiralardan biri (lug'aviy ma'nosi o'xshash). Mazkur doira sari, munsarh, xafif, muzori, muqtazab, mujtass bahrlarini birlashtiradi.

Doirai mutalifa - Xalil ibn Ahmad yaratgan doiralardan biri. Mazkur doira vofir va komil bahrlarini birlashtirgan.

Fosila - (arabcha maydon, palos) Aruz tizimidagi juzvlardan birining nomi. To'rt va besh harfli juzv. Fosila ikki xil bo'ladi:

1. Fosilai sug'ro (kichik fosila) - uch harakati va bir sokin harfdan iborat.

2. Fosilai kubro (katta fosila) - to'rt harakati va bir sokin harfdan iborat.

Fozila - ayrim manblarda ("Arzu Sayfiy") aruz tizimidagi juzvlardan birining nomi. Ikki turga bo'linadi:

1. Fozilai sug'ro - besh mutaharrik (harakati) va bir sokin harfdan iborat juzv bo'lib, to'rt qisqa bir cho'ziq hiyo (VV VV -)ni ifodalaydi.

2. Fozilai kubro - olti mutaharrik va bir sokin harfdan iborat juzv bo'lib, besh qisqa, bir cho'ziq hiyo (VVVVV -)ni ifodalaydi.

qarang: Toirov U. Farhangi istilohoti aro'zi Ajam. - Dushanbe: Maorif, 1991. - S. 418.).

«Ikki harfli juzvni sabab deb, uch harfli juzvni vatad deb, to'rt harfli juzvni fosila deb va besh harfli juzvni fozila deb atadilar...».

«Arzu Sayfiy».

Furu' - aruz ilimida solim ruknlarning turli tarzda o'zgartirishi (qarang zihof) natijasida hosil bo'ladigan tarmoq ruknlar.

"Bilgikli har tag'ayyurkim usulg'a kirar ani "zihof" derlar. Ul rukni mug'ayyarni muzohafu furu' derlar".

«Muxtasar».

Hazaj - Aruz tizimidagi bahrlardan birining nomi. Hazaj bahri mafo'iyun ruknining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Bu bahrning ikki shakli dostonchilikda qo'llanadi.

I. Hazaji musaddasi mahzuf (maqsur) (Mafo'iyun mafo'iyun fa'v'lun (mafo'iyi)). Nizomiyning "Xusrav va Shirin" dostoni tufayli fa'v'lun (mafo'iyi). Nizomiyning "Xusrav va Shirin" dostonlarga xos shuhrat qozongan bu vazn "Xamsa"lardagi ikkinchi dostonlarga xos bo'lib, unda ishqiy-sarguzasht sujetlar bayon etiladi. Amir Xusrav Dehlaviyning "Shirin va Xusrav", Jomiyning "Yusuf va Zulayho", Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonlari ham shu vaznda yozilgan. Mazkur vazn turkiy adabiyotda keng iste'molda bo'lgan. Jumladan, Xorazmiy "Muhabbatnoma"si va uning nazirlari, Sayfi Saroyining "Suhayl va Guldursun", Haydar Xorazmiyning "Gul va Navro'z" dostonlari shu vaznda yozilgan.

II. Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf (maqsur) (Ma'v'vlu mafo'iyun fa'v'lun (mafo'iyi)). Xamsalarning uchinchi dostonlari shu vaznda bo'lib, ko'proq ishq iztiroblari, dard va mahzun ohanglarni ifodalashga mo'ljallangan. Nizomiy, Amir Xusrav, Jomiy va Alisher Navoiyning Layli va Majnun haqidagi dostonlari, Hoju Kimoniyning "Gavharнома"si shu vaznda yozilgan.

Harakatli harf - Qisqa unilar (a, i, u) bilan qo'shib talaffuz qilinuvchi harflar. Masalan: ka-ra-mi, sa-ma-ra.

Hijriy yil hisobi - musulmon davlatlarida amalda bo'lgan yil hisobi. Muhammad (a.s.)ning Makkadan Madinaga hijrat qilgan (ko'chib o'tgan) yillaridan (melodiy 622-yil) boshlab hisoblanadi. Hijriy yil hisobi oy kalendariga, ya'ni Oying Yer atrofidagi davriy harakatiga asoslanadi. Bunda Oying bir aylanishi (29-30 kun) bir oy, 12 aylanishi bir yil deb hisoblanadi. H. y. h. da bir yil 354-355 kunga teng keladi. Shuning uchun har 33 yilda H. y. h. melodiy yil hisobidan 1 (bir) yil oldinga o'tadi. Hijriy sanani melodiy sanaga quyidagi amal bilan o'ltazish mumkin: M = (H - H / 33) + 622. Bunda H - hijriy, M - melodiy yil.

Hashiv (hashvayn) - Aruz vaznida baytdagi ruknlarining maxsus nomi. Birinchi va ikkinchi misralarning o'rtadagi ruknlari.

Ibido - (arabcha - boshlanish). Aruz vaznida baytdagi ruknlarining maxsus nomi. Ikkinchi misraning birinchi rukni.

Imola - Taqte' ilmda qisqa hijoni cho'ziq hijoga yoxud cho'ziq talaffuz etish hodisasi.

Juzv - Arab tilida qism ma'nosini bildirib, jonsiz predmetlarga nisbatan qo'llanadi. Aruz she'riy tizimida arab alifbosidagi harakatlari bo'ladigan ruknning kichik bo'lagi. Juzvlar uch xil: *sabab*, *vatad* va *fosila*.

Jadid - (arabcha *yangi*) *Mutafiq ul-arkon* guruhiga kiruvchi aruz bahrlaridan biri bo'lib, *fo'ilotun fo'ilotun mustaf'ilun* ruknlaridan hosil bo'ladi. Mazkur bahr Xalil ibn Ahmadning izdoshi Abulhasan Axlash Arab she'riyati (aruzi arab)ga xos bo'lgan bahrlardan.

Komil - Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan *Mutafiq ul-arkon* bahrlardan biri. *Mutafiq ulun* ruknining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Arab she'riyati (aruzi arab)ga xos bo'lgan bahrlardan.

Kvantitativ vaznlar - (nemischa "miqdor"). Misralardagi cho'ziq va qisqa hijolarning muayyan tartibda takrorlanishiga asoslanadigan she'riy tizimlar. Bunday vaznlar manbalarda metrik (metr-o'ichov) she'riyatidagi vaznlar, shu jumladan, hind, arab, fors-tojik, grek va yunon tizimlar sirasiga kiradi.

Kvalitativ vaznlar (lotincha "sifat, urg'uli"). Misralardagi hijolar miqdorining tengligi, urg'ularning muayyan tartibiga asoslanadigan she'riy tizimlar. Shunga ko'ra ular uchta asosiy guruhni tashkil etadi:

1. Sillabik (bo'g'in) - bo'g'inlar yoki hijolar sonining tengligiga asoslanuvchi vaznlar.

2. Tonik (urg'u) - urg'uli bo'g'inlarning muayyan tartibiga asoslanuvchi vaznlar.

3. Sillabik-tonik (bo'g'in-urg'u) bo'g'in va urg'ularning miqdori hamda muayyan tartibiga asoslanuvchi vaznlar.

Rus, fransuz, polyak, serb va boshqa xalqlar she'riyati, shu jumladan, o'zbek she'riyatidagi barnoq she'riy tizimi kvalitativ she'riy tizimlar sirasiga kiradi.

Madid - Aruz vaznlar tizimidagi bahrlardan biri. *Fo'ilotun* va *fo'ilun* ruknlarining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan mazkur bahr arab she'riyatiga xos deb qaralgan.

Masnaviy - (arabcha "ikki" sanog sonini bildiruvchi "isnan" so'zidan yasalgan bo'lib ikkilik ma'nosini ifodalaydi). Sharq mumtoz she'riyatida har juft misra o'zaro butunlikni hosil qiluvchi, ya'ni nisbatan ham, iktilik shaklida yozilgan kichikroq hajmdagi she'rlarga nisbatan ham masnaviy atamasi qo'llangan. Hozirgi adabiyotshunoslikda bu atama janr va she'riy shakl ma'nosida qo'llanadi.

Mufrad zihoflar - (arabcha yakka, yolg'iz) faqat bir amal bilan o'zgarishga uchraydigan zihoflar. Bularga *qabz*, *qasr*, *hazf*, *salin*, *qat'*, *xabn*, *kaff*, *xarm*, *hazaz*, *tash'is*, *tashbig'*, *tazyil*, *tayy*, *asb*, *larfl*, *izmor*, *vagf*, *kashf*, *ssalm*, *jabb*, *raf'*, *jazm* (*xazm*), *g'azb* kiradi.

Muhabbatnoma - "Va yana ham turk ulusida bir surud (qo'shiq)durkim, ani "Muhabbatnoma" derlar va ul hazaji musaddasi maqsur bahridadur va holo matrukdur".

"Mezon ul-avzon".

Mujtass - aruz tizimidagi *muxtalif ul-arkon* bahrlardan biri fors-tojik va turkiy she'riyatda eng ko'p qo'llangan bahrlardan biri.

Mustaf'ilun va *fo'ilotun* ruknlarining qo'shilishidan hosil bo'ladi.

Munsareh - aruz tizimidagi *muxtalif ul-arkon* bahrlardan biri.

Mustaf'ilun va *maf'vlotu* ruknlarining qo'shilishidan hosil bo'ladi.

Muqtazab - aruz tizimidagi *muxtalif ul-arkon* bahrlardan biri. *Munsareh* bahrining teskari tartibi ya'ni *maf'vlotu* va *mustaf'ilun* ruknlarining qo'shilishidan hosil bo'ladi.

Murabba' - (arabcha to'rtlik) 1. Baytdagi ruknlar soniga ko'ra farqlanuvchi vazn shakllaridan biri. Bir baytda to'rtta rukn qo'llanadigan vaznlarining nomi.

4. Bandagi misralar soniga ko'ra farqlanadigan *musammakat* she'riy shakllaridan biri. Har bandi to'rt misradan iborat.

Murakkab bahr - *muxtalif ul-arkon* ya'ni ikki xil asl ruknning qo'shilishidan hosil bo'ladigan bahrlarga nisbatan qo'llanadigan atama.

Murakkab zihoflar - (arabcha tarkibli) ikki va undan ortiq amal bilan o'zgarishga uchraydigan zihoflar. Masalan: *sarm*, *xarb*, *shar'*, *hajf* (*tahf*), *shakl*, *kabl*, *xabl*, *aql*, *naqs*, *qalf*, *xazl*, *vags*, *xalm*, *batr*, *rab'*, *taxil'*, *yad'*, *qasm* zihoflari.

Musaddas - (arabcha oltilik) 1. Baytdagi ruknlar soniga ko'ra farqlanuvchi vazn shakllaridan biri. Bir baytda oltita rukn qo'llanadigan vaznlarning nomi.

2. Banddagi misralar soniga ko'ra farqlanadigan *musammamat* she'riy shakllaridan biri. Har bandi olti misradan iborat.

Musamman - (arabcha sakkizilik) 1. Baytdagi ruknlar soniga ko'ra farqlanuvchi vazn shakllaridan biri. Bir baytda sakkizta rukn qo'llanadigan vaznlarning nomi.

2. Banddagi misralar soniga ko'ra farqlanadigan *musammamat* she'riy shakllaridan biri. Har bandi sakkiz misradan iborat.

Mustazod - bir misrasi g'azalning bir yarim misrasiga teng bo'lib, yagona vaznda yoziladigan she'riy janr. Uning to'liq misralari *hazaji mahzuf* yoki *maqsur* vaznda, o'rtirilgan misralari esa *hazaji murabbai sadru ibtido axrab*, *aruz va zarb mahzuf* yoki *maqsur* vaznda yoziladi. Boshqacha qilib aytganda, misradagi *sadr* va *ibtido*, *aruz* va *zarb* o'rtiriladi.

Mutadorik - Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan *Muttafiq ul-arkon* bahrlardan biri. *Fo'ylun* ruknining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Arab she'riyati (aruzi arab)ga xos bo'lgan bahrlardan.

Mutalavyun - arabcha so'z bo'lib, «rang-barang», «tur-lanuvchi» ma'nolarini ifodalaydi. Istiloh sifatida esa bu atama she'rni bir necha vaznda o'qish san'atini nazarda tutadi. Bunga bayt tarkibidagi hijolarni cho'ziq yoki qisqa talaffuz etish, hijolarni ajratib yoki qo'shib o'qish orqali erishiladi.

«...bu aningtek bo'lurkim, she're ayturlarkim, ikki vazn birla o'qusa bo'lur».

Mutagorib - Aruz tizimidagi bahrlardan birining nomi.

Mutagorib bahri fa'uvlun ruknining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Bu bahning **Mutagoribi musammani mahzuf (maqsur)** (Fa'uvlun fa'uvlun fa'uvlun fa'ul (fa'uvl)) shakli dostonchilikda qo'llanadi. Bu vazn Firdavsiyning "Shohnoma" asari tufayli mashhur bo'lib, keyinchalik, Nizomiyning "Iskandarnoma" dostonidan boshlab "Xamsa"lardagi beshinchi doston vazni maqomiga ega bo'ldi. Amir Xusravning "Oinai Iskandariy", Jomiyning "Xiradnomai Iskandariy", Mazkur vazn jangnoma dostonlarga xos deb qaraladi. Biroq didaktik ruhda gator asarlar ham shu vaznda yaratilgan. Xususan, turkiy

adabiyotdagi ilk dostonlar - "Qutadg'u bilig" (Yusuf Xos Hojib) va "Hibat ul-hagoyiq" (Ahmad Yugnakiy), Sa'diyning mashhur asari "Bo'ston" shular jumlasidan.

Muttafiq ul-arkon - bir xil asl ruknlarining takrorlanishidan hosil bo'luvchi soddah bahrlarga nisbatan qo'llanadigan atama. Masalan: mutagorib, hazaj, ramal va hokazo.

Muzore' - aruz tizimidagi *muxtalif ul-arkon* bahrlardan biri fors-tojik va turkiy she'riyada mustamal bo'lgan bahrlardan biri.

Mafo'ylun va *fo'ylotun* ruknlarining qo'shilihdan hosil bo'ladi. **Mushokil** - aruz tizimidagi *muxtalif ul-arkon* bahrlardan biri. *Fo'ylotun* *mafo'ylun* *mfo'ylun* ruknlarining qo'shilihdan hosil bo'ladi. Musaddas (oltilik) bahrlar sirasiga kiradi. Arab she'riyatiga xos.

Noma - (fors-tojikcha xat maktub). Adabiyotshunoslik atamasi sifatida bu so'z ikki xil istilohiy ma'noga ega:

1. Yirik hajmli epik asarlar tarkibidagi timsollarning bir-birlariga yozgan maktublari. "Xamsa" (Nizomiy, Amir Xusrav, Jomiy, Navoiy) tarkibidagi dostonlarning ko'pchiligida bunday kompozitsion unsurni uchratish mumkin. Xususan, Xusravning (Farhodning) Shiringa maktubi, Shirining javob maktubi, Majnun va Laylining o'zaro yozishmalari va hokazo.

2. Oshiqning o'z ma'shuqasiga turli rubiy holatlarda yozgan ishqiy maktublari mazmunidagi asarlarga nisbatan "noma" janr atamasi sifatida qo'llanadi. Mazkur janrning ilk nishonalari arab va fors-tojik adabiyotida ko'rinsa-da, uning to'n ma'nodagi dastlabki namunasi Xorazmiyning "Muhabbatnoma" asaridir.

Paradigma - (yunoncha - sharti belgilar). Aruzda hijoning vazni, o'lov, ya'ni qisqa, cho'ziq yoki o'ta cho'ziq ekanligini ko'rsatuvchi sharti belgilar.

Qarib - (arabcha *yag'in*) Aruz tizimidagi *Muxtalif ul-arkon* bahrlardan birining nomi. *Mafo'ylun* *mafo'ylun* *fo'ylotun* ruknlaridan hosil bo'ladi. Mazkur bahr Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan. Musaddas (oltilik) bahrlar tarkibiga kiradi. Arab she'riyati (aruzi arab)ga xos bo'lgan bahrlardan.

Radd - (arabcha *qaytarish*) Baytning yoki she'rning muayyan bir o'rnidagi so'z, birlikma yoki jumlani boshqa bir o'rinda qaytarish, takrorlash usuli. Raddul matla', raddus sadr ilal ibtido vahokazo.

Masalan:

Zihi husnurnig' zuhuridin / tushub har kim/ga bir savdo,
Bu savdolar / bila kavmay'n bozorida yuz g'avg'o,
Raddul aruz ilal i'bidlo.

Rajaz - Aruz tizimidagi *Muttafiq ul-arkon* bahrlardan birining nomi. **Rajaz** bahri **mustafilun** ruknining takrorlanishidan hosil bo'ladigan shu bahrdagi yozilganligi uchun "urjuz" deb nomlangan.

Ramal - Aruz tizimidagi *Muttafiq ul-arkon* bahrlardan birining nomi. **Ramal** bahri **fo'ilotun** ruknining takrorlanishidan hosil bo'ladigan shu bahrdagi yozilganligi uchun "urjuz" deb nomlangan.

Bu bahrdagi yozilganligi uchun "urjuz" deb nomlangan.

I. Ramali musaddasi mahzuri (maqsuri) (Fo'ilotun fo'ilotun fo'ilotun (fo'ilon)). Bu vazn ko'proq tasavvufiy dostonlarda qo'llanadi. Uning shuhrat qozonishi Fariddin Attorning "Mantiq ul-tayr" hamda Jaloliddin Rumiyning "Masnaviyi ma'naviy" dostonlari bilan bog'liq. Alisher Navoiy "Lison-ul-tayr" dostonini mazkur vaznda yaratgan. Jomiy esa bu vazni "Salomon va Absol" dostonida qo'llagan.

II. Ramali musaddasi maxbuni abtar (Fo'ilotun fo'ilotun fa'lan latif bo'lsa-da, masnaviyalarda ko'p qo'llanmaydi. Xusrav Dehlaviyning "No'h spehr" asaridagi bir fasl (spehr) hamda Jomiyning "Sabhat ul-abror" dostoni shu vaznda yozilgan.

Ruboiy - She'riy janr nomi. Tort misradan iborat bo'lgan mustaqil she'r. Aruz tizimining hazaj bahriga tegishli bo'lgan 24 xil vaznda yoziladi. Bu vaznlar qaysi rukn bilan boshlanishiga ko'ra shartli ravishda axram (maf'uvlu, - - -) va axrab (maf'uvlu - - - V) shajarlarga bo'linadi. Har bir shajarda 12 tadan vazn mavjud bo'lib, ular mazkur maf'uvlu aslining solini hamda quyidagi zihof va furu'lari ishtirok etadi: maf'uvlu - axrab; maf'uvlu - axram; maf'uvlu - azali; fa'ul - majbub; fa'ul - ashar; fa' - axrami majbub; fa' xosa va tarona kabi turlarga bo'linadi. Ruboiy qo'fiyalanishiga ko'ra ishqi va didaktik mavzularda yoziladi.

Rukn - (arabcha - ustun). Aruzda juzylarning qo'shilishidan hosil bo'luvchi baytning ritmik bo'laklari. Ruknlar bayda to'rtta (murabba'), olita (musaddas) va sakkizta (musamman) bo'lishi mumkin.

Sabab - (arabcha qozig) Aruzda eng kichik juzyning nomi. Sabab - ikki harfli juzv. Sabab ikki xil bo'ladi:

1. Sababi xaff (yengil sabab) - bir harakatli va bir sokin harfdan iborat.

2. Sababi saqiyl (og'ir sabab) - ikki harakatli harfdan iborat.

Sadr - (arabcha - rais). Aruz vaznida baydagi ruknlardan birining maxsus nomi. Birinchi misraning birinchi rukni.

San'at - (arabcha sun' o'zagidan, yaratmoq degan ma'noli ifodalaydi). "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati"da hunar, kasb, ustalik, mohirlik ma'nolarida sharhlangan "San'at" so'zi Navoiy asarlarida, shuningdek, san'atgar, san'atgari, san'atmanoy, san'atoyin, san'atsoz, san'atfosh kabi lug'aviy va grammatik shakllarda ham qo'llangan. "Farhangi zaboni tojiki" kitobida "san'at" so'zining quyidagi ma'nolari ham sharhlangan:

- takalluf dar suxan, suxanoro'i, hunarmanoyi dar nazmu nasr.

Mazmun: so'zda lutf (go'zallik, nozik ma'no) yaratish, nasr va nazmda so'zni mahorat bilan qo'llash, hunar ko'rsatish.

"San'at" so'zi zamonaviy adabiyotshunoslik atamasi sifatida "...voqelikni obrazlar va yorqin manzaralar orqali baadiy ifodalashdan iborat" hodisani ifodalaydi.

Sari - Aruz tizimidagi bahrlardan birining nomi. **Sari** bahri Mustafilun Mustafilun Maf'uvlolu ruknlarining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Bu bahrdagi **Sari'i musaddasi matviyi makshuf** (Mufta'ulun mufta'ulun fo'ilon) shakli dostonchilikda qo'llanadi. Nizomiyning "Maxzan ul-astor" dostoni tufayli bu bahr xamsanavisdagi dastlabki doston vazni sifatida qat'iy maqomga ega bo'ldi. "Matla' ul-anvor" (Amir Xusrav), "Tuhfat ul-Ahror" (Jomiy) va "Hayrat ul-abror" (Navoiy) dostonlari ham shu vaznda. Turkiy adabiyotida yaratilgan mashhur dostonlardan Mavlono Haydar Xorazmiyning "Maxzan ul-astor" hamda Durbekning "Yusuf va Zulayho" shu bahrdagi yaratilgan. Mazkur vazn falsafiy-didaktik mavzularni ifodalash uchun qulay deb hisoblanadi.

Segona ilm ("uchlik ilm") - Qadimda filologiyaga oid ilmlar uchligi. Bular "ilmi aruz" (aruz vazni qonuniyatlari va shakllari haqidagi ilm), "ilmi qofiya" (qofiya va uning turlari, qofiya tarkibi haqidagi ilm) hamda "ilmi bade'" (she'riy san'atlar haqidagi ilm).

Sokin harf - shu harf (tovush)dan keyin qisqa unliylarning yo'qilgini yoxud bo'g'in tugashini bildiradi. Misol uchun "maktab" so'zi arab yozuvida to'rtta harf bilan ifodalanadi - م ك ت ب ("mim", "kof", "te", "be"). Bunda "k" va "b" harflari sokin harflardir.

Suboiy – (arabcha *yettilik*) Yetti harfdan iborat bo'lgan asl ruknlariga nisbatan ishlatiladigan atama. Masalan: *fo'ilotun, mafo'iyun, mustaf'ilun* vahokazo.

Tagte' – (arabcha – "qata'a" fe'ildan yasalgan bo'lib, bo'lmog' parchalamog' degan ma'nomi ifodalaydi) Aruz istilohlaridan biri sifatida baytini ritmik bo'laklar-ruknlariga ajratish qonuniyatlarini ifodalovchi yoxud o'rgatuvchi fasl.

Tarix moddasi – 1. Mumtoz adabiy manbalarda tarixiy sanalarni ifodalash hisobi yordamida ifodalash usuli. 2. Tarix – tarixiy sanani ifodalash uchun yozilgan maxsus she'rga nisbatan qo'llanuvchi janr atamasi.

Tarona – *ruboiy* janrining shakliyl xillaridan biri. To'rtta misrada ham qo'fiya qo'llanadigan (a, a, a, a) ruboiylar.

Tavil – 1. Aruz vaznlar tizimidagi bahrlardan biri. *Fa'uvlun* va *mafo'iyun* ruknlarining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan mazkur bahr arab she'riyatiga xos deb qaralgan.

2. Mutavval – uzaytirilgan vaznlar, ya'ni bir baytda sakkiztadan ortiq rukn qo'llanadigan vaznlarga nisbatan qo'llanadigan atama.

3. Bahri tavil – uzaytirilgan vaznlarda yozilgan she'rga nisbatan qo'llanuvchi janr atamasi.

Turkiy (turkona) – G'azalchilikdagi uslublardan biri. Navoiyning "Mezon ul-avzon"ida **ramali musammami mahzuf (maqsur)** vaznida yozilgan g'azallar shunday atalgan. Asosan mazmunga e'tibor berilgan, soda, xalqona uslubda yoziladigan g'azallar.

"Yana surudedurkim, ani "turkiy" debdurlar... ul g'oyatdin tashqori dilpisand va ruhafzo va nihoyadin mutajoyiz avsh ahlig'a sudmand va majolisoro suruddur... ramali musammami maqsur vaznida voqe'dur".

Tuyuq – Turkiy she'riyatga xos bo'lgan janr nomi. Aruzning

"Mezon ul-avzon". (fo'ilotun) vaznida yoziladigan to'rt misrali she'riy janr. Fo'ilotun, fo'ilotun, fo'ilon fikriga ko'ra tajnis qo'llanishi, qo'llanmasligi yoki ularning mavzularida alohida turlarini tashkil etadi. Tuyuq asosan ishqiy

Uxii – Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asarida bir-biriga yaqin bo'lgan (bir xill *juzv*lardan tashkil topgan) *asl ruknlariga* nisbatan qo'llangan atama.

«Va shart uldurkim, ul ikki juzvnikim, tarkib etib, bahr qilurlar, bir-birining **uxti** kerak. Agar begona bo'lsa, bu toifaning qoshinda ravo emas».

"Funun ul-balog'a".

Vasl – (arabcha ulash) 1. *Tagte'* ilmidagi cho'ziq hijoni qisqaga aylantirish yoki o'ta cho'ziq hijoni cho'ziq hijoga aylantirish uchun oxirgi undosh tovush (*sokin harf*)ni keyingi hijoga ko'chirish usuli.

2. Qo'fiya ilmidagi qo'fiyalangan so'zlar tarkibidagi ravйдan keyin takrorlanuvchi harfling nomi.

Vatad – (arabcha ustunlarni bog'laydigan argon) Aruzda juzvning nomi. Uch harfli juzv. Vatad ikki xil bo'ladi:

1. Vatadi majmu' (jamlangan vatad) – ikki harakati va bir sokin harfdan iborat.

2. Vatadi mafuq (ajratilgan vatad) – bir harakati, bir sokin va yana bir harakati harfdan iborat.

Vofir – Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan *Muttafiq ul-arkon* bahrlardan biri. *Mafo'iyatun* ruknining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Arab she'riyati (aruzi arab)ga xos bo'lgan bahrlardan.

Xafif – Aruz tizimidagi bahrlardan birining nomi. **Xafif** bahri Fo'ilotun Mafo'iyun Fo'ilotun ruknlarining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Bu bahrning **Xafifi musaddasi maxbuni ablar** (Fo'ilotun mafo'iyun fa'lan) shakli dostonchilikda qo'llanadi. Bu vaznda yozilgan ilk masnaviylardan biri mashhur so'fiy shoir Sanoiyning "Hadqiqat ul-haqoyiq" dostonidir. Falsafiy-tasavvufiy pandnoma ruhidagi bu doston Nizomiyning "Maxzan ul-asror" dostoniga ilhom bag'ishlagan deb aytiladi. Biroq bu vaznda Nizomiy o'zining to'rtinchi dostoni "Haft paykar"ni yaratdi. Shundan boshlab, Bahrom haqidagi ishqiy-sarguzasht paykar"ni yaratdi. Xususdan, "Hasht binisht" (Amir dostonlar shu vaznda yoziladigan bo'ldi. Xususdan, "Haft avrang" (Ashraf) vahokazo. Xusrav), "Sab'ayi sayyor" (Navoiy), "Haft avrang" (Ashraf) vahokazo. Abdurahmon Jomiy esa Sanoiy izidan borib, bu vaznda yana bir falsafiy-didaktik dostoni "Silsilat uz-zahab"ni yaratdi.

Xumosi – (arabcha beshlik) Besh harfdan tashkil topgan asl ruknlar (fa'uvlun, fo'ilotun)ga nisbatan qo'llanuvchi maxsus atama.

Zarb (ajuz) – Aruz vaznida baytdagi ruknlaridan birining maxsus nomi. Ikkinchi misraning oxirgi rukni.

Zihof va furu'lar – Aruz she'riy tizimida *asl ruknlar*ning turli tarzda o'zgarishi (zihof) hamda o'zgarish natijasida hosil bo'lgan yangi ruknlar (furu').

Zubahravn – (arabcha ikki bahr egasi) ikki bahrdagi yozilgan she'r.

Zulbuhur - (arabcha bir nechta bahr egasi) she'ri bir nechta vaznda o'qish san'ati, yoki bir nechta bahrda o'qish mumkin bo'lgan tarzda she'r yoki bayt yaratish usuli. Bunda bayt tarkibidagi hijolarni cho'ziq yoki qisqa talaffuz etish, hijolarni ajratib yoki qo'shib o'qish orqali bir nechta bahr hosil qilinadi.

She'r (ko'rigi ash'or) - (arabcha bilim, bilimqo) vazn va qo'rg'uga ega bo'lgan nutq.

"Bilgilkim, she'r asli lug'atda bilimdir va so'zning to'g'ri idrokida ma'nosini beruvchi va istilohiy jihatdan ma'nosi tartibga solingan, teng qismlarga bo'linuvchi (vazn-o'lchovga ega) va oxirgi harflari bir - birligiga monand keluvchi (qo'lyalangani) suxandir".

Chinga - turkiy xalqlar orasida mashhur bo'lgan sutud (qo'shiq) janrlaridan biri.

"Yana "chinga" durtim, turk ulusi zulfot va qiz ko'chur to'ylarida ani aytilar, ul sutudedur bag'oyat muassir va ikki nav'dur. Bir nav'i hech vazn bila rost kelmas va bir nav'ida bir bayt avlurtim munsatibi matviyi mavquf bahridur va uot-yot lafzini tadif o'timg'a mazkur qilurlar..."

"Mezon ul-avzon".

Quyidagi ilmiy va o'quv adabiyotlari

1. Абдурахмон Жомий. Рисолайи аруз (Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова). – Т.: Таъдид, 2014.
2. Абдурауф Фитрат. Аруз ҳақида. - Т.: Ўқитувчи, 1997.
3. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-том. – Т.: Фан, 1998.
4. Атоуллох Хусайний. Бадойибу - с - санойи (Форсчадан А.Рустамов таржимаси). - Т.: Ё.Ғулом номидати адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
5. Ахмад Тарозий. Фунун ул-бағоға // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002 й., 1-6 сонлар; 2003 й., 1-6 сонлар.
6. Баҳром Сирус. Арузи тоҷики. - Душанбе, 1963.
7. Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). - Т.: Фан, 1971.
8. Болтабоев Х. Шарк мумтоз поэтикаси. -Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. - 427 б.
9. Болтабоев Х., Махмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. 1-жилд, Қадимги давр. -Т.: Мумтоз so'z, 2012. - 400 б.
10. Валихўжев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. Т.: Ўзбекистон, 1993.
11. Насируддини Тўсий. Метёр-ул-ашъор. – Душанбе: Ориёно, 1992.
12. Султонов И. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1980. 287-331-бетлар.
13. Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Т.: Фан, 1985. 51-53-бетлар.
14. Тоҳиров С. О'zbek she'riyatida aruz. – Sam.: SamDU nashri, 2010. – B. 66.
15. Tohirov S. "Aruz terminologiyasidagi "batr" va "abtar" atamalariga haqida // Terminologiya va terminografiya masalalari (Ilmiy anjuman materiallari). – Sam.: SamDU nashri, 2011.
16. Tohirov S. "Aruz terminologiyasiga oid bir jumboq xususida". Alisher Navoiy va XXI asr (Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari). – T.: Navoiy universiteti NMU, 2019. 197-202 – betlar.
17. Tohirov S. Mumtoz g'azallar vaznini o'rganishning aytim jihatlari. Tili va adabiyot muammolari. – Sam.: SamDU nashri, 2010. 21-26-бетлар.
18. Юсупова Д. Алишер Навоий "Ҳамса"сида мазмун ва ритмининг бадийий ўйгунлиги. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2011.

19. Yusupova D. Aruz alifbosi. – Toshkent: Akademnasht, 2015.
20. Юсупова Д. “Темурийлар давридаги арузга доир рисолатларнинг киёсий тахлили”. Филология фанлари доктори диссерт. автореферати. – Т., 2019.
21. Шамси Кайси Розй. Ал-Муъчам. - Душанбе: Адиб, 1991.
22. Хасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи» асари. - Т., 1981.
23. Хожиахмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т.: Шарк, 1998.
24. Арабско-русский словарь (Составитель Х.К.Баранов). - М., 1962.
25. Фарҳанги забони тоҷики. 2- жилд. - Москва: Советская Энциклопедия, 1969.

M U N D A R I J A

1-MAVZU: Kirish, sheʼriy vazn tushunchasi,	3
aruz va aruzshunoslik	3
2-MAVZU: "Aruz" va uning tarkibiy qismlari, juzv va ruknlar	15
3-MAVZU: Asl ruknlarining oʻzgarishi, zihof va futuʼlar	28
4-MAVZU: Aruz bahrlari	39
5-MAVZU: Taqteʼ - aruz amaliyotining asosi sifatida	51
6-MAVZU: Turkiy sheʼriyatining asosiy bahrlari:	64
hazaj (mafoʼiyun), ramal (foilotun) va rajaz (mustafʼilun)	64
7-MAVZU: Masnaviy vaznlari va variatsiyalari	72
8-MAVZU: Aruz va mumtoz sheʼriy janrlar	86
Poʻvalar	99
Test savollari	123
Glossariy	132
Foydalanilgan ilmiy va oʻquv adabiyotlari	145

8-198000

Tohirov S. Q.

Aruz vazni qoidalari

O'quv qo'llanma. Samarqand, SamDU nashri, 2019. – B. 148.

Muharrir	J. Bozorova
Musahhib	L. Xoshimov
Texnik muharrir	N. Isroilov

ISBN – 978-9943-6298-1-3

2019 yil 25 dekabrda tahririy-nashriyot bo'limiga qabul qilindi.
2019 yil 30 dekabrda original-makeldan bosishga ruxsat etildi.
Qog'oz bichimi 60x84^{1/16}. "Times new roman" garnituras.
Offset qog'oz. Shartli bosma tabog'i – 9,0.
Adadi 100 nusxa. Buyurtma № 01/5.

SamDU tahririy-nashriyot bo'limida chop etildi.
140104, Samarqand sh., Universitet xiyoboni, 15.

